

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ЗАБОНҲОИ ХОРИҶИИ
ТОҶИКИСТОН БА НОМИ СОТИМ УЛУҒЗОДА**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 809.155.0

ТКБ 81.2 (2 тоҷик)

Ю - 88

ЮСУПОВА БИБИҶОН ҒАНИҶОНОВНА

**ҶОЙГОҲИ ҶУМЛА ДАР НИЗОМИ НАҲВИ ЗАБОН
(БАР МАБНОИ РОМАНИ «ФИРДАВСӢ»-И
СОТИМ УЛУҒЗОДА)**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи
ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон

Роҳбари илмӣ:

доктори илми филология,
профессор Гулназарзода Ж.Б.

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

НОМГУЌИ ИХТИСОРАҲО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ.....	10
БОБИ 1. ВОҲИДИ НАҲВИ ДАР ЗАБОН.....	16
1.1. Назарияи забоншиносони Аврупо доир ба наҳв.....	18
1.2. Пажуҳиши забоншиносони рус доир ба наҳв.....	23
1.3. Андешаҳои муҳаққиқони тоҷик перомуни таснифоти ҷумла дар забон.....	29
1.4. Ҷумлаи сода ва хусусиятҳои наҳвии он.....	40
1.5. Мавқеи ҷумлаи мураккаб ва вижагиҳои наҳвии он.....	47
Хулосаи боби якум.....	56
БОБИ 2. ВИЖАГИҲОИ СОХТОРИЮ МАЪНОИИ ҶУМЛАҲОИ СОДАИ РОМАНИ «ФИРДАВСӢ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА.....	58
2.1. Вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои содаи роман.....	58
2.1.1. Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ дар асар.....	61
2.1.1.1. Ҷумлаи яктаркибаи феълии муайяншахс.....	62
2.1.1.2. Ҷумлаи яктаркибаи феълии умумишахс.....	64
2.1.1.3. Ҷумлаи яктаркибаи феълии номуайяншахс.....	65
2.1.1.4. Ҷумлаи яктаркибаи феълии бешахс.....	66
2.1.2. Ҷумлаи содаи яктаркибаи номӣ (унвонӣ).....	67
2.2. Ҷумлаи содаи дутаркиба ва вижагиҳои он дар роман.....	69
2.3. Хелҳои ҷумлаи сода аз рӯи оҳанг ва маъно.....	89
2.3.1. Вижагиҳои ҷумлаи содаи ҳикоягӣ (хабарӣ) дар асар.....	89
2.3.2. Вижагиҳои ҷумлаи саволӣ ва роҳҳои ифодаи савол дар он.....	90
2.3.3. Вижагиҳои ҷумлаи амрӣ дар роман.....	92
2.3.4. Ҷумлаи содаи хитобӣ ва вижагиҳои он дар асар.....	94
Хулосаи боби дуюм.....	95
БОБИ 3. НАВЪҲОИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБ ВА ВИЖАГИҲОИ ОН ДАР РОМАНИ «ФИРДАВСӢ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА.....	97
3.1. Ҷумлаи мураккаби пайваст.....	98
3.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ.....	116
3.3. Ҷумлаи мураккаби омехта.....	155
Хулосаи боби сеюм.....	160
ХУЛОСА.....	162
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ.....	165
РӢҲАТИ АДАБИЁТ.....	166

НОМГЎЙИ ИХТИСОРАҲО

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

ғ. – ғайра

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ҷ.м. – ҷумлаи мураккаб

ҷ.м.п. – ҷумлаи мураккаби пайваст

ҷ.м.т. – ҷумлаи мураккаби тобеъ

ҷ.п.муб. – ҷумлаи пайрави мубтадо

ҷ.п.х. – ҷумлаи пайрави хабар

ҷ.п.муай. – ҷумлаи пайрави муайянкунанда

ҷ.п.п. – ҷумлаи пайрави пуркунанда

ҷ.п.ҳ. – ҷумлаи пайрави ҳол

ҷ.п.ҳ.з. – ҷумлаи пайрави ҳоли замон

ҷ.п.ҳ.мак. – ҷумлаи пайрави ҳоли макон

ҷ.п.ҳ.м.д. – ҷумлаи пайрави ҳоли миқдору дараҷа

ҷ.п.ҳ.мақ. – ҷумлаи пайрави ҳоли мақсад

ҷ.п.ҳ.мон. – ҷумлаи пайрави ҳоли монандӣ

ҷ.п.н. – ҷумлаи пайрави натиҷа

ҷ.п.ҳ.с. – ҷумлаи пайрави ҳоли сабаб

ҷ.п.ҳ.т.а – ҷумлаи пайрави ҳоли тарзи амал

ҷ.п.ҳ.х. – ҷумлаи пайрави ҳоли ҳилоф

ҷ.м.о. – ҷумлаи мураккаби омехта

с. – саҳифа

сах. – саҳифа

МУҚАДДИМА

Кори диссертационӣ ба таҳқиқи масъалаҳои назариявии наҳви забони тоҷикӣ ва вижагиҳои он бар мабноси романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода бахшида шудааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Бо шарофати Истиқлоли давлатӣ ва пойдории сулҳу ваҳдати миллӣ дар қатори дигар соҳаҳо илми тоҷик низ шакли дигареро ба худ касб намуд. Масъалаҳои баррасишавандаи илми тоҷик, аз ҷумла забоншиносӣ бо назардошти самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва мановфеи миллӣ бо мақсади шиноخت ва густариши забони адабии тоҷик, ки таъриху тамаддуни тулонӣ дорад, дар иртибот ба ин авомил бо дарки масъулияти амиқ дар меҳвари асосии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дода шуд.

Дар иртибот ба ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуданд, ки “Забони ширину шевои тоҷикӣ муҳимтарин унсуре ҳастӣ ва бақои умри миллати куҳанбунёди мо мебошад, ки дар даврони Истиқлол ва дар марҳалаи бунёди давлатдории миллӣ рисолати миллатсозиву давлатсозии худро бо рангу ҷилои тоза идома бахшида истодааст.

Бинобар ин, олимони моро зарур аст, ки барои ҳамқадами замон гардонидани забони тоҷикӣ ва ба пояи баланди забони илм расонидани он кӯшиш намоянд” [188].

Инкишофи дохилии ҳар як забон ба хусусияти хоси грамматикӣ ва фонди луғавии он, ки бо ҳам алоқаи ногурастанӣ доранд, вобаста аст.

Насри тоҷик, ки реша ва умқи куҳан дорад, тавонист дар масири таърих асолати забони тоҷикиро дар худ ҳифз намояд. Вобаста ба ин, дар шароити кунунӣ омӯзишу баррасии масъалаҳои ҷудогонаи наҳв бар мабноси осори адибони тоҷик яке аз самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ дар риштаи забоншиносӣ ба шумор меравад ва мубрамияти мавзуи таҳқиқоти диссертационии мазкур низ ба ҳамин нукта равона гардидааст.

Дигар авомили асосие, ки ба души муҳаққиқону пажухишгарон дар шароити имрӯза вогузор шудааст, дар таъя бо осори мондагори адибони тоҷик мавриди қорбаст қарор додани хусусиятҳои грамматикиву наҳвии осори онҳо ба шумор меравад.

Мусаллам аст, ки грамматика ҳамчун як қисми забон оид ба калимасозӣ, ибора ва ҷумла баҳс қарда, қонуниятҳои дохилии забонро меомӯзад ва сарчашмаи асосии он осори бадеиро ташкил медиҳад.

Омӯхтани ҳелҳои ҷумла яке аз муҳимтарин вазифаҳои грамматика ба шумор меравад. Фикр дар нутқ, одатан, дар ҷумлаҳо зоҳир мегардад. Ҷумлаҳо бошанд, дар заминаи қолабҳои муайян, бо ёрии наҳвиҳои гуногуни муносибатҳои грамматикӣ ва бо ҳам алоқаманд шудани калимаҳо ба вучуд омада, предикативият ё муҳобиротӣ ҳамчун мундариҷаи асосӣ дар онҳо таҷассум меёбад. “Ҷумла воҳиди томи аз ҷиҳати грамматикӣ ташаккулёфтаи нутқ аст. Хусусияти асосии ҷумла аз он иборат аст, ки дар вай амал ё аломати ашё тасдиқ ва ё инқор қарда мешавад” [34, с. 5].

Дар баробари ин, ҷумлаҳои мураккаб яке аз категорияҳои муҳимтарини наҳви буда, дар забони тоҷикӣ мавқеи махсус доранд. «Ба ҳамдигар алоқаманд гардидан ва ё ба муқобили якдигар гузошта шудани фикрҳо, нақшаҳо, ба воситаи ҷумлаи мураккаб мумкин аст. Аз ин ҷиҳат, дар омӯхтани забони асари бадеӣ таҳқиқ ва таҳлил намудани хусусиятҳои гуногуни ибора, ҷумлаҳои сода ва мураккаб мавқеи махсусро ишғол менамояд» [122, с. 174-175]

Ба иборати дигар, муқабалии мавзӯи таҳқиқот аз он иборат аст, ки барои омӯзиш ва инқишофи солими забони адабии муосири тоҷик таҳқиқи наҳвиёти осори беҳтарини адабиёти муосир айнаи муддаост.

Илми наҳв барои шинохту муайян қардани иллату нуқси тарзи гуфтору баён, дурустиву равонии он хизмат менамояд. Аз ин ҷост, ки ба ақидаи донишманди улуми адабии асри XIII Шамси Қайси Розӣ “Аруз мизони каломии манзум аст, ҳамчунон ки наҳв мизони каломии мансур» [166, с. 31].

Ҳамин тавр, дар илми забоншиносии тоҷик ба таври ҷудоғона таҳқиқи ҷойгоҳи ҷумла дар низомии наҳв ва вижагиҳои он дар асоси романи

«Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода ҳанӯз рӯйи кор наомадааст. Аз ин лиҳоз, ба таври алоҳида мавриди омӯзиш қарор додани мавқеи ҷумла дар сохтори наҳв ва махсусияти он дар мисоли романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода заруратро ба миён овард.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Омӯзиши масъалаи ҷойгоҳи ҷумла дар низоми наҳви забони тоҷикӣ бар мабноси романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода барои таҳқиқи ҷанбаҳои забоншиносӣ маводи фаровон медиҳад. Ҳар як забон дар алоқамандии зич бо таърихи халқ, ки доранда, донанда ва бунёдкори он забон мебошад, омӯхта мешавад, чунки забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар иртибот бо тараққиёти ҷамъият тақомулу инкишоф меёбад. Мо забон ва қонуниятҳои инкишофи онро вобаста ба таърихи халқу мамлакат меомӯзем, чунки забон ва қонунҳои инкишофи онро фақат ба шарте фаҳмидан мумкин аст, ки онро бо таърихи ҷамъият, бо таърихи халқе, ки забони омӯхташаванда ба он тааллуқ дорад ва он бунёдкунанда ва соҳиби ин забон мебошад, зич пайваста омӯхта шавад [90, с.129].

Ҷумла асоси муошират ва амали забон аст, ки инсоният онро дар шаклҳои гуногун истифода мебарад. Маҳз бо шарофати ҷумла забон дар нутқ арзи ҳастӣ намуда, вазифаи ҷамъиятии худро иҷро менамояд.

Бояд зикр намуд, ки забоншиносон С.А. Самарқандӣ, Л. Бузургзода, Б.Ҳочизода, В.С. Расторгуева, Д.Т. Тоҷиев, Б. Ниёзмӯхаммадов, М.Н.Қосимова, Ш. Рустамов, Р. Ғаффоров, Н. Маъсумӣ, Ф. Зикриёев, М.Норматов, Б. Камолитдинов, Х. Камолов, Д. Хоҷаев, С. Собирҷонов, М.Абдурахмонова, Ф.Х. Шарифова ва дигарон дар самти омӯзиши вижаҳои сарфию наҳвии ҷумлаҳои сода ва мураккаб хизмати арзандае кардаанд.

Сотим Улуғзода яке аз нависандагоне мебошад, ки бо қиддият ва ҳавсалаи тамом ба таҳқиқи омӯзиш ва баҳрабардории осори ниёгон шуруъ намуда, бо эҷодиёти хеш пайванди забони давраи классикӣ ва забони имрӯзаи тоҷикиро нигоҳ доштааст. Таваҷҷуҳи Улуғзода ба забони адабиёти классикӣ дар нимаи дуюми солҳои 30-юми қарни XX оғоз гардида, то охири фаъолияташ идома дошт. Омӯзишу баррасиҳои бардавоми забони асари

классикӣ, баҳусус “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ барои Улуғзода мактаби бузурги адабӣ ва заминаи ташаккули сабки хоси нигориши эҷодкор гардидааст. Ин аст, ки забони тамоми офаридаҳои Улуғзода сирф адабии китобӣ буда, дар ин бобат кам суҳанваре бо ӯ ҳамбоз шуда метавонад [110, с. 261].

Бояд қайд намуд, ки романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода намунаи беҳтарини насри таърихии тоҷик маҳсуб шуда, аз тавоноӣ ва ғановати забону баёни ӯ шаҳодат медиҳад. Забоншинос Р. Ғаффоров дар робита ба забону услуби романи “Фирдавсӣ” чунин қайд намудааст: “Забони софу беғаш, риояи донишмандонаи асолати суҳани классикӣ, ғасоҳати баланд, ки дар саросари романи “Фирдавсӣ” падидор аст, чун далели шаръ собит месозад, ки муаллифи он аз забардасттарин қаламкашони тоҷик ба шумор меравад. Шубҳае нест, ки асар бо чунин ғазилатҳои оличаноб на танҳо ба рафти минбаъдаи услуби бадеӣ, балки ба тамоми соҳаҳои услуби забони адабии кунунии мо таъсири амиқ хоҳад гузошт” [30].

Таҳқиқоте, ки то ин дам дар заминаи омӯзиши забону услуби Сотим Улуғзода ба анҷом расидаанд, дар илми забоншиносӣ каманд. То кунун вижагиҳои луғавию маъноӣ, морфологӣ, калимасозӣ ва наҳвии насри Сотим Улуғзода ба таври пурра таҳқиқ нашудаанд. Забоншинос М. Олимҷонов хусусиятҳои луғавию услубии насри таърихии Сотим Улуғзодаро мавриди таҳқиқ қарор додааст [110]. Дар ин замина, танҳо як мақола аз ҷониби Э.Шоев таълиф шудааст, ки дар он як ҷиҳати наҳвии романи “Восеъ” – ҷумлаҳои мураккаби омехта мавриди таҳлил қарор ёфтааст [173, с. 61-67].

Ҳамчунин, муҳаққиқ О.У. Кенчаева хусусиятҳои сарфӣ ва луғавии феълҳои таркибии номӣ дар насри бадеии Сотим Улуғзодаро дар шакли таҳқиқоти ҷудоғона рӯйи қор овардааст, ки бешак ҷиҳати шинохти осори нависанда мусоидат мекунад [71].

Забоншиносони тоҷик дар таҳқиқотҳои гуногуни худ оид ба хусусиятҳои гуногуни ҷумла маълумоти зиёде перомуни илми наҳв пешниҳод намуданд. Дар таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаб бошад, хидмати профессорон А. Шафой ва Д.Тоҷиев назаррас аст. Онҳо ба ғайр аз ҳелҳои ҷумлаҳои сода, дар хусуси

чумлаи мураккаби тобеъ фикрҳои тозаеро пешкаши аҳли илм кардаанд. Заминаи илмии ин фасли “Грамматикаи забони адабии тоҷик”-ро таҳқиқи профессор Д. Тоҷиев ташкил медиҳад.

Дар забоншиносии тоҷик хелҳои алоҳидаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ омӯхта шудааст ва таҳқиқи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави замон, шарт, сабаб, тарзи амал, миқдору дараҷа, мубтадову хабар, муайянкунанда ва пуркунанда ба қалами забоншиносон Х. Ҳусейнов, М.Н.Қосимова, Ш. Рустамов, С. Атобуллоев, Ф. Зикриёев, Д. Хоҷаев, Қ.Қаландаров, В. Абдулазизов тааллуқ доранд.

Ҳамзамон, масъалаи омӯзиши рӯзгор ва осори Сотим Улуғзода дар илми адабиётшиносии тоҷик то андозае мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифтааст. Бояд тазаққур дод, ки муҳаққиқон М. Шукуров, Р. Мусулмониён, Х. Шарифов, М. Рачабӣ, Ҷ. Бақозода, Л.Н. Демидчик, А. Насриддинов, А.Набавӣ ва дигарон бо нашри мақолаҳои ҷудоғона ба осори адиб мароқ зоҳир намудаанд. Аввалин бор дар осори адабиётшиносони тоҷик М. Шукуров, Л.Н.Демидчик, Х. Шарифов, Р. Мусулмониён ва Х. Асозода хусусиятҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва миллии осори Сотим Улуғзода мавриди баррасӣ қарор дода шуд. Бояд тазаққур дод, ки таваҷҷуҳи муҳаққиқони номбурдари бештар насри таърихии Сотим Улуғзода ба худ ҷалб кардааст. Вобаста ба ин, адабиётшиносии номвари тоҷик Х. Асозода таъкид намудааст, ки «С. Улуғзода дар байни адибони садаи бисти тоҷик баъд аз С. Айнӣ ягона фардест, ки ба офаридани симо ва шахсиятҳои фарҳангии таърихӣ ҷиддан камар баст» [12, с. 203].

Ҳамчунин, оид ба омӯзишу баррасии фаъолияти гуногунҷабҳаи нависанда, хусусиятҳои ҳунарию бадеӣ ва аҳаммияти таърихиву адабии осори Сотим Улуғзода дар таҳқиқоти ҷудоғонаи адабиётшиносону муҳаққиқон, аз қабиле Х. Асозода, М. Рачабӣ, М. Исоматов, С. Бақозода, С. Эмомалӣ, Ҷ.Мурувватиён, М.А. Нодирова [101] ва дигарон ба мушоҳида мерасанд, ки дар таҳқиқоти диссертатсионии мо то андозае дахл доранд.

Азбаски кори мо доир ба ҷойгоҳи ҷумла дар низоми наҳв ва вижагиҳои он дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода аст, бевосита, дар бораи вижагиҳои грамматикӣ ва наҳвии ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои мураккаб маълумот медиҳем. Омӯзиш ва таҳқиқи вижагиҳои наҳвӣ яке аз масъалаҳои муҳимми забоншиносии тоҷик ба шумор меравад ва пажӯҳиши мавзӯи нишон дод, ки доир ба ин масъала то кунун таҳқиқоти мукаммале сурат нагирифтааст.

Бинобар ин, мо кӯшиш намудем, ки бо осори назариявии марбут ба мавзӯи баррасишаванда тақия намуда, мавқеи ҷумлаҳоро муайян ва вижагиҳои наҳвии романи Сотим Улуғзода «Фирдавсӣ»-ро то андозае таҳлилу баррасӣ намоем.

Таҳлилҳо собит намуданд, ки Сотим Улуғзода соҳиби услуби хос буда, фикри худро бо ҷумлаҳои содаю мураккаб ифода кардааст. Аз ин ҷост, ки дар асарҳои нависанда ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои мураккаб бо тамоми намуду сохт ва тарзи баён мавқеи муайян дошта, омӯхтани онҳо аз аҳамият ҳолӣ нест. Аз ин ҷихат, ин мавзӯро самти асосии таҳқиқи диссертатсияи худ қарор дода, кӯшиш намудаем, ки то андозае дар асоси методологияи таҳқиқоти илмӣ ин масъаларо дар самти наҳви забон баррасӣ намоем.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ ба сарҳати 9-и Самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва илмию техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.09.2020, №503) иртибот дошта, натиҷаҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва тақмили барномаҳои таълимӣ нақши муҳим бозида метавонанд. Мавзӯи таҳқиқоти мазкур дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ:

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ муайян ва мушаххас намудани ҷойгоҳи ҷумла дар низоми наҳв ва вижагиҳои он дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Омӯзиш ва таҳлили вижагиҳои наҳвии забон бар мабной романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ҳадафи асосии таҳқиқи илмии мазкурро ташкил медиҳад. Баҳри расидан ба мақсади гузошташуда иҷрои вазифаҳои зерин зарур аст:

- муайян намудани сарчашмаҳои пайдоиш ва пажӯҳиши ҷумла;
- мушаххас намудани ҷойгоҳи ҷумла дар низоми наҳви забон;
- омӯзиши назарияи забоншиносони Аврупо, рус ва тоҷик доир ба наҳв;
- баррасии ҷумлаҳои сода, мураккаб ва хусусиятҳои наҳвии онҳо;
- таҳлили вижагиҳои сохторию маъноии ҷумлаҳои содаи романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода;
- омӯзиши навъҳои ҷумлаҳои мураккаб ва вижагиҳои наҳвии он дар мисоли романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода;
- истифодаи тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрав дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода;
- таҳлили ҷумлаи мураккаби омехта ва хусусиятҳои наҳвии он дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқотро мавқеи ҷумла дар забони тоҷикӣ ташкил медиҳад.

Мавзӯи таҳқиқот. Омӯзишу баррасии ҷойгоҳи ҷумла дар низоми наҳви забони тоҷикӣ дар асоси романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода мавзӯи таҳқиқоти мазкур маҳсуб меёбад.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқоти диссертатсиониро осори илмии муҳаққиқон Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов, А.З. Розенфелд, В.С. Расторгуева, А.А. Керимова, Ю.А. Рубинчик, Л.С. Пейсиков, С. Ализода, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Л. Бузургзода, Ш. Рустамов, М. Қосимова, Б.Камолитдинов, М. Норматов, Ф. Зикриёев, С. Собирҷонов, Д. Хоҷаев,

В.Абдулазизов, М. Абдурахмонова, Ф.Х. Шарифова ва дигарон ташкил медиҳанд, ки зимни баррасии мавзӯ ҳамаҷун асосҳои назариявӣ ва методология истифода шудаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқот. Сарчашмаи таҳқиқоти диссертациониро романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ташкил медиҳад. Ҳамаҷунин, назарияи муҳаққиқони Аврупо, рус ва тоҷик дар баррасии наҳв дар забон ба сифати манбаъ ва методология истифода шудаанд.

Навгони илми таҳқиқот аз он иборат аст, ки бори нахуст дар илми забоншиносӣ тоҷик ҷойгоҳи ҷумла дар забон бар мабноси романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода мавриди баррасӣ қарор гирифта, вижагиҳои он аз нигоҳи сохтор, воситаҳои алоқа ва тобишҳои маъноӣ таҳқиқ гардидааст. Дар диссертатсияи мазкур таҳқиқи сохторӣ ва маъноии ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои мураккаб анҷом дода шудааст.

Инҷунин, дар таҳқиқоти диссертационӣ хусусиятҳои қорбурди ҷумлаҳои сода ва мураккаб ба таври мушаххас ва бо усули омӯриш нишон дода шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муҳаққиқони тоҷик дар таърих ба осори мондагори ниёгон ва омӯзиши афкори забоншиносони ватаниву хориҷӣ, аз ҷумла Аврупо ва рус доир ба ҷойгоҳи ҷумла дар низомии наҳви забон, сохтори ҷумлаҳои сода ва мураккаб, вижагиҳо дар қорбурди онҳо, воситаҳои алоқаи калимаҳо дар ҷумла, тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав таҳқиқотҳои назаррасе анҷом додаанд, ки дар тақомул ва рушди наҳви забон назаррасанд.

2. Ҷумлаи сода ва мураккаб яке аз воҳидҳои асосӣ ва маҳаки марказии илми наҳв ба шумор меравад, зеро вазифаи аввалиндараҷаи забон муносибати байни одамон аст. Хусусиятҳои наҳвии ҷумлаи сода ва мураккаб дар он ифода меёбад, ки ҳангоми муошират ба пуррагӣ андеша баён мегардад. Дар ин замина, дар асоси қонуниятҳои наҳви забон маълум гардид, ки дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ҷумлаҳои сода ва мураккаб тобишҳои гуногуни

маъноӣ доранд, ки дар қисмати алоҳидаи диссертатсия бо мисолу далел таҳлили худро ёфтаанд.

3. Бо истифода аз қонуниятҳои наҳвӣ забон маълум гардид, ки дар забони осори Сотим Улуғзода доираи сохторию маъноии ҷумлаҳои сода ва мураккаб хеле васеъ, дараҷаи қорбурд ва муассирии он қобили қабул аст.

4. Дар забони романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода мубтадо бо ҳиссаҳои номии нутқ, исм, сифатҳои субстантиватсияшуда, шумора, ҷонишин, инчунин масдар, сифати феълӣ ва ибораҳои ифода шудааст. Мубтадохое, ки бо сифат ифода шудаанд, камистеъмол буда, бо исм ва сифати феълӣ серистеъмоланд.

5. Ҳамаи аъзои ҷумла дар романи “Фирдавсӣ” ҷида шудаанд. Нависанда Сотим Улуғзода хусусиятҳои грамматикӣ ва услубии ҷумлаҳои ҷидааъзоро дар романи “Фирдавсӣ” хеле нозукбиниона истифода кардааст. Ин гуна ҷумлаҳо бештар бо такрор шуда омадани феълҳои ёридиханда, бандакҳои хабарӣ сурат гирифтаанд. Яке аз хусусиятҳои аъзои ҷидаи асари мазкур ин аст, ки пайвандаки пайваस्तкунандаи “ва” назар ба “-у” ва “-ю” бештар қорбааст шудааст.

6. Дар романи “Фирдавсӣ” ҷумлаи мураккаб қорбурди зиёд дорад, зеро мазмуну муҳтавои асар инро тақозо намудааст ва ин аз маҳорати баланд ва забондонии нависанда шаҳодат медиҳад.

7. Дар романи “Фирдавсӣ” ҷумлаи мураккаби тобеъ доираи васеи истеъмол дошта, назар ба дигар намуди ҷумлаҳои мураккаб зиёд истифода шудааст.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Омӯзиши вижагиҳои наҳвӣ барои муайян намудани забони асари бадеӣ ва таҳлил намудани хусусиятҳои гуногуни ҷумлаҳои сода ва мураккаб аҳаммияти назариявӣ амалӣ дорад. Пажӯҳиши вижагиҳои наҳвӣ дар забон дар заминаи осори адибон имкон медиҳад, ки маҳорати ҷумласозии нависандагон, тобишҳои маъноӣ ва тарзу воситаҳои гуногуни алоқа дар ҷумла ошкор карда шаванд. Аҳаммияти назариявӣ таҳқиқот аз он иборат аст, ки маводи диссертатсия барои нишон

додани вижагиҳои наҳвӣ забони адабии муосири тоҷик ва ба таҳқиқи ояндаи масъалаҳои ҷумлаи сода, ҷумлаи мураккаб ва хелҳои он аз нигоҳи равиши синхронӣ мусоидат мекунад.

Аҳаммияти илмию амалии мавзӯ дар он ифода меёбад, ки бо таҳқиқи наҳв, хосатан, вижагиҳои наҳвӣ, баъзе вижагиҳои маъноӣ ва сохтори воҳидҳои наҳвӣ забони адабии тоҷик, ҷумлаи сода ва ҷумлаҳои мураккаби забон баррасӣ мегардад ва дар такмили вижагиҳои наҳвӣ забоние, ки нақши хоса доранд, мусоидат мекунад. Дар заминаи таҳқиқ омода сохтани дастурҳо доир ба наҳв, андешаҳо доир ба хусусияти ҷумлаи сода, мураккаб ва хелҳои онҳо мумкин аст. Маводи таҳқиқот вобаста ба назарияи наҳви забон дар намунаи ҷумлаҳои сода ва мураккаб дастури омӯзишӣ шуда метавонад.

Ҳамзамон, натиҷаҳои бадастомада дар ҳалли як қатор масоили назариявии наҳви забон, аз ҷумла забони адабии муосири тоҷик мусоидат мекунад. Ҳамчунин, муқоисаи маводи таҳлилгардида барои муайян кардани раванди инкишофи воҳидҳои наҳв, ба мисли ҷумла ва хелҳои он дар насри тоҷик аҳаммияти илмию амалӣ дорад. Низоми муайянгардидаи таҳлили наҳвӣ забони романи “Фирдавсӣ” барои таҳқиқоти минбаъдаи илмию назариявӣ дар ин самт метавонад ҳамчун асос ва замина хидмат намояд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқи диссертатсияро инҳо таъмин менамоянд: истифодаи заминаи методологӣ ва назариявии пажӯҳиш; таъя ба маҷмуи усулҳои таҳқиқи вижагиҳои наҳвӣ, ки ба мавзӯ ва ҳадафҳои таҳқиқ созгоранд; таҳқиқи воситаҳои алоқа, таҳлили сохторию маъноии ҷумлаҳои сода ва мураккаб, ки дар фарзия ва ғояи пешбарандаи таҳқиқ ба миён гузошта шудаанд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро сатҳи баррасии масъалаҳо, натиҷаҳои таҳқиқот, ки дар шакли мақолаҳои илмӣ, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд, хулосаҳои диссертант дар асоси манбаъҳои таҳқиқшуда собит менамоянд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мазмуни таҳқиқи диссертатсионӣ ба масъалаҳои наҳви забони тоҷикӣ ва барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.19 – Назарияи забон мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз он иборат аст, ки дараҷаи омӯзишу таҳқиқоти илмии олимону муҳаққиқони ватанию хориҷӣ, асоси заминаҳои амалию назариявии таҳқиқи диссертатсиониро мушаххас намуда, усулҳои муосири таҳқиқи наҳвии ҷумлаҳои сода ва мураккабро истифода карда, ҷойгоҳи ҷумла дар низоми наҳви забон дар романи “Фирдавсӣ”-ро аз мавқеи диди наҳвӣ мавриди баррасии ҳамаҷониба қарор додааст. Муаллифи диссертатсия бо таъя ба маводи фаровони забоншиносон ва луғатномаю донишномаҳо муҳимтарин хусусиятҳои наҳви дар забон таҳқиқ намуда, таркиб ва сохтори ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои мураккабро муайян кардааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Бахшҳои асосии қори мазкур дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Аз натиҷаи таҳқиқ ва хулосаҳои қор муаллиф дар конференсия ва симпозиумҳои сатҳи ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ маърузаҳо кардааст. Ҳамчунин, нуктаҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои илмию амалии солонаи ҳайати устодону қормандони Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода мавриди муҳокимаву баррасӣ қарор гирифтааст. Мундариҷаи асосии диссертатсия дар баромад ва маърузаҳои конференсияҳои сатҳи байналмилалӣ (1) донишгоҳиву ҷумҳуриявӣ (2) ва мақолаҳои ҷудоғонаи муаллиф, ки дар маҷмуа ва маҷаллаҳои гуногуни илмӣ ба таъя расидаанд, инъикос шудааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (16.01.2023, суратҷаласаи №5/2) ва ҷаласаи васеи шурои олимони факултети

филологияи тоҷики Донишгоҳи мазкур (27.03.2023, суратчаласи №8/1-4) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 7 мақола, аз ҷумла, 4 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 3 мақола дар маҷмуаҳои гуногуни илмӣ ба чоп расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, ҳаҷми умумии он 182 саҳифаи чопи компютери ро ташкил медиҳад. Дар рисола 5 нақша ва 2 диаграмма оид ба мавзӯ оварда шудааст.

БОБИ 1. ВОҲИДИ НАҲВӢ ДАР ЗАБОН

Дар шинохт ва ҳастии ҷомеа забон ягона василаест, ки барои мубодилаи афкор, фарҳанг ва тамаддун хизмат мекунад. Бо ибораи дигар, забон ҷиҳати рушди самтҳои мухталифи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ маҳаки асосӣ буда, бе баёни андеша ҳастии ҷомеа ро тасаввур кардан ғайриимкон аст.

Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои дорои таърихи куҳан буда, дар мароҳили таърихӣ шебу фарозеро тай намудааст, ки вобаста ба ин муҳаққиқону донишмандони ниёгон андешаҳои гуногунеро матраҳ намудаанд.

Вобаста ба ғановати бойу рангини забони ноби тоҷикӣ аллома Бобочон Ғафуров дар шоҳасари хеш “Тоҷикон” сарехан чунин овардааст: “Забони тоҷикӣ таърихи зиёда аз сеҳазорсолаи таҳаввул ва такомули хаттиву шифоҳиро паси сар кардааст, ки он вобаста ба замон ва мавқеи ҷуғрофӣ мунтазам дар рушду такомул аст. Он яке аз забонҳои қадимӣ, ташаккулёфта ва дар арсаи ҷаҳон муаррифишуда аст, дар масири таърих бо таъсирбардорӣ аз омилҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ фарҳангӣ борҳо таназзул намуда, аз нав эҳё шудааст. Таърих гувоҳ аст, ки аҷдоди тоҷикон борҳо бо нерумандтарин истилоғарон рӯ ба рӯ шудаанд, вале бо бартарии фарҳанг, асолати ойину суннатҳо ва андешаи миллии худ бар онҳо ғолиб омада, хувияти миллии худро нигоҳ доштаанд [27, с. 168].

Боиси зикр аст, ки сарчашмаҳои таърихӣ аз давраҳои ташаккули забони тоҷикӣ соҳиби хату адабиёти хеш будани он шаҳодат медиҳанд, ки дар ҳар давра меъёрҳои забон вобаста ба соҳти иҷтимоӣ ва сиёсии он шакл гирифтааст. Бинобар ин, ташаккули забон дар ҳар як давраи таърихӣ дар асоси осори хаттӣ мутобиқи меъёрҳои ин давраҳо мушаххас карда мешавад. Сохтори забон ба қисматҳо ҷудо мешавад, ки наҳв яке аз он воҳидҳост. Ҳамзамон, наҳв дар сохтори грамматикӣ забон ҷойи асосиро ишғол менамояд, зеро он воҳидҳои забониеро фаро мегирад, ки барои маълумот, таъмини муошират ва муносибати одамон хизмат менамояд.

Дар ҳамин раванд, нутқи мо, шакли ифодаи фикри мо буда, манбаи пайдоиши фикр тафаккур ба ҳисоб меравад. Грамматика яке аз қисматҳои

забоншиносӣ буда, қоидаҳои тағйирёбии шакли калимаҳо, бо ҳам пайвастшавии онҳо ва шаклдигаркунии калимаҳоро дар дохили ҷумла таъмин менамояд. Бе калима нутқро ташкил додан имконнопазир аст. Лекин калима худ аз худ, дар новобастагӣ, забонро ташкил намедихад, зеро то он ба қолаб (ибора, ҷумла)-ҳои забон дароварда нашавад, маъно, мантиқ надошта бошад, воситаи муҳимми алоқаи байни аъзоёни ҷамъият шуда наметавонад. Пас, грамматика илмест, ки қоидаҳои тағйироти калимаҳо, бо ҳам васлшавии онҳоро дар ибора, ҷумла таъмин намуда, фикру мароми гӯяндаро бо қолабҳои грамматикӣ ифода мекунад.

Забони адабии тоҷик давра ба давра густариш ёфта, ҳар як қисматҳои забон, овошиносӣ, ҳиссаҳои нутқ, аъзои ҷумла омӯхта мешуданд. Аз ҷумла, дар самти омӯзиши яке аз қисмати муҳимму мукамалтарини забоншиносӣ, қисмати наҳв олимону муҳаққиқони зиёде пажӯҳишҳои илмӣ бурдаанд.

Дар таҳқиқу омӯзиш ва баррасии бахши наҳв дар забоншиносии тоҷик, як зумра муҳаққиқону забоншиносон, аз қабили Д. Тоҷиев, Б. Ниёзмӯхаммадов, Н. Маъсумӣ, М. Исматуллоев ва насли дувуми забоншиносон чун М. Қосимова, Ш. Рустамов, Х. Ҳусейнов, Б. Камолиддинов, С. Атобуллоев, Ф. Зикриёев ва дигарон корҳои назаррасеро анҷом додаанд, ки зимни таҳлили боби мазкур асосҳои назарии онҳо истифода шудааст.

Доир ба паҳлуҳои гуногуни наҳв корҳои таҳқиқотии зиёде ба анҷом расонида шудааст. Чунончи, ҷумлаҳои тобеъ бо пайрави замон аз тарафи Х. Ҳусейнов ва ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик аз ҷониби М. Қосимова таҳқиқ шуда, дар ин замина китобҳои алоҳида низ ба нашр расида буданд. Забоншинос Ф. Зикриёев дар радифи муҳаққиқони дигар, чун Ш. Рустамов, ки ба омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб ва С. Атобуллоев, ки бо омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави мубтадо ва хабар машғул буд, ба омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави тарзи амал ва монандӣ даст мезанад [110, с. 262].

Ногуфта намонад, ки доир ба вижагиҳои наҳвии забон муҳаққиқон Д. Хоҷаев, Р. Ғаффоров, Ғ. Ҷӯраев, А. Ҳасанов, В. Абдулазизов

М.Абдурахмонова, Ф. Шарифова ва дигарон таҳқиқотҳои зиёди илмӣ анҷом додаанд.

1.1. Назарияи забоншиносони Аврупо доир ба наҳв

Мусаллам аст, ки забоншиносӣ ҳам мисли илмҳои дигар қонуни қоида ва таърихи худро дорад. Он ҳамчун илми мустақил нисбат ба илмҳои фалсафа, таърих ва мантиқ дертар ба вучуд омадааст.

Таърихи забоншиносӣ гувоҳ аст, ки андешаҳо дар бораи ҷумла ва сохтори он дар Аврупо аз давраи мантиқшиносони Юнони қадим сар задаанд. Мафҳум бо калима ва ибора, фикр бо ҷумла баён карда мешавад. Аз дигар нуқтаи назар, ҷумла бо тафаккур дар ягонагӣ нест, зеро дар ҷумла на танҳо фикр, балки мақсаду маром эҳсос мешавад. Аз ин бармеояд, ки ҷумла категорияи забон ва фикр категорияи тафаккур мебошад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки наҳв назар ба сарф ва овошиносӣ қисмати мураккаби грамматикаро ташкил медиҳад. Олимони антиқа низ дар атрофи наҳв таҳқиқоти камтар кардаанд.

Вобаста ба ин, забоншинос М. Норматов қайд менамояд, ки нишонаҳои аввалини илми забон дар Ҳиндустон, Арабистон, Хитой ва Юнони қадим ба вучуд омада буданд. Забоншиносони Ҳиндустон бештар ба масъалаҳои амалии забон тавачҷуҳ намуда бошанд, дар Юнони қадим вобаста ба фалсафа ба масъалаҳои назариявии забон эътибор додаанд [103, с. 5].

Ба андешаи забоншинос Ф. Шарифова сарчашмаҳои фарҳанги аврупоӣ аз офаридаҳои чандинасраи юнониёни қадим маншаъ мегиранд. Грамматикаи сохтаи юнониҳо модари тамоми грамматикаҳои аврупоӣ аст [167, с. 78].

Бояд тазаққур дод, ки доир ба баррасиву омӯзиши масъалаҳои муҳимми забоншиносии Ғарб, аз ҷумла Аврупо нақш ва мақоми забоншиносони антиқа Арасту, А. Самофракийский, К. Малльский, Д. Фракийский, А. Дискос, З.Эфесский, Ликофрон, А. Этолийский, Каллимах, Эратосфен, А.Византийский, А. Лескин, Г.Остхоф, К. Бругман, Б.Делбрюк, Г. Паул,

И.Шмидт, К. Вернер бағоят назаррас аст, ки онҳо дар таҳқиқоти ҷудогонаи хеш оид ба таъриху ташаккули наҳв диққати хосса зоҳир намудаанд.

Оид ба таҳаввул ва ташаккули илми наҳв мантиқшинос ва файласуф Арасту чунин баён намудааст: “Қавл бо бисёрии он ба ҷаҳор қисмат аст: яке амр, чунон ки касе мар касеро гӯяд: “Чунин кун” ва “Чунин гӯй” ва ҷуз он. Ва дигар истихбор аст ба ғайри “яъне” хабар пурсидан, чунон ки касеро гӯем: “Чӣ гуна будӣ?” ва “Кучо рафтӣ” ва ҷуз он. Ва сеи дигар суол, яъне хостани чизе, чунон ки касеро гӯйӣ: “Маро таом деҳ” ё “Шароб деҳ” ё ҷуз он. Ва ҷаҳорум хабар аст, ки гӯем: “Чунин буд” ва ё “Чунин аст” ва ҷуз он [156, с. 62]. Аз ин чунин бармеояд, ки илми наҳв таърихи куҳан дошта, дар назарияҳои мутафаккирони бостон, аз ҷумла, Арасту вучуд доштааст.

Мусаллам аст, ки андешаҳо дар бораи ҷумла ва сохти он дар Аврупо аз даврони мантиқшиносони Юнони қадим оғоз шудааст. Ҷумла ҳамчун шакли асосии грамматикӣ баён ва ифодаи фикр дар муошират ҳамчун шакли тафаккур асоси таҳлили мантиқии муҳокимаро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, ханӯз дар даврони антиқа назарияи ҷумла ва назарияи муҳокима тавҷам ё ба ҳам омехта мешуданд. Ин нукта дар китоби “Дар бораи масъалаи муносибати мантиқ ва грамматика” таъйид шудааст: “Алоқаи ногуастани мантиқ ва грамматика дар он аён мешавад, ки категорияҳои грамматикӣ аз категорияҳои мантиқӣ ҷудо мавҷуд буда наметавонад ва системаи категорияҳои грамматикӣ ҳамеша пурра ба системаҳои категорияҳои мантиқӣ мувофиқат мекунад ва ба мо имкон медиҳад, ки тамоми муносибатҳои мураккаби олами ҳастиро ифода кардан тавонем” [31].

Зикр кардан ба маврид аст, ки дар давраи александрий (аз асри III п.м. то асри IX м.), ки вобаста ба маркази тамаддуни антиқа шаҳри Александрия аст, раванди аз як тараф дур шудани файласуфон аз масоили забон ва аз ҷониби дигар зуҳури грамматикҳо ва грамматика мушоҳида мешавад, ки омӯзиши масъалаҳои забон бар дӯши онҳо воғузур шуда буд. Намояндагони маъруфи ин мактаб Аристарх, Кратес, Дионисий, Апалоний мебошанд. Минбаъд омӯзиши грамматика аз юнониҳо ба римиҳо гузашт, аммо римиҳо ба

грамматика чандин таъсире нагузоштанд ва танҳо онро ба низом дароварданд. Аммо маҳз ба воситаи римиҳо илми Юнони қадим ба инкишофи минбаъдаи илми забоншиносӣ таъсир расондааст [23].

Вобаста ба ин, яке аз намояндагони мактаби Александрия Д.Фракийский ҷумларо иборат аз калимаҳои ба ҳам алоқаманде, ки фикри тамомшударо мефаҳмонад, медонад. Ба мувофиқати калимаҳои дохили ҷумла бештар грамматикаи ҳамин мактаб А. Дискол аҳамият меод. Файласуф Протогор ҷаҳор намуди гуфторро эътироф намуда буд: хоҳиш, савол, ҷавоб ва амр [58].

Тазаккур бояд дод, ки грамматика ҳамчун соҳаи илми мустақил бо кӯшиши олимони Александрия инкишоф ёфтааст. Филологҳои маъруфи асри III-II п.м. дар Александрия Зелодот, Ликофрон, А. Этолийский, Каллимах, Эратосфен, А. Византийский, А. Самофракийский буданд, ки барои пешрафти илми грамматика саъю кӯшиши зиёде кардаанд. Ягона асаре, ки аз филологияи Александрия боқӣ мондааст, “Грамматика”-и Д. Фракийский (190-70 п.м.) мебошад [167, с. 86].

Яке аз грамматистони пурмахсули он давра А. Дискол мебошад, ки аз мероси гаронбаҳои ӯ панҷ асар боқӣ мондааст. А. Дискол дар асараш “Дар бораи наҳви ҳиссаҳои нутқ” исм ва феълро ҳиссаҳои мустақил меҳисобад. Ба андешаи ӯ алоқаи байни калимаҳо дар ҷумла аз рӯйи қонунҳои махсус сурат мегирад, на аз рӯйи мувофиқат, чунон ки бархе аз пажухандагони наҳв мегуфтанд [58, с. 230].

Дар асри IV–VI муҳаққиқони зиёде рӯйи забони лотинӣ кор мебуданд. Аз пажухиши муҳим дар ин самт пажухиши забоншиносии Рим Пристсиан (асри VI) маҳсуб меёбад. Ӯ аввалин шуда асари бузургҳачми грамматикаи забони лотиниро зери унвони “Курси грамматика” таҳия намудааст. Дар муайян кардани ҷумла Пристсиан на танҳо ҷанбаи семантикӣ, инчунин, ҷанбаи сохтории ҷумларо ба инобат гирифта, мегӯяд: “Ҷумла иборат аз калимаҳои мувофиқ ва банизомдаровардашуда мебошад, ки фикри тамомшударо ифода мекунад” [58, с. 236].

Шаклгирии забоншиносиро ҳамчун илм ба аввали асри XIX рабт медиҳанд ва афкори илмии дар бораи забон мавҷудбудаи то ин давраро “то илмӣ” меҳисобиданд [47, с. 7].

Дар асоси омехташавии назарияҳои мантиқӣ ва грамматикӣ дар охири асри XVIII ва аввали асри XX нақшаи умимии ҷумла ва аъзоҳои он сохта шуд. Назарияи суннати ҷумла бар мабной таълимоти мантиқии ҳукм дар асри XVIII падида омад. Мувофиқи ин назария, дар ҷумла бе назардошти сохтори грамматикии он дар асоси маънои он, субъект (мубтадо), яъне он чи суҳан аз боби он меравад, предикат ва пас аз он объект муайян шудааст. Дар натиҷаи аз нигоҳи мантиқӣ таҳлил намудани ҷумла, вазифаи наҳвии ҷумлаи сода дар ҳама гуна ҷумлаҳои сохтори грамматикии гуногундӯшта дар забонҳои гуногун, ҳамонро муайян кардани мубтадо ва хабар дар ҷумлаҳои тафсилӣ, инчунин, аъзои пайрав мебошад. Дар баробари ин, вилҳолҳои наҳвии бархе аз ҷумлаҳо, хусусиятҳои хоси сохтори онҳо, таҳаввулотҳои таърихӣ таркиби ҷумла аз назар дур мемонд. Намунаи мейерии наҳви ҷумла аз рӯйи сохт ба нақшаи муҳокима наздик буд, чун субъект, предикат, бандак. Ҷумла ҳамчун ҳукм дар гуфтор шинохта мешуд, аз ин рӯ, ҷумлаҳои модалӣ ва эмотсионалӣ ба нақшаи ҷумла-ҳукм мувофиқ карда мешуданд.

Аз ин бармеояд, ки шинохт ва шарҳу таърифи ҷумла гуногуну бо ҳам муҳлиф буда, бинобар ин овардани тамоми назарияҳо аз имкон берун аст. Мафҳуми ҷумла бештар бар пояи фаҳмишҳои шаклӣ, мантиқӣ ва ё психологӣ муайян шудааст. Мувофиқи таълимоти мантиқӣ, ҷумла аз субъект, предикат ва бандак иборат аст. Ҳангоми таҳлили ҷумла мантиқӣ онро ба се ҷузъ ҷудо мекунанд ва нақшаи муайяно ба даст меоранд, ки қори онҳоро осон менамояд. Забоншиноси маъруфи даниягӣ О. Есперсен (1860-1943) дар асараш «Фалсафаи грамматика» (“Философия грамматики”) чунин тарзи таҳлисро мавриди интиқод қарор медиҳад: «Аммо дар муносибат ба муҳокимаҳои онҳо ин нақша сунӣ ва қалбакӣ мебошад. Акнун ба ҷойи “сераъздор” маъмулан “дуъздор” мегӯянд: дар ҳар ҷумла ду аъзо ба назар мегиранд – мубтадо ва хабарро» [40, с. 355]. Есперсен ҷумларо гуфтори мукамал меҳисобад: “Ҷумла

гуфтори пурра ва мустақили гуфтор аст; пуррагӣ ва мустақилияти ҷумла дар он аст, ки метавонад дар алоҳидагӣ вучуд дошта бошад” [40, с. 357]. Ба андешаи Есперсен, барои он ки гуфтор ҷумла шавад, “гуфтор бояд хабареро бирасонад, ки нафаре онро шунида тавонад” [40, с. 357].

Аз аввали асри XIX дар илми забоншиносӣ ҷараёни натуралистӣ падид омад, ки намояндагони он забоншиносиро ба илмҳои дақиқ мансуб дониста, онро бо илмҳои филологӣ муқобил мегузоранд. Асосгузори ин ҷараён А.Шлейхер мебошад, ки андешаҳои ӯро дар асарҳои “Шарҳи систематикӣ забонҳои Аврупо”, “Дар бораи морфологияи забон” ва “Назари Дарвин ва илми забоншиносӣ” ибраз намудааст.

Дар миёнаи қарни XIX ҷараёни психологӣ ба майдони забоншиносӣ ворид гардид, ки асосгузори он забоншиноси немис Х. Штейнтал мебошад. Ӯ дар асарҳои худ “Принсипҳо ва муносибатҳои мутақобилаи грамматика, мантиқ ва психология”, “Муқаддимаи психология ва забоншиносӣ” ва “Пайдоиши забон” нутқро зухуроти равоӣ дониста, иштироки тафаккурро дар забон қатъиян рад менамояд: “Он ки баррасии забон ва қобилияти гуфтор пурра равоӣ аст, ҳамеша эътироф мешуд ва ба он ҷасди алоҳида дар китобҳои дарсӣ ҷудо карда шудааст. Забоншиносӣ тақрибан илми равоӣшиносӣ дорад” [47, с.129].

Дар солҳои 70-уми асри XIX ҷараёни ҷавонграмматикҳо ба вучуд омад. Намояндагони ин ҷараён дар Олмон А. Лескин, Г.Остхоф, К. Бругман, Б.Делбрюк, Г. Паул, И. Шмидт, К. Вернер мебошанд. Ҷавонграмматикҳо забонро ҳодисаи фардӣ-психологӣ меҳисобиданд.

Бояд зикр кард, ки ҷумла чунин шакли забониест, ки ба воситаи он фикрҳои гуногун ифода меёбад. Шакл нисбат ба мундариҷа кам тағйир меёбад. Ҳоло дар забоншиносӣ ба таҳлили маъноии ҷумла низ эътибори махсус медиҳанд. Ин гуна таҳлилро таҷзияи актуалӣ меноманд. Истилоҳи таҷзияи актуалиро бори аввал намояндаи мактаби забоншиносии Прага Вилем Матезиус ба қор бурдааст [103, с. 173].

Ҳамин минвол, шоистаи зикр аст, ки дар таҳқиқу баррасии назарияи забоншиносии Аврупо саҳми як қатор забоншиносони тоҷик аз қабилӣ М.Норматов, Д. Хоҷаев, Ф. Шарифова ва дигарон назаррас аст, ки онҳо яке аз аввалин муҳаққиқоне ба шумор мераванд, ки ба ин масоил тавачҷуҳи махсус зоҳир намудаанд.

Ҳамин тавр, аз таҳқиқоти забоншиносони Ғарб маълум гардид, ки забоншиносӣ ҳамчун илм таърихи бостонӣ дошта, аввалин бор дар Юнони қадим ва Ҳиндустон пайдо шудааст. Забоншиносони Ҳиндустон бештар ба масъалаҳои амалии забон тавачҷуҳ намуда бошанд, дар Юнони қадим вобаста ба фалсафа ба масъалаҳои назариявии забон эътибор додаанд. Мактабу чараёнхое, ки дар Аврупо арзи вучуд кардаанд, ба пешрафту таҳаввулоти забоншиносии русу тоҷик низ бетаъсир намондаанд.

1.2. Пажӯҳиши забоншиносони рус доир ба наҳв.

Дар баррасӣ, омӯзиш ва густариши масъалаҳои муҳталифи илми забоншиносӣ саҳми муҳаққиқони рус бориз буда, онҳо тавассути таҳқиқоти хеш тавонистанд, ки барои муқоисаи афқору андешаҳои илмӣ, дар қисмату бахшҳои забоншиносӣ бо афқору пешниҳоди олимону забоншиносони дигар халқу миллатҳо замина ва шароити мусоид фароҳам оранд. Бо ҳамин тартиб, дар забоншиносии рус наҳв ҳамчун ҷузъи таркибии забон ва асоси мубодилаи афкор дар мадди аввали муҳаққиқон қарор дорад.

Меҳвари асосии наҳв ҷумла буда, онро дар давраҳои ҷудогонаи тараққиёти илми забоншиносӣ ба тарзи гуногун муайян мекарданд. Назарияи наҳвро юнониҳои қадим аз лиҳози мантиқӣ муайян намуда, ҷумларо бо муҳокимаи мантиқӣ як шуморида буданд. Яъне, байни шаклҳои фикру шаклҳои грамматикӣ ё субъект ва предикати мантиқӣ, мубтадову хабар фарқе намегузоштанд. Ин ақида то нимаи дуюми қарни XIX давом карда, ба муқобили ақидаи мантиқӣ чараёни психологӣ баромад намуд, ки намояндагони машҳури чараёни психологӣ Г. Штейнтал ва А.А. Потенбя буданд. Ба ақидаи ин забоншиносон мундариҷаи ҷумла на ҳама вақт фикри

пурраро ифода мекунад, яъне чумлаҳои амриву саволи на ҳамеша бо муҳокима мувофиқат мекунанд. Аз рӯйи қоидаи грамматика чумла дуруст, лекин мантиқан ғалат шуданаш мумкин аст. Бо ин далел намояндагони чараёни психологӣ чумларо асос ё муҳокимаи психологӣ мешумориданд.

Аз нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX намояндагони забоншиносии сохторӣ ба муқобили ҳам чараёни мантиқӣ ва ҳам психологӣ баромада, таъкид мекунанд, ки чумларо бояд аз рӯйи сохти он муайян намуд. Маҳз аз ҳамин давра сар карда, чараёни муайян намудани хусусиятҳои вижа ва сохтори наҳвӣ дар тартиби грамматикаи забони русӣ ба миён омад.

Мусаллам аст, ки вазифаи чумла ифодаи фикр аст. Фикр ба воситаи чумла амалӣ мегардад, аз ин рӯ, чумла бо муҳокима, ки яке аз воҳидҳои фикр аст, алоқаи зич дорад. Ин маъноӣ як будани онҳоро надорад, зеро фикр ва чумла қонуну қоидаҳо ва категорияҳои хоси худро доранд.

Мавриди зикр аст, ки фаъолияти илмии забоншиносони рус дар робитаи зич бо ақида ва назарияҳои забоншиносии Аврупои Ғарбӣ, асосан, бо ақидаҳои муҳаққиқони олмонӣ инкишоф ёфтааст.

Аввалин маълумот дар бораи масъалаҳои илми наҳв дар “Грамматика”-и М. Смотритский ҷой дорад [130]. М. Смотритский дар асараш дар бораи ба ҳам омадани сифат бо исм, ҷонишин, феъл ва дигар ҳиссаҳои нутқ ва инчунин, мувофиқати исм бо ҳолатҳо (падеж)-ҳои гуногун маълумот додааст. Ҳамин тавр, дар аввалин грамматикаи русӣ наҳв ҳамчун илм дар бораи ибораҳо муаррифӣ шудааст.

Ба ибораи дигар, забоншиносони рус омӯзиши муқоисавӣ-таърихии забонҳоро бо омӯзиши хоси забонӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ-таърихӣ ва дигар падидаҳо алоқаманд кардаанд.

Таърихи илми забоншиносӣ гувоҳ аст, ки давраи ташаккули илми наҳви рус ба миёнаи асри XVIII ва ибтидои асри XIX рост меояд, ки дар илми забоншиносии рус ин давраро бо номи Ломоносов ихтисос додаанд. Вобаста ба ин, асари бунёдии М.В. Ломоносов «Грамматикаи рус» (“Русская грамматика”) ибтидои таҳқиқи як қатор сохторҳои грамматикӣ гардид, ки дар

забоншиносӣ то ҳол ба таври васеъ истифода бурда мешавад. Наҳви Ломоносов дар таърихи тафаккури грамматикии рус на танҳо як давраи томро ташкил дод, балки ба туфайли дурустӣ ва дақиқии тавсифи грамматикии хусусиятҳои наҳвии забони русӣ барои мо қисман аҳамияти худро гумона кардааст.

Ҳамзамон, Н. Курганов намоiendaи мактаби М.В. Ломоносов дар зерини таъсири грамматикаи “ломоносовӣ” китоби “Грамматикаи ҷомеаи россиягӣ ё навиштори умумӣ” (“Российская универсальная грамматика или всеобщее письменное”)–ро таълиф намуда, шаклҳои робита ва сохтори ҷумлаҳои сода ва мураккабро таҳқиқ кардааст. Дар асари мазкур нахустин маротиба сухан дар бораи ҷумлаҳои тасдиқӣ, инкорӣ, саволӣ ва хитобӣ рафтааст, аммо ҳадафҳои грамматикаи Н. Курганов амалӣ мебошад [134].

Забоншинос А.Х. Востоков гуфтор ва ҷумларо чунин шарҳ медиҳад: “Калимаҳои ба ҳам алоқамандро, ки барои баёни фикр хизмат мекунад, гуфтор меноманд. Аммо, вақте ки гуфтор танҳо як фикрро ифода мекунад, он гоҳ ин ҷумла мешавад” [26, с. 51]. Ҳамчунин, А.Х. Востоков нишони асосии ҷумларо дар мавҷуд будани феъл медонад. Ба андешаи ӯ, тамоми ҷумлаҳои забони русӣ феълӣ мебошанд.

Дар мавриди дигар А.Х. Востоков қонунҳои ташкили ҷумларо чунин баён кардааст: “Миёни мубтадо ва хабар бояд робита бошад. Ҳангоми аз феъли сода иборат будан, хабар бо мубтадо бо бандаки худ пайваст мешавад, ки шахс, шумора ва замонро ифода мекунад” [26, с. 52].

Ҳамин тавр, бо номи А.Х. Востоков таълимоти нав дар бораи навҳои сохтори серистеъмоли ҷумлаҳои дутаркибаи забони русӣ алоқаманд аст. Инчунин, ӯ калимаҳои муайянкунанда ва пуркунандаро ҷудо мекунад, аммо бо вучуди ин, таълимоти ӯ бисёр дар шакли умумӣ, бидуни таҳлили гунаҳои мухталифи ҷумлаҳо сурат гирифтааст. Мавриди тазаккур аст, ки А.Х.Востоков ба таълимоти нави ҷумлаҳои содаи дутаркиба дар забоншиносии рус асос гузоштааст.

Минбаъд дар таълимоти забоншиносон ҷумла, сараъзо ва аъзои пайрави он аз назари мантиқ таъриф мешуд ва наҳв ҳамчун илм шакл мегирифт. Чунончи, И.И. Давидов зарур мешуморад, ки илми грамматика бар мабной илми мантиқ сохта шудааст ва шарҳи ҷумларо чунин меорад: “Ҳамин тавр, ҷумла – ифодаи муҳокима ва замони баёни хулосабарориро ибораҳо ташкил медиҳанд. Мубтадо ва хабар ду аъзои асосии ҷумла мебошанд, ки байни ҳам табиатан алоқаманданд [37, с. 5-10].

Ҳамчунин, намояндагони намоёни назарияи забон оид ба наҳв Ф.И.Буслаев “Тачрибаи грамматикаи таърихии забони русӣ” («Опыт исторической грамматики русского языка»), А.А. Потебня “Аз ёддоштҳо оид ба грамматикаи рус” («Из записок по русской грамматике»), А. Пешковский “Синтаксиси забони русӣ дар инъикоси илм», («Русский синтаксис в научном освещении»), Д.Н. Овсяннико-Куликовский “Синтаксиси забони русӣ” («Синтаксис русского языка») ва дигарон бо таҳқиқоти ҷудоғонаи хеш чихати омӯзиши масъалаҳои мухталифи наҳв корҳои зиёдеро анҷом додаанд.

Забоншиноси барҷастаи рус Ф.Ф. Фортунатов низ ба чихати расмии забон аҳамият дода, ба наҳв ҳамчун илм дар бораи ибора баҳо гузоштааст. Кори назаррасе, ки Фортунатов кард, шарҳи дуруст ва амики ҷумлаҳои нопурра мебошад [167, с. 100].

Забоншиносони дигар М.Н. Петерсон ва Н.Н. Дурново ба ақидаҳои Ф.Ф.Фортунатов таъя намуда, ибораро асоси наҳвӣ ҳисоб кардаанд. Дар баробари ин, Ф.Ф. Фортунатов ҷумлаҳои ибораҳои мукамал, ибораҳои дигарро нопурра ва М.Н. Петерсон тамоми наҳвро ҳамчун таълимоти фразаҳо ҳисобида, дар зерин мафҳум ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои мураккабро муттаҳид кардааст. Асарҳои асосии ин забоншиносон «Дар бораи таълими грамматикаи русӣ дар мактаби миёна» (“О преподавании русской грамматики в средней школе”)-и Ф.Ф. Фортунатов ва «Очерк оид ба синтаксиси забони русӣ» (“Сочинение по синтаксису русского языка”)-и М.Н. Петерсон мебошад. Назари дигар доир ба наҳв дар асарҳои академикҳо В.В. Виноградов ва

Л.В.Шерба оварда шудааст. Аз натиҷаи хулосаи онҳо бармеояд, ки дар наҳв ду объекти баробар, яъне ибора ва ҷумла омӯхта мешавад.

Вобаста ба омӯзиши илми наҳв А.М. Пешковский (1878-1933), ки идомадиҳандаи мактаби Ф. Фортунатов мебошад, дар асараш “Шарҳи илмии наҳви забони русӣ” (“Русский синтаксис в научном освещении”) навъҳои ҷумлаҳои содаро омӯхта, онҳоро ба чунин гурӯҳҳо тасниф намудааст: “ҷумлаҳои феълии бешаҳс, ҷумлаҳои феълии номуайяншаҳс ва ҷумлаҳои умумишаҳс, ҷумлаҳои унвонӣ, ҷумлаҳои масдарӣ, ҷумлаҳои инкорӣ ва ҷумлаҳои нопурра” [112]. Ӯ ҷумлаҳои содаро аз рӯи баёни мақсад ба хитобӣ, амрӣ ва саволӣ ҷудо кардааст.

Ҳамзамон, саҳми забоншиноси маъруфи охири асри XIX ва аввали асри XX А.А. Шахматов (1864-1920) низ дар илми грамматикаи рус назаррас буда, ӯ дар асари “Наҳви забони русӣ” (“Синтаксис русского языка”) масъалаҳои таълимот дар бораи ҷумла, сохтор ва навъҳои онро баррасӣ намудааст. А.А.Шахматов ҷумларо чунин шарҳ медиҳад: “Ҷумла воҳиди нутқ аст, ки барои гӯянда ва шунаванда аз лиҳози грамматикӣ комил буда, барои баёни тафаккур хизмат мерасонад” [168].

Забоншинос Д.Н. Овсяннико-Куликовский объекти асосии омӯзиши наҳв ҷумларо медонад ва мегӯяд: “...Дар синтаксис дар мадди аввал таълимот дар бораи ҷумла ва ҳиссаҳои нутқ меистад, ки ба вазифаи аъзои ҷумла меоянд” [109, с. 5].

Таҳқиқгарони рус аз самти мантиқӣ-грамматикӣ дур шуда, барои таърифи ибораю ҷумлаҳо хусусиятҳои хоси худро пайдо намуда, тамоми назарияҳоро, ки пешгузаштагонӣ худ ба даст овардаанд, интиҳоб намуданд. Фаҳмиши дигари наҳв дар зери таъсири фаъолияти олимони Ю.Д. Апресян, И.А. Мелчук, Т. П. Ломтев ташаккул ёфтаанд. Дар таълимоти онҳо наҳв аз як тараф, ҳамчун илм дар бораи қоидаҳои тавлиди ҷумлаҳо фаҳмида шавад, аз тарафи дигар, он ҳамчун илм дар бораи табдил додани як ҷумла ба ҷумлаи дигар дида мешавад.

Бояд таъкид намуд, ки барои баёни фикр алоқаи байни аъзои ҷумла муҳим буда, вобаста ба ин, В.В. Виноградов қайд намудааст, ки “байни аъзои ҷумла алоқа мавҷуд буда ва ҳатто, дар натиҷаи ин алоқа онҳо ба ҳам таъсир мерасонанд [132].

Аз забоншиносони асри ХХ Л.В. Шерба, гарчанде асари ҷудоғонае дар боби наҳв надошта бошад ҳам, фикрҳои ҷолиберо дар ин ришта дар осораш баён намудааст. Аз ҷумла, ӯ таъкид намудааст, ки “гуфтореро ҷумла номидан мумкин аст, ки субъект ва предикат дошта бошад, яъне ҷумла муҳокимаи мантиқӣ аст” [112, с. 500].

Андешаҳои ҷолиб доир ба ҷумла дар китоби В.А. Богородитский “Курси умумии грамматикаи русӣ” (Общий курс русской грамматики”) зикр шудаанд [18, с. 337].

Ҳамзамон, китоби “Аъзои ҷумла ва ҳиссаҳои нутқ” (“Член предложения и части речи”)-и И.И. Мешанинов ба масъалаҳои умумии наҳв дахл дорад. Мешанинов наҳвро чун таълимот дар бораи ҷумла медонист, аз ин рӯ, вай ба сараъзо ва аъзои пайрави ҷумла диққат меод [91].

Зикр кардан ба маврид аст, ки забоншиноси барҷастаи муосири рус В.А.Белошапкина ду самти таҳлили сохтори ҷумлаи сода, яке тартиби ҷумлаҳо ва дигаре намуди номинативиро муайян намуда, бо ҳамин исбот кард, ки ду самти таҳлили сохтори ҷумлаи сода метавонад ҷузъҳои як таълимоти «Синтаксис»-и китоби дарсии «Забони муосири рус» бошанд. Инчунин, ӯ дар омӯзиши воситаҳои алоқаи байни ҷумлаҳо ва таҳияи таълимоти парадигма хизмати зиёде кардааст [17, с. 236]. Ба ақидаи ӯ, ҷумла чун воҳиди асосии наҳв дорои **унсурҳои доимӣ ва тағйирёбанда**, маъно ва шакли грамматикӣ буда, ҷанбаҳои коммуникативӣ ва муносибати предикативиро ифода мекунад.

Забоншиноси муосири асри ХХІ Г.А. Золотова, ки офарандаи грамматикаи муҳобиротӣ ё ба ибораи дигар «грамматикаи зинда» мебошад, сухангӯро дар маркази таҳқиқоти худ гузоштааст. Ба ақидаи ӯ, ҷумла аз синтагсемаҳои ҷудонашаванда таркиб ёфта, маҳз онҳо воситаи муҳобиротии ҷумла маҳсуб меёбанд. Бо ин хулосаи худ забоншинос Г.А. Золотова хулосаи

забоншиносони дигарро, ки дар сохтмони ҷумла ибораро маводи асосӣ мешумориданд, инкор намуда, синтагмаро дар вазифаи мухобиротии ҷумла зарур донистааст [52].

Ҳамин тавр, қобили қайд аст, ки дар омӯзишу баррасӣ ва шинохти илми наҳв саҳми як қатор забоншиносони рус, аз қабилӣ М.В. Ломоносов, А.Х.Востоков, В.В. Виноградов, Ф.И. Буслаев, Ф.Ф. Фортунатов, Т.И. Сусов, М.Н. Петерсон, Ю.Д. Апресян, И.А. Мелчук, Т. П. Ломтев, А.А. Шахматов, Л.В. Шерба, И.И. Мешанинов, М. Смотритский, М. Пешковский, Д.Н.Овсянко-Куликовский, К.С. Аксаков, Н.И. Греч, А.А. Потебня ва дигарон бағоят назаррас аст, ки онҳо дар таҳқиқоти хеш оид ба заминаҳои асосии зухури ҷумла дар низоми наҳви забони русӣ осори мондагоре таълиф намудаанд, ки то ҳол мавриди амал қарор доранд.

Боиси тазаккур аст, ки барои рушди забоншиносии тоҷик натавонанд саҳми олимону забоншиносони тоҷик, балки олимони рус низ хеле калон аст. Аз ҷумла, дар таҳқиқи забони тоҷикӣ хидмати олимони шарқшиноси рус аз қабилӣ В.М. Григориев, М.С. Андреев, А.А. Семёнов, И.И. Зарубин, Е.Э.Бертелс, А.А. Фрейман, А.Н. Кисляков, И.М. Оранский, В.С. Расторгуева ва монанди дигарон хеле бориз аст. Хусусан, ба таърифи расидани китоби хеле муҳимми забоншиносии тоҷик "Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик", ки ҳамаи қисматҳои забони тоҷикиро дар бар мегирад, саҳми ин забоншиносон хеле назаррас аст.

1.3. Андешаҳои муҳаққиқони тоҷик перомунӣ таснифоти ҷумла дар забон

Илми забоншиносии ҳар халқе, миллате чи қадар рушд карда бошад, сохти дастурии он ба ҳамон андоза корхӯрдаву такмилёфта мешавад ва дар иҷрои вазифаи ҷамъиятии худ ин забон имкониятҳои бештар дорад. Мутаассифона, таърихи афкори забоншиносии тоҷик, таҷрибаи дастурнигорӣ то инқилобии классикии тоҷик таҳқиқу омӯхта нашудааст ва ин маъниро донишманди маъруфи илми забоншиносии тоҷик М.Н. Қосимова хеле хуб

таъкид намудаанд “Вақти он расидааст, ки гузаштаро омӯхта, дастраси умум гардонем ва нишон бидиҳем, ки дар гузашта низ илми забоншиносӣ бо истилоҳоташ (мувофиқи давру замонаш) мавҷуд будааст ва илми забоншиносии имрӯзаи тоҷик дар ҷойи хушқу холӣ бунёд нагардидааст [77, с.30]

Афкори забоншиносии мардуми тоҷик таърихи беш аз ҳазорсола дошта, дар марҳалаи аввали шаклгирии дониши забоншиносӣ донишмандони гузаштаи мо аз таҷриба ва мактаби забоншиносони Юнони бостон ва Ҳинд баҳра гирифтаанд. “Агар дар зинаи аввали шаклгирии илми забоншиносии тоҷик таъсири анъанайи забоншиносии Юнони қадиму Ҳинд дида шавад, мегӯяд профессор Д. Хочаев, пас аз истилои арабҳо он бештар дар асоси пайгирӣ аз усулу равиши забоншиносии араб пеш рафт. Ин усулу равиш дар забоншиносии тоҷик то Инқилоби октябр идома меёбад. Илми забоншиносии тоҷик, хушбахтона, аз асрҳои IX-X сар карда оҳиста-оҳиста ба шарҳу маънидоди асолати забони тоҷикӣ мепардозад, ки дар ин роҳ хизмати донишмандони алоҳида беҳамто аст [152, с. 9]. Ҳамин огоҳӣ аз фалсафаю донишҳои забоншиносии Юнони бостону Ҳинди қадим буд, ки бо истисноии шарҳу тавзеҳоти грамматикӣ фарҳангномаҳои тасвирӣ ҳамаи донишмандони гузаштаи мо баррасии масоили забоншиносиро дар иртибот ба мавзӯҳои мантиқу фалсафа анҷом додаанд.

Қобили зикр аст, ки илми наҳв дар гузашта хеле қавию машҳур будааст, зеро бисёр донишмандони соҳаҳои гуногуни илм ба он тавачҷуҳ зоҳир кардаанд ва ин илмро дар як ҷой бо мантиқу аруз доништа, саҳми онро дар ташкилу маърифати калом низ ниҳоят муҳим шуморидаанд.

Воқеан, наҳвиёти ҳар забон хусусиятҳои махсуси миллӣ дорад, ки сохти грамматикӣ ин ё он забонро нишон медиҳад, вале қонунҳои мантиқ умумибашарианд.

Вобаста ба ин, дар илми наҳв дар асарҳои донишмандон ва мутафаккирони форсу тоҷик назарияҳои гуногун дида мешавад, ки бо мисолҳои мушаххас тасдиқи худро ёфтаанд. Аз ҷумла, дар асарҳои як гурӯҳ

мутафаккирону донишмандон, аз қабили Муҳаммад Закариёи Розӣ, Абуалӣ Сино, Асадии Тусӣ, Носири Хусрав, Шамси Қайси Розӣ, Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ, Вочидалихони Мучмалӣ муҳимтарин мавзуоти марбути наҳвро ба мисли воситаҳои алоқаи ибораю ҷумла (бандакҳои изофӣ, феълӣ, хабарӣ), ифодаи муайянкунандаю муайяншаванда, пуркунанда, хабарҳои номиро бо мисолҳои мушаххас дидан мумкин аст.

Чуноне ки Муҳаммад Закариёи Розӣ (865-925) баҳси тулонии марди дар илми сарфу наҳв мукаммалеро ба устодаш оварда, дар охир хулоса менамояд, ки “ҳар кас ки дар улуми сарфу наҳв маҳорат дорад, қобил аст, ки ба ҳар суоле ҷавоб диҳад [46].

Аз ин маълум мегардад, ки донишҷӯи илми наҳв яке аз масъалаҳои асосии омӯзиши соири илмхост ва истифодаи бомавриди он барои донишмандону муҳаққиқон имкон медиҳад, ки оид ба ин ё он дониш маълумоти кофӣ дода тавонанд.

Ҳамчунин, ҳамин равиши вобаста ба қонуниятҳои категорияҳои мантиқӣ шарҳ додани воҳидҳои наҳвиरो мо дар таълимоти Абуалӣ ибни Сино низ мебинем. Барои равшан шудани ин матлаб як муҳокимаи мантиқиву наҳвии ин донишмандро аз “Донишнома” иқтибос мекорем: “Пас, фарқ миёни муқаддаму (бо истилоҳи мантиқӣ қазияи шартӣро “муқаддам” ва ҷузъи сониро “тоӣ” гӯянд) тоӣ ва миёни мавзӯ ва маҳмул (бо истилоҳи мантиқӣ мубтадо “мавзӯ” ва хабар “маҳмул” аст, яъне хабар гумоне аст дар бораи мубтадо) он аст, ки мавзӯ ва маҳмул ба ҷойи эшон лафзи муфрад биистад ва ба ҷойи муқаддаму тоӣ ҳар яке бо нафси хеш қазияанд (қазия – ба маънии ҳукм, хабар ва ба истилоҳи мантиқ мураккабест, ки эҳтимол дорад сидқуикизбро ва наҳвиён онро “ҷумлаи хабария” гӯянд), чунон ки гӯӣ: “Агар офтоб барояд, рӯз бувад”. Гуфтори ту “Офтоб барояд” қазия аст ва гуфтори ту “Рӯз бувад”, қазия аст, лекин лафзи шарт муқаддамро аз қазиягӣ бибарад, зеро ки чун гӯӣ: “Агар офтоб барояд” бо андар омадани лафзи дигар “агар” ин суҳан аз қазия берун бишуд, то на рост асту на дурӯғ [10, с. 37]. Корбурди илми наҳв дар таълимоти Абуалӣ ибни Сино шаҳодат медиҳад, ки ҳанӯз дар он замон

чумлаи мураккаб дар осори классикон ба таври васеъ ва мақсаднок истифода шудааст.

Ҳамчунин, қайд кардан бамаврид аст, ки Носири Хусрав яке аз забоншиносони нозукандеши давраи асримиёнагии тоҷик ҳисоб ёфта, бо андешаҳои арзишманду дақиқаш дар ташаккул ва таҳаввули илми наҳв низ саҳми назаррас гузоштааст. Аз рӯи қайду ишораҳо дар асарҳои мантиқию фалсафии ӯ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки вай аз бахшҳои гуногуни илми забоншиносӣ огоҳии комил дошта, ба манбаҳои назариявии ин илм ошно будааст. Андешаҳои забоншиносии ин донишманди бузург бештар дар асарҳои ӯ “Ҷомеъ-ул-ҳикматайн” ва “Зод-ул-мусофирин” дида мешавад. Носири Хусрав дар масъалаҳои назарии забоншиносӣ бештар ба файласуфи Юнони Қадим Арасту таъя кардааст. Дар марҳалаҳои баъдина, бо таъя ба дастовардҳои илми суҳаншиносии ниёгон рушди назарраси забоншиносии классики тоҷик дар асрҳои миёна басо назаррас аст, ки дар ин бора забоншиносии муосири тоҷик Д. Хоҷаев чунин ишора намудааст: «Илми забоншиносии форсу тоҷик, хушбахтона, аз асрҳои IX-X сар карда оҳиста-оҳиста ба шарҳу маънидоди асолати забони тоҷикӣ мепардозад, ки дар ин роҳ хизмати донишмандони алоҳида беҳамто аст» [152, с. 8]. Дар мавриди баррасии масъалаҳои марбут ба воҳидҳои нисбатан комили муҳобиротӣ ба монанди матн муҳаққиқ нуктаи басо дақиқеро нишон додааст: «Забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна бештар хусусияти амалӣ дошт, зеро мақсад аз пажӯҳишу омӯзиши қонунҳои забон, шарҳу маънидоди ҳодисаҳои ҷудогонаи забон, беғалат қироат кардани матн ва дар навиштан ба ғалатҳо роҳ надодани қаламкашон буд. Баъдтар дар натиҷаи баҳрабардорӣ аз мактабҳои забоншиносии дигар тамоюли назарӣ, ҷанбаи таҳлили он қавитар гашт ва бисёр донишмандон оид ба масъалаҳои алоҳидаи забон андешаҳои ҷолиби илмӣ баён кардаанд» [152, с. 8]. Чунон ки аз таъкиди забоншинос Д. Хоҷаев маълум гардид, суҳаншиносон бештар бо чунин тартиби пажӯҳиш матнҳо ва воҳидҳои ба он шабеҳи забонро таҳқиқ намудаанд ва тамоми вижагиҳои ҳаводису воҳидҳои забониро дар доираи истифода дар нутқ ва матн

омӯхтаанду баррасӣ намудаанд. Ин ҳама бар он далолат мекунад, ки масъалаҳои забоншиносӣ маъмулан дар доираи таҳқиқи илми сарфу наҳв сурат гирифтааст.

Дар гузашта диққати аҳли адабро дар радифи бисёр далелҳои улуми адабӣ масъалаҳои сарфу наҳв, сухану суханварӣ низ ҷалб намуда буд ва онҳо вобаста ба масъалаҳои мазкур таълифоти зиёдеро ба анҷом расонидаанд. Аз силсилаи чунин осор асари Насируддини Тӯсӣ “Асос-ул-иктибос” мебошад, ки афкори забоншиносии олимони тоҷикро инкишоф додааст. Дар ин асар низ доир ба воҳидҳои наҳв – ибораю ҷумла, низ қайду ишораҳои муфид дида мешавад [152, с. 19].

Ҳамчунин, дар асри XV Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ китобе бо номи “Бадоеъ-ус-саноеъ” иншо намудааст, ки дар он масоили марбут ба наҳви забон низ меҳвари асосии ин китоб мебошад.

Дар радифи чунин донишмандону мутафаккирон олим ва энциклопедисти миёнаи асри XVIII Вочидалии Мучмалӣ дар асари худ “Матлаъ-ул-улум ва мачмаъ-ун-фунун”, ки ҷавобгӯӣ мушкилотҳои гуногуни улуму фунуни давр буд, кӯшише ба харҷ додааст, ки хонандаро бо қоидаву қонунҳои сухану суханварӣ, сарфу наҳв ва монанди инҳо огоҳ месозад. Муаллиф дар боби нухуми ин асар андешаҳояшро оид ба қоидаву қонунҳои сарфу наҳв изҳор кардааст. Асари Вочидалии Мучмалӣ аз ҷумлаи осорест, ки дар он кӯшишҳои муаллиф барои парҳез аз қаламронҳои ноогоҳона зикр шуда, роҳҳои ҳалли онҳо нишон дода шудааст. Пеш аз ҳама, Вочидалӣ изҳор менамояд, ки ҳар гуна сухан бояд дар асоси қоидаи сарфу наҳв, яъне грамматика сурат гирад ва суханвар бояд он қоидахоро ҳатман риоя намояд. “Қавоиди наҳв дар калом, -мегӯяд Вочидалӣ, – чунон аст, ки намак дар таом андозанд” [95, с. 142].

Бояд тазаккур дод, ки яке аз донишмандони гузаштаи тоҷик, ки ҳам ба таълим ва ҳам таҳқиқи ин бахши илм хеле ҷиддӣ машғул будааст, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ мебошад. Ӯ оид ба муҳимтарин мавзӯҳои баҳси наҳв, аз қабиле тарзу воситаҳои алоқаи калимаҳо дар ибораю ҷумла, анвои ибора,

мувофиқати хабар бо мубтадо, мухотаб, ифода ва маъноҳои он, воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаб, муродифоти воҳидҳои мухталифи наҳв андешаҳои пураарзишро рӯйи варақ овардааст.

Наҳв яке аз бахшҳои хеле муҳим ва зарури забон буда, ифодаи фикр маҳз бо ёрии воҳидҳои наҳви сураат мегирад. Наҳв бо сарф алоқаи ногуастаи дорад, аз ин рӯ, сарф ва наҳв якҷоя грамматикаро ташкил медиҳанд.

Забоншиносони тоҷик дар даврони шуравӣ барои боз ҳам рушду раванг додани забоншиносӣ ва қисматҳои он чидду ҷаҳд намуда, хеле асарҳои илмии мукаммалу муҳимро ба қалам додаанд.

Мавриди зикр аст, ки масъалаи баррасиву омӯзиши илми наҳв дар меҳвари асосии донишмандони асри XX низ то андозае мавриди диққат будааст, ки онҳо дар осори худ ҷиҳати омӯзиши ҷузъияти наҳв ибрози андеша намудаанд. Ҳамин аст, ки солҳои бистуми асри XX се китоби муҳим оид ба грамматикаи забон таълиф шудаанд, аз ҷумла, А. Фитрат “Қоидаҳои забони тоҷикӣ (сарфу наҳв)” (соли 1925); Саидризо Ализода “Сарфу наҳви тоҷикӣ” (1926). Т. Зеҳнӣ ва М. Маҳмудӣ “Омӯзиш” (қисми 1 соли 1927, қисми 2-3 соли 1928). Дар ин китобҳо бунёди забоншиносии навини тоҷик асос ёфта, масъалаҳои сарф ва наҳв аз нигоҳи вазъи замон равшан карда шудаанд. Таълимоти С. Ализода, ки дар таърих ба наҳви арабӣ сураат гирифтааст, он аз мавқеи мубтадо ва хабар ҷумлаҳоро бо ин пайравӣ ба ҷумлаҳои исмия ва феълия ҷудо кардааст. Ҷумлаҳо дар ин китоб ба чунин гурӯҳҳо тасниф шудаанд: ҷумлаҳои муҷаррада (хуллас) ва музайяна (тафсилӣ), ҷумлаи мутлақа (ҷумлаи сода), ҷумлаи ибтидоия (сарҷумла) ва мутаммима (пайрав), ҷумлаи шартӣ (ҷумлаи пайрави шарт) ва ҷумлаи ҷазоия (сарҷумлаи он), ҷумлаи мунтазама (чидааъзо).

Китоби “Қоидаҳои забони тоҷикӣ”-и А. Фитрат бо китоби “Сарфу наҳви тоҷикӣ”-и С. Ализода дар як замон таълиф шуда, таълимоти А. Фитрат дар таърих ба грамматикаи забони русӣ ва назарияи С. Ализода аз дастури арабиасоси суннатии форсӣ асос ёфтааст. Қобили қайд аст, ки наҳв ҳамчун қисми грамматика дар забоншиносии тоҷик, асосан аз нашри “Сарфу наҳви

забони тоҷикӣ"-и С. Ализода, ки соли 1926 дар шаҳри Самарқанд мунташир шудааст, оғоз меёбад. Баъдан вобаста ба талаботи замон аз солҳои 30-юми асри XX оид ба грамматикаи забон ва бахшҳои он як қатор китобҳои дарсӣ таълиф шудааст, ки дар онҳо роҷеъ ба наҳви ҷумлаҳои мураккаб низ маълумотҳои нахустин ба назар мерасад ва ин гуна дастурҳои таълимӣ дар таҳқиқи минбаъдаи ҷумлаҳои мураккаб то ҳоли нақши муайян гузоштааст.

Мавриди зикр аст, ки соли 1932 як гурӯҳ забоншиносон Б. Хоҷазода, Л.Бузургзода, П. Дехотӣ китоби "Забони тоҷикӣ (сарфу наҳв)"-ро навиштанд, ки ин китоб то андозае ҷиҳати шинохти илми наҳв мусоидат намуд. Ҳамзамон, пас аз чор сол забоншиноси рус А.М. Беленитский ва забоншиноси тоҷик Б.Хоҷазода асари дигаре бо номи "Наҳви забони тоҷикӣ"-ро таълиф намуданд, ки он дар шаҳрҳои Сталинобод ва Самарқанд соли 1936 ба таърифи расидааст. Забоншиносони дигари рус С.С. Нестеренко бо ҳамкориҳои забоншиносони барҷастаи тоҷик Л. Бузургзода соли 1940 китоби "Грамматикаи забони тоҷикӣ"-ро нашр намуданд. Дар воқеъ дар солҳои сеюми асри гузашта заминаи бисёре аз донишҳо, аз ҷумла, забоншиносӣ низ густариш ёфт.

Бо таърифи осори таълифишудаи солҳои бистум ва сиюми асри XX як гурӯҳ забоншиносони дигари тоҷик дар солҳои чилуми қарни гузашта оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ таҳқиқотҳо гузаронанд ва дар натиҷа А.Мирзоев ва Ш.Ниёзӣ "Грамматикаи забони тоҷикӣ" қисми 2, яъне қисмати наҳвро таълиф намуданд. Ин китоб дорои мавзӯи васеи грамматикӣ қисмати наҳви забонро дар бар мегирад, ки дар солҳои 1942, 1948 ва бори дигар дар соли 1952 дар шаҳри Сталинобод рӯйи нашр омадааст.

Дар даврони шуравӣ дар натиҷаи зуҳур ёфтани чараёну равишҳои нави илму пажӯҳиш ба масъалаҳои омӯзиши забоншиносӣ, аз ҷумла ба забоншиносии тоҷик низ таваҷҷуҳ зоҳир карда шуд. Забоншиносони тоҷик дар даврони шуравӣ барои боз ҳам рушду равнақ додани илми забоншиносӣ ва қисматҳои он, хусусан наҳв ҷидду ҷаҳд намуда, дар ин самт асарҳои илмӣ мукаммалу муҳимро ба қалам додаанд.

Бояд гуфт, ки калимаҳо бо ҳам бо ёрии воситаҳои дастурӣ алоқаманд гардида, соҳиби вазифаҳои муайяни наҳвӣ мешаванд. Маҳз воситаҳои дастурӣ, ки онҳо аз калимаҳои ёвар (ғайримустақил), бандакҳову пасвандҳои чамъбандӣ, ҷойи ҷузъҳо (калимаҳо ва ҷумлаҳо) иборатанд, калимаҳо ё ҷумлаҳои содари бо якдигар алоқаманд карда, дар ибораорӣ ва ҷумласозӣ хизмат менамоянд.

Ибора чун яке аз воҳидҳои ҷумла аввалин бор аз ҷониби забоншиноси олмон Д. Рис ва забоншиноси рус Ф.Ф. Фортунатов ба илми забоншиносӣ дохил карда шудааст. Ибора дар натиҷаи ягонагии семантикию грамматикӣ на камтар аз ду калимаи мустақил ба вучуд меояд ва мисли калимаҳо функцияи номинативиро иҷро намуда, маводи асосӣ барои сохтори ҷумла ба шумор меравад. Ҳамин алоқаи наҳвӣ байни калимаҳо ибораро объекти омӯзиши наҳв гардондааст.

Дар масъалаи ибора ва алоқаи ҷузъҳои он дар байни забоншиносон назарияи ягона нест. Ба фикри муаллифи китоби дарсии забоншиносӣ Б.Н.Головин, ибораҳо се навъ – ибораҳои пайваст, ибораҳои тобеи ғайрипредикативӣ ва ибораҳои тобеи предикативӣ мешаванд. Муаллифи дигари китоби дарсии забоншиносӣ В.А. Кочергина бошад, таъкид мекунад, ки ибораҳо ба воситаи алоқаи пайваст ҳам ташаккул меёбад [103, с.162]. Бояд қайд намуд, ки алоқаи пайваст на ба ибора, балки ба ҷумла хос мебошад.

Зикр кардан ба маврид аст, ки як гурӯҳ забоншиносон ибора гуфта ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилеро меноманд, ки яке ба дигаре тобеъ шуда, як мафҳуми мураккабро ифода мекунад. Аз ин мебарояд, ки барои ибора алоқаи пайваст ва алоқаи предикативӣ хос намебошад. Дар забони тоҷикӣ бошад, калимаҳои дохили ибора бо се навъ алоқа – изофӣ, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ ба якдигар муносибат пайдо мекунад.

Вобаста ба ин, ба андешаи мо фикрро на ба воситаи ибора, балки бо ҷумла ифода карда метавонем. Аз ин лиҳоз, ҷумла асоси муошират ва амали забон аст, ки инсоният онро дар шаклҳои гуногун истифода мебарад. Маҳз ба шарофати ҷумла забон дар нутқ арзи ҳастӣ намуда, вазифаи чамъиятии худро

ичро менамояд. Забоншиносон ва муҳаққиқони илми забоншиносӣ К.Г.Залеман, Ҷ. Николсон, Э. Браун, В.А.Жуковский, Н. Березин, Д. Филлот, П. Ҳорн, Р.И. Алиев, М. Баҳор аз зумраи он муҳаққиқоне мебошанд, ки баъзе маълумотҳоро оид ба забони адабиёти классикӣ пешниҳод кардаанд. Аз ҷумла, В.А. Жуковский дар муқаддима ба «Асрор-ут-тавҳид»-и Абусаид, Ҷ. Николсон дар асоси маводи «Форснома»-и Ибн-ул-Балхӣ, Р.И. Алиев дар натиҷаи таҳқиқи «Гулистон»-и Саъдӣ, М. Баҳор дар асоси «Таърихи Систон» ва Э. Браун дар асоси «Тафсири Табарӣ» доир ба забон, ибораорой ва шакли ҷумлабандии адабиёти тоҷикӣ форс маълумотҳои пурқимате овардаанд. Асарҳои илмии олимони номбурда, асосан, вижагиҳои луғавӣ ва морфологияи осори зикршударо фаро мегиранд. Дар ин асарҳо аз хусуси хусусиятҳои нахвий осори мутафаккирон баъзе қайдҳо низ дида мешавад.

Дар оғози садаи гузашта тадриҷан давраи аввали илми нахви забоншиносии тоҷик ташаккул ёфта, таснифоти аъзои ҷумла, ки сохти дохилии он аст ва анвои ҷумлаи сода мушаххас шудаанд, китобҳои зиёд аз таҳқиқоти ҷудоғонаи пажухандагон то китобҳои мактаби миёнаву олӣ ва грамматикаи академӣ ба вуҷуд омаданд. Зайли намуна ба шарҳе, ки Б.Ниёзмӯҳаммадов ва Ш. Ниёзӣ дар китоби “Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис” додаанд, така менамоем. Онҳо мафҳуми ҷумларо чунин шарҳ додаанд: “Калимаҳои алоқаманд ва ё калимаҳои ҷудоғона, ки фикри тамомро ифода мекунанд, ҷумла номида мешавад. Калимаҳои таркиби ҷумла, ки ба ягон савол ҷавоб мешаванд, аъзои ҷумла ном доранд” [97, с. 78.]. Чунин таърифи ҷумла дар китоби “Ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ”-и Б.Ниёзмӯҳаммадов низ зикр шудааст [99, с. 95.]. Ин муҳаққиқон ҷумлаҳоро “аз рӯйи мазмуни ифодакардашон” ба ҳикоягӣ, саволӣ ва амрӣ ҷудо кардаанд [99, с. 117.].

Дар бораи инкишофи забони адабии тоҷик ва сохти грамматикаи он забоншиносии дигари тоҷик Н. Маъсумӣ чунин навиштааст: “Забони умумихалқии тоҷик ва шакли хаттии он маҳсули як қатор даврахост, ки дар раванди асрҳо ба худ шакли муайян гирифта сохти грамматикаи худро пурра

ба низом даровардааст" [89, с. 234.]. Нақши Н. Маъсумӣ дар таҳқиқи забони адабии тоҷик низ хеле назаррас аст. Ҳамчунин, Н. Маъсумӣ дар мақолаи хеш "Оид ба ҷумлаҳои сода ва тарзи ифодаи аъзоҳои синтаксисӣ" ба ҷумла чунин таъриф медиҳад: "Воҳидҳои асосӣ ва ташкилкунандаи сухан ҷумла мебошад, ки вай фикри тоҷиро дар бораи ҳаёти воқеӣ ифода мекунад, бо ягонагии ботинӣ (мазмунан) ва хоричиаш (сохт ва вазифа) тарзи баён ва хусусиятҳои гуногун суханронии касро равшан менамояд" [89, с. 234.].

Забоншиноси маъруфи тоҷик Ш. Рустамов дар китоби "Мушкилоти синтаксис" масъалаҳои умдатарин ва баҳсталаби грамматикаи забони тоҷикиро мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор медиҳад. Ӯ масъалаи мувофиқати хабар бо мубтадоро мӯшикофона таҳқиқ намудааст [122, с. 340.].

Ҳамчунин, шарҳи муфассали ҷумларо Б. Камолиддинов чунин маънидод кардааст: "Ҷумла ҳамчун воҳиди асосии нахвӣ дорои маъно ва шакли грамматикӣ аст. Ифодаи муносибати предикативӣ, ки ба воқеъ шудани амалу ҳолати ҷумла далолат намуда, хусусияти хабардиҳӣ дорад, маънои грамматикӣ ҷумларо дар бар мегирад. Вобастагии мундариҷаи ҷумларо ба воқеият, ки бо шаклҳои грамматикӣ ифода ёфтааст, муносибати предикативӣ меноманд, ки он ба василаи се категорияи грамматикӣ: модалият, замон ва шахс зухур мекунад" [61, с. 18.]. Ба андешаи ин муҳаққиқ, ҷумла ду унсур дорад: унсурҳои доимӣ ва тағйирёбанда. Шарҳи ин ду навъ унсур чунин аст: "Шаклҳои калима, бандакҳои изофӣ, феълӣ ва хабарӣ, пешоянду пасоянд, калимаҳои модалӣ ва ғайра унсурҳои доимии ҷумла ва калима, таркиб ва ибораҳое, ки ба вазифаҳои аъзоҳои ҷумла омада, мафҳумҳои ҷудоғонаи мураккабро ифода намуда, мундариҷаи асосии фикрро дарбар мегиранд, унсурҳои тағйирёбанда ба шумор мераванд. Унсурҳои доимӣ, инчунин, интонатсия ва тартиби калима, шакли ҷумларо, муносибати предикативӣ мазмуни асосии онро ташкил медиҳад" [61, с. 19].

Олимону муҳаққиқони зиёди тоҷик перомуни ҷумла, ки яке аз қисмати маъмултарин ва асосии бахши нахв мебошад, фикру ақидаҳои худро баён намудаанд. Забоншиноси шинохта С. Шербоев ҷумларо чунин шарҳ додаанд:

"Гурӯҳи калимаҳои ба ҳам алоқаманд, ки фикри томо ифода мекунанд, ҷумла номида мешавад" [171, с.313].

Хулоса, шинохти ҷумла дар забоншиносии муосири тоҷик доимо рӯ ба такмил дорад, таркиби он то рафт аниқтар ва васеътар шуда истодааст. Асосҳои бунёдии таърифи ҷумла умумият дошта, шинохти сохтори дохилӣ ва маънояш дар муносибат ба субъекту объект такмил ёфтаанд. Дар маҷмӯъ, шинохти таърихии таълимоти ҷумла марҳилаҳои хоси худро дорад. Дар асрҳои миёна ҳудуди ҷумла (калон) ба анҷоми мавзӯ вобаста доништа мешуд. Аъзои каломро иборат аз исм, феъл ва ҳарфи рабт медонистанд. Дар илми забоншиносии муосир ҷумларо аз маъно ва шакли он мешиносанд. Ҷумла дар забони имрӯза нисбат ба осори навиштории асрҳои миёна содатар аст ва назарияи он ҳам шакли содатар ва мушаххастар дорад. Аз ин бармеояд, ки ҷумла яке аз воҳидҳои асосӣ ва маҳаки марказии илми наҳв ба шумор меравад, зеро вазифаи аввалиндараҷаи забон муносибати байни одамон аст. Муносибатро ҷумла ифода мекунад. Пас, яке аз аломатҳои муҳимтарини ҷумла ҷиҳати коммуникативии он аст. Ҷумла бо ин хусусияти худ аз дигар воҳидҳои забон – калимаю ибора фарқ мекунад.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи омӯзиши зербоби мазкур маълум гардид, ки қорбурди илми наҳвро дар осори мутафаккирону донишмандони ниёгон, аз қабиле Муҳаммад Закариёи Розӣ, Абуалӣ Сино, Асадии Тусӣ, Носири Хусрав, Шамси Қайси Розӣ, Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ, Вочидалихони Муҷмалӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва дигарон баръало мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳамзамон, дар натиҷаи дигаргун шудани сохти ҷамъиятӣ масъалаҳои илм низ шакли дигарро касб намуд ва дар ибтидои асри XX нақш ва ҷойгоҳи донишмандон А. Фитрат Т. Зеҳнӣ ва М. Маҳмудӣ дар самти забоншиносӣ бағоят калон аст, ки онҳо бо таҳқиқоти хеш илми наҳви забонро асос гузоштаанд.

Ҳамзамон, доир ба назарияи ҷумлаи сода ва мураккаб дар доираи илми наҳв нақши як зумра забоншиносони тоҷик, аз қабиле Т. Зеҳнӣ, Ҳ. Бақозода, М. Белинитский, Б. Ҳодизода, Л.Бузургзода, П. Деҳотӣ, Б. Ниёзмӯхаммадов,

Ш. Ниёзӣ, Н. Маъсумӣ, А. Эшонҷонов, Д. Тоҷиев, Р. Асоев, С.Атобуллоев, Х.Ҳусейнов, Ш. Рустамов, М.М. Қосимова, Ш. Рустамов, Б. Камолиддинов, А.Мирзоев, Ф. Зикриёев, М. Норматов, С. Раҳматова, С. Шербоев, Д. Хоҷаев, В. Абдулазизов, М. Абдурахмонова, Ф. Шарифова ва дигарон бағоят назаррас аст, ки онҳо дар ташаккул ва рушди забоншиносии муосир корҳои мондагореро ба мерос гузоштаанд.

1.4. Чумлаи сода ва хусусиятҳои наҳви он

Наҳв қисмати хеле калони забоншиносӣ буда, масъалаҳои зиёдеро дарбар мегирад. Маҳаки асосии наҳв чумла аст. Вале чумларо дар давраҳои чудогонаи тараққиёти илми лингвистика ба тарзи гуногун муайян мекарданд.

Мусаллам аст, ки дар осори адибони классики тоҷик чумлаи сода бо тамоми шаклу ифодаи маъно истифода шудаанд. Чумлаҳои сода дар осори хаттии асрҳои IX-X аз ҷиҳати ифодаи хабар, сохт, иштироки аъзоҳои чумла ва истифодаи муносибатҳои маъноӣ ба гурӯҳҳо чудо мешуданд. Вобаста ба ин, забоншиноси тоҷик М.Н. Қосимова дар “Таърихи забони адабии тоҷик” оид ба хабарҳои феълӣ ва номӣ, чумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба, чумлаҳои хуллас ва тафсилӣ, чумлаҳои пурра ва нопурра маълумот додаанд. Ҳамзамон, дар осори адибони он давра чумлаҳоро вобаста ба маъно ва оҳанги гуфтор ба хикоягӣ, саволӣ ва амрӣ чудо намуда, бо мисолҳои мушаххас асоснок намудаанд. Аз хулосаи забоншинос М.Н. Қосимова бармеояд, ки чумлаҳои сода дар осори адибони ин давра миқдоран каманд, чумлаҳои мураккаб серистеъмоланд [78, с. 463].

Ҳамзамон, забоншинос Д. Хоҷаев қайд менамояд, ки муаллифони фарҳангҳои тафсирии гузашта дар баробари шарҳу тавзеҳи маъноҳои калима ба масъалаҳои дастури забон низ то андозае машғул шудаанд ва онҳо, забоншиносони замони худ маҳсуб меёфтанд. Дар асри XVII ду луғати комилу муътабар мураттаб шудааст: яке “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ”-и Ҷалолиддин Ҳусайни Инчу (1608), дигаре “Бурҳони қотъ”-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халаф-ат-Табарӣ (1652), ки арзиши баланди лингвистӣ доранд [152, с. 3-4.].

То ҳанӯз дар забоншиносии тоҷик роҷеъ ба корбурди ҷумлаи сода дар доираи илми наҳв муҳаққикон фикру ақидаҳои гуногун баён намуда, ба баъзе паҳлӯҳои он равшанӣ андохтаанд.

Агар дар асрҳои миёна ва то аввалҳои қарни XX ҷумла (калом, суҳан)-ро аз нигоҳи мантиқӣ таърифу шарҳ меоданд, солҳои минбаъда шарҳу таърифи ҷумла комилан мукамалтару саҳеҳтар гардид. Аз ҷумла, дар китоби “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (Ибора ва наҳви ҷумлаҳои сода)” шарҳи ҷумла чунин зикр ёфтааст: “Ҷумлаи сода категорияи алоҳидаи наҳвӣ буда, аломатҳои хоси грамматикӣ дорад, ки тафовути онро аз дигар категорияҳои наҳвӣ нишон медиҳанд. Аломати асосии ҷумла хусусияти коммуникативии вай ба шумор меравад” [33, 34, 35].

Ҳамзамон, қайд кардан ба маврид аст, ки ба ғайр аз хусусияти коммуникативӣ, ҷумла боз хусусияти предикативӣ дорад, ки бо ин хусусияти худ ҷумла аз дигар воҳидҳои забон – калимаву ибора фарқ мекунад.

Хусусияти дигари ҷумла ҷиҳати модалии он мебошад. Ин се категорияи ҷумла – коммуникатсия, модалият ва предикатсияро, танҳо аз ҷиҳати назарӣ ҷудо кардан мумкин аст, дар амалия бошад, онҳо ба ҳам омехта мебошанд.

Вазифаи категорияи коммуникативӣ дар хусуси ин ё он чиз хабар додани муаллиф ба шунаванда ва ё хонанда мебошад. Шунаванда ва хонанда бояд ба хабари муаллиф диққат дода, розигӣ ё норозигии худро зоҳир намояд. Ҳамаи ҷумлаҳо категорияи коммуникативӣ доранд.

Вазифаи категорияи модалият нишон додани фарқи умумии байни шуури гӯянда ва мундариҷаи чизи гуфташуда мебошад. Ин мундариҷа тасдику инкор ва ё хоҳишу амрро ифода карданаш мумкин аст. Аз ин сабаб ҷумлаҳои аз рӯи категорияи модалият ба хабариву саволи ва амриву хитобӣ ҷудо мекунанд.

Вазифаи категорияи предикативӣ нишон додани муносибати байни хабару мубтадо мебошад, яъне вазифаи аввалиндараҷаи забон муносибати байни одамон аст. Ин хусусиятро мо на дар фонема, на дар морфема ва на дар калимаю ибора мушоҳида карда метавонем. Фикри худро танҳо ба воситаи

чумла ифода мекунем ва инчунин фикри дигаронро ҳам бо ёрии ҳамин воҳиди забон мефаҳмем.

Бояд зикр кард, ки муҳаққиқони тоҷик С.А. Самарқандӣ, Л. Бузургзода, А. Беленитский, Б. Хочизода, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Д.Т. Тоҷиев, М. Қосимова, Ш. Рустамов, Р. Ғаффоров, Н. Маъсумӣ, Б. Камолиддинов, А. Эшонҷонов, М.Норматов, Д. Ҳоҷаев, С. Собирҷонов, М. Абдурахмонова, Ф. Шарифова ва дигарон барои ошкор кардани вижагиҳои чумлаҳои сода хизмати шоиста кардаанд.

Дарачаи омӯзиши чумлаи содаи забони тоҷикӣ қаноатмандкунанда мебошад. Дар ин самт забоншиносони тоҷик Д. Тоҷиев, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Н. Маъсумӣ, М. Қосимова, Ш. Рустамов, Б. Камолиддинов, А. Мирзоев, Ф.Зикриёев, М. Норматов, Д. Ҳоҷаев, М. Абдурахмонова, Ф. Шарифова ва дигарон асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ навиштаанд. Аз таҳқиқи забоншиносон бармеояд, ки калимаҳо бо ҳам бо ёрии воситаҳои дастурӣ алоқаманд гардида, соҳиби вазифаҳои муайяни наҳвӣ мешаванд. Маҳз воситаҳои дастурӣ, ки онҳо аз калимаҳои ёвар (ғайримустақил), бандакҳову пасвандҳои ҷамъбандӣ, ҷойи ҷузъҳо (калимаҳо ва чумлаҳо) иборатанд, калимаҳо ё чумлаҳои содаро бо якдигар алоқаманд карда, дар ибораорой ва чумласозӣ хизмат менамоянд.

Ҳамзамон, саҳми забоншиносии варзидаи тоҷик Б. Ниёзмӯҳаммадов дар омӯзишу баррасии илми наҳв низ хеле назаррас аст, ки мавсуф дар китоби "Чумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик", ки соли 1960 нашр шудааст, дар бораи тарзи истифодаи пешояндҳои таркибии ҳоли ҷида хулосаҳои муфиде пешниҳод намудааст.

Дар робита бо мавзӯи чумлаҳои ҷидаъзо забоншиносии дигари замони шуравии тоҷик А. Эшонҷонов маводеро бо номи "Чумлаҳои ҷидаъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ онҳо" нашр кардааст, ки дар он таърифи чумлаи ҷидаъзо ва баъзе хусусиятҳои наҳвии он таҳлил ва баррасӣ карда шудааст.

Дар қисмати дуюми китоби "Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик", ки соли 1986 зери таҳрири забоншиносии маъруф Ш. Рустамов ба ҷоп расидааст, як боби он "Аъзои иловагии чумла" ном дошта, дар бораи чумла ва

аъзоҳои иловагии он маводи мукаммале медиҳад. Дар ин чода “Мушкилоти синтаксис”, “Ҷумлаи пайрави сабаб дар забони адабии тоҷик”, “Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии тоҷик” “Забон ва замон” низ рӯи чоп омаданд, ки ба қалами забоншиноси шинохта Ш. Рустамов тааллуқ дорад.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар наҳви забон воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаҳо дар ҷумла мебошад. Дар китоби забоншиноси тоҷик М.Норматов дар доираи воситаҳои грамматикӣ ҷумлаҳо хеле маълумотҳои муфид оварда шудааст, аз ҷумла, дар асари илмӣ муҳаққиқ “Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик” чандин маълумот ва масъалаҳои мубрами ҷумлаи забони тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаҳо дар ибора ва ҷумла, танҳо дар натиҷаи бо ҳам алоқаманд гардидани калимаҳои мустақилмаъно ба вучуд меоянд. Алоқаи байни калимаҳо бо ёрии воситаи гуногуни грамматикӣ сурат меёбанд. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи байни ибораву ҷумла аз ҳам бо меъёрҳои гуногун фарқ мекунанд, ки ба вазифаи функцияҳои ибораву ҷумла вобастагӣ дорад. Ибора хусусияти номенативӣ ва ҷумла хусусияти предикативӣ, яъне мухориботӣ дорад.

Ҷузъҳои ҷумлаҳои забон бо чанд навъи алоқа ба ҳам пайвасту тобеъ мешаванд ва фикру ақидаҳои инсониятро боз ҳам мукаммалу дақиқтар бо тарзҳои гуногун инъикос менамояд. Аз ҷумла, дар китоби мазкур муҳаққиқ ин навъи алоқаҳои ибораву калима ва ҷумлаҳои забони тоҷикиро шарҳ додааст. Дар китоби “Ҷумлаҳои содаи забони адабии ҳозираи тоҷик”-и М.Норматов як зермавзӯ бо номи “Алоқаи калимаҳо ва ибораву ҷумла ва намудҳои он” дар ҳамин бора буда, муаллиф доир ба чанд навъи алоқа маълумоти пурра додааст. Аз ҷумла, забоншинос қоидаи алоқаи тобеъро чунин шарҳ медиҳад: “Алоқаи тобеъ – ин навъи алоқаи байни калимаҳо ҳам ба ибора ва ҳам ба ҷумла хос аст”. Муҳаққиқ ишора менамояд, ки дар забони тоҷикӣ байни калимаҳо чунин навъҳои алоқаи тобеъ мушоҳида мешавад: алоқаи мувофиқат, алоқаи изофӣ, алоқаи вобастагӣ, алоқаи ҳамроҳӣ, алоқаи артиклӣ, алоқаи артиклу пешояндӣ, алоқаи изофию пешояндӣ, алоқаи изофию пасояндӣ, алоқаи пешояндиву пасояндӣ. Ҳамчунин, дар давоми китоб ба ҳар як навъи алоқа пурра маълумот

дода шуда, бо қоида ва мисолҳои аниқу дақиқ фикрхоро равшантар гардонидаст. Ҳамзамон, номбурда дар китоби "Ҷумлаҳои сода дар забони адабии тоҷик" якҷанд аломатҳои хоси ҷумларо муайян намудааст, ки инҳоянд: 1) хусусияти предикативӣ, 2) интонатсияи хабардиҳӣ, 3) ҷиҳати модалии ҷумла, 4) тартиби калимаҳои дохили ҷумла [108, с. 23].

Ҳамин тавр, ба андешаи забоншинос М. Норматов доир ба таърихи наҳви имрӯза се ақида вучуд дорад: 1. Наҳв чун илм доир ба ҷумла ва аъзоҳои он фаҳмида мешавад ва ибора ба ин дахл надорад; 2. Наҳв гуфта, ибораро мефаҳманд (намояндагон Ф.Ф. Фортунатов, В.К. Поржезинский, М.Н. Петерсон, А.М. Пешковский); 3. Предмети наҳв ҳам ибора ва ҳам ҷумла мебошад (намояндагон В.В. Виноградов, Н.Ю. Шведова, В.А. Белошапкова, В.Н. Ярсева, О.С. Ахманова) [103, с. 160].

Яке аз масъалаҳои муҳим дар наҳви забон воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаҳо дар ҷумла мебошад. Дар китоби забоншиносии тоҷик М.Норматов дар доираи воситаҳои грамматикӣ ҷумлаҳо хеле маълумотҳои муфид оварда шудааст, аз ҷумла, дар асари илмӣ муҳаққиқ "Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик" чандин маълумот ва масъалаҳои мубрами ҷумлаи забони тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаҳо дар ибора ва ҷумла, танҳо дар натиҷаи бо ҳам алоқаманд гардидани калимаҳои мустақилмаъно ба вучуд меоянд. Алоқаи байни калимаҳо бо ёрии воситаи гуногуни грамматикӣ сурат меёбанд. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи байни ибораву ҷумла аз ҳам бо меъёрҳои гуногун фарқ мекунанд, ки ба вазифаи функцияҳои ибораву ҷумла вобастагӣ дорад. Ибора хусусияти номенативӣ ва ҷумла хусусияти предикативӣ, яъне мухориботӣ дорад.

Ҷузъҳои ҷумлаҳои забон бо чанд навъи алоқа ба ҳам пайвасту тобеъ мешаванд ва фикру ақидаҳои инсониятро боз ҳам мукаммалу дақиқтар бо тарзҳои гуногун инъикос менамояд. Аз ҷумла, дар китоби мазкур муҳаққиқ ин навъи алоқаҳои ибораву калима ва ҷумлаҳои забонро шарҳ додааст. Дар китоби "Ҷумлаҳои содаи забони адабии ҳозираи тоҷик"-и М. Норматов як зермавзӯ бо номи "Алоқаи калимаҳо ва ибораву ҷумла ва намудҳои он" дар

хамин бора буда, муаллиф доир ба чанд навъи алоқа маълумоти пурра додааст. Аз ҷумла, забоншинос қоидаи алоқай тобеъро чунин шарҳ медиҳад: "Алоқай тобеъ – ин навъи алоқай байни калимаҳо ҳам ба ибора ва ҳам ба ҷумла хос аст". Муҳаққиқ ишора менамояд, ки дар забон байни калимаҳо чунин навъҳои алоқай тобеъ мушоҳида мешавад: алоқай мувофиқат, алоқай изофӣ, алоқай вобастагӣ, алоқай ҳамроҳӣ, алоқай артиклӣ, алоқай артиклу пешояндӣ, алоқай изофию пешояндӣ, алоқай изофию пасояндӣ, алоқай пешояндиву пасояндӣ. Ҳамчунин, дар давоми китоб ба ҳар як навъи алоқа пурра маълумот дода шуда, бо қоида ва мисолҳои аниқу дақиқ фикрҳоро равшантар гардондааст. Ҳамзамон, номбурда дар китоби "Ҷумлаҳои сода дар забони адабии тоҷик" якчанд аломатҳои хоси ҷумларо муайян намудааст, ки инҳоянд: 1) хусусияти предикативӣ, 2) интонатсияи хабардиҳӣ, 3) ҷиҳати модалии ҷумла, 4) тартиби калимаҳои дохили ҷумла [108, с. 23].

Илова бар ин, забоншинос С. Раҳматова доир ба наҳви забони адабии ҳозираи тоҷик китоберо бо номи «Ҷумлаҳои чидааъзо дар забони адабии ҳозираи тоҷик» таҳия намудааст, ки он яке аз беҳтарин асар дар омӯзиши аъзои чидаи ҷумла ба шумор меравад. Ин асар аз муқаддима, се боб иборат буда, дар он чидашавии мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол, муносибати аъзои чидаи ҷумла ва аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои чидааъзо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Чуноне ки омадааст: "Бо ҳамин, ҷумлаи чидааъзо ҷумлае мебошад, ки як ва ё якчанд аъзои он дар асоси алоқай пайваст омада, ба яке аз аъзои ҷумла як хел муносибат доранд ва ба як савол ҷавоб мешаванд. Бояд қайд кард, ки дар баъзе вазъияти наҳвӣ аъзои чидаи ҷумла ва воҳидҳои хулосакунанда вазифаи тавзеҳиро адо мекунанд ва чун воҳиди иловагӣ намоён мешаванд" [115, с. 313].

Забоншиноси дигари тоҷик М. Абдурахмонова дар замони Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таҳқиқи ҷумлаҳо пардохтааст ва маводи зиёдро интишор кардааст. Забоншинос М. Абдурахмонова соли 2010 рисолаи худро перомуни мавзӯи "Ҷумлаи амрӣ дар забони тоҷикӣ" рӯйи чоп овард, ки

мухтасар, амиқ ва назаррас буда, муаллиф тавонистааст, доир ба ҷумлаи амри забони тоҷикӣ матлаби хуб пешниҳод кунад [8, с.313].

Таҳқиқи ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати оҳанг ва ифодаи мақсад, яъне вазифаи коммуникативӣ (иртиботӣ), аз муҳимтарин масъалаҳои наҳви забон буда, солҳост, ки диққати олимониро ба худ ҷалб мекунад.

Ҳамзамон, забоншинос Ф. Шарифова оид ба таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ пажӯҳиши илмӣ ба анҷом расонидааст, ки дар шинохти ҷумлаи сода аҳамияти беназир дорад. Ба андешаи ӯ мавзӯи баҳси илми забон дар соли аввали ҳичрӯи таркиби калом буд, ки онро наҳв мехонданд. Баъд аз он ба сохтори калима диққат меоданд ва батадриҷ илми наҳв аз илми сарф ҷудо шуд [167, с. 8].

Боиси тазаккур аст, ки ташаккул ва таҳаввули ҷумлаи сода дар маркази диққати аҳли пажӯҳишгарон қарор гирифта, муҳаққиқон дар таҳқиқоти илмиашон доир ба паҳлуҳои гуногуни воҳидҳои наҳвӣ қорҳои зиёдеро ба сомон мерасонанд. Вобаста ба наҳв, муҳаққиқон Г.Г. Шоҳсафарова (“Простые двусоставные повествовательные предложения в таджикском и русском языках (на материале произведений Ф. Мухаммадиева. 2013”)), М.Р. Назарова (“Структурно-семантические особенности простых односоставных предложений в таджикском и английском языках» 2016) ва М.С.Кенджазода (“Структурно-грамматические особенности простых предложений в современном таджикском литературном языке (на основе материалов современной прозы” 2021) пажӯҳиши илмӣ ба анҷом расонидаанд.

Дар маҷмӯъ, зимни таҳлилу омӯзиш ва пажӯҳиш маълум гардид, ки дар таърихи илми забоншиносӣ то ҳол забоншиносон таърифи ҷумларо ба таври мукамал ва ягона ба ҳамаи забонҳо муайян накарда, дар ин самт назарияи гуногун доранд.

1.5. Мавқеи ҷумлаи мураккаб ва вижагиҳои наҳвии он

Зикр кардан ба маврид аст, ки муҳаққиқон ба қонунҳои тараққиёти тафаккури инсонӣ така намуда, оид ба пайдоиши ҷумлаҳои мураккаб назарияҳои гуногун пешниҳод кардаанд. Дар замони Шуравӣ, махсусан, дар солҳои 60-уми асри XX сар карда дар илми забоншиносии тоҷик, дар омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаб дар як муддати кӯтоҳи таърихӣ пешравӣ ва комёбиҳои ба назар намоёне мушоҳида мешавад.

Ҷумлаҳои мураккаб, ки чун як воҳиди ягона вучуд доранд, ба тарзи механикӣ ташкил намешаванд, балки пеш аз ҳама, бо ҷузъҳо ташкил мешаванд, ки дар ин асос ин ё он ҷумлаи сода сохта шудаанду ҷузъҳо ба тавассути унсурҳои сохторӣ ва воситаҳои мавсумӣ ба якдигар алоқаманд мегарданд, ки дар натиҷа воҳиди ягонаи грамматикиро ба вучуд меоранд.

Боиси тазаккур аст, ки ҷумлаи мураккаб воҳиди наҳвии муҳобиротӣ (коммуникативӣ) мебошад, ки нисбат ба ҷумлаҳои сода дар сатҳи баландтар меистад. Аз лиҳози маъно ва сохт ҷумлаи мураккаб полипредикативист, зеро он аз ду ва зиёда қисмати предикативӣ иборат мебошад. Ҳар як қисмати (таркиби) ҷумлаи мураккаб аз рӯйи сохташ ба ҷумлаи сода монанд аст, аз рӯйи қолаби муайяни ҷумлаҳои сода сохта мешавад, лекин бо ҷумлаи дигар дар таркиби ҷумлаи мураккаб аз ҷиҳати маъно ва оҳанг (интонатсия) муттаҳид шуда меояд ва дар алоҳидагӣ хусусиятҳои асосии ҷумла – мустақилияти маъноӣ ва интонатсионии худро гум мекунад. Аз ҷиҳати сохторӣ ҷузъҳои таркиби ҷумлаи мураккаб бо ҳам мутобиқ ва мувофиқ мегарданд. Бо ёрии воситаҳои алоқаи грамматикӣ ба онҳо хос қолаби ҷумлаҳои мураккабро ташкил медиҳанд.

Аз ин сабаб ҷумлаи мураккаб на танҳо аз ҷиҳати маънову оҳанг, балки аз ҷиҳати сохторӣ низ мукаммалу яклухт аст. Ин чунин маъно дорад, ки воҳидҳои предикативии дохили ҷумлаи мураккабро ҷиҳати алоҳида ҳисобидан мумкин нест, балки онҳо воҳидҳои предикативие мебошанд, ки дар якҷоягӣ сохтори мураккабро ташкил медиҳанд, ки барои ифодаи мазмуну маъноӣ мураккаб хизмат менамоянд.

Дар мувоҳидати мантиқии Ибни Сино пайвасти масъалаҳои мантиқӣ бо қонунҳои наҳвӣ мушоҳида мешавад. Қазияи маҷозӣ, ба ақидаи Сино, аз ду қисм иборат аст, ки яке аз онҳо шарт буда, номи вай “муқаддам”, чуноне ту меғӯӣ “агар офтоб баромадагӣ бошад” ва чузъи дувумашро “тоӣ” меғӯнд, чуноне ту меғӯӣ “пас рӯз вучуд дорад” ва “тоӣи мутассил мувофиқ бувад бо муқаддам ва аммо тоӣи мунфасил муҳолиф ва носозгор бувад бо муқаддам” [9, с. 131.].

Қонунҳои сохтани ҷумлаҳои мураккаб низ дар мувофиқати сарҷумлаву ҷумлаи пайрав ва дар ҷумлаҳои пайвасти ҷудой истисно ва инкори якдигар мебошад. Чунонки мебинем, “муқаддам” ҷумлаи пайрави шарт буда, “тоӣ” сарҷумла мебошад ва арабҳо низ ин намуди ҷумларо қазияи мутассили шартӣ ва ҷумлаи мураккаби пайвасти ҷудоиро қазияи шартӣи мунфасил мехонанд. Ба қавли Сино, барои сохтани қазияи ҳамлӣ мавзӯ, маҳмул ва алоқа лозим аст, ки онро робита меғӯнд, яъне барои сохтани ҷумла ба ғайр аз калимаҳо алоқаи байни онҳо зарур аст.

Ноғуфта намонад, ки дар баробари таҳаввул ва такомули ҷумлаҳои сода ҷумлаҳои мураккаб низ мавриди омӯзиши муҳаққиқону забоншиносон қарор гирифт. Таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ аз солҳои 60-уми қарни ХХ вусъати тоза пайдо кард. Махсусан, пас аз интишори китоби профессор Б. Ниёзмӯхаммадов "Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик", ки соли 1960 дар Сталинобод рӯйи ҷоп омадааст, масъалаҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаби тобеъро мавриди баррасӣ қарор додааст. Таърифи ҷумлаи мураккаби дараҷаҳои забоншиносии тоҷик Б.Н.Ниёзмӯхаммадов хеле кӯтоҳ ва равшан баён кардааст: "Ҷумлаҳои мураккаби тобее, ки дар таркибашон ду ва ё зиёда якҷанд ҷумлаҳои пайрав доранду он пайравҳо яке ба дигаре (ҷумлаи пайрави яқум ба сарҷумла, дуҷум ба яқум, сеҷум ба дуҷум, чорҷум ба сеҷум ва ғайра) тобеъ шуда омада яке дигареро шарҳ медиҳанд, ҷумлаҳои мураккаби тобеи дараҷа номида мешавад" [98, с. 30].

Дар забони адабии тоҷик аксарияти ҷумлаҳои бешаҳси хабаршон номӣ ва ҷумлаи пайрави сабаб зарурате пайдо мекунад. Ин хусусияти хабари ҷумлаҳои бешаҳсро номзади илмҳои филологӣ А. Эшонҷонов дар кори таҳқиқотии худ низ қайд намудааст: "Агар ҷумлаҳои бешаҳс танҳо аз таркибҳои устувори зарфҳои хабарӣ иборат бошанд, дар ин ҳолат ҳамон хабари номии ҷумла одатан эзоҳталаб мебошад ва пас аз худ ҷумлаи пайрави пурқунанда ва мақсаду сабабро талаб мекунад, ки шарт ва зарурияти ин гуна ҷумлаҳои пайрав ба эзоҳталабии хабари номии ҷумлаи бешаҳс, ки сарҷумла аст, вобаста мебошад" [178, с. 16].

Ҳамчунин, соли 1960 китоби бунёдии Х. Ҳусейнов дар мавзӯи "Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик" интишор шудааст ва дар ин китоб ӯ ҷумлаҳои пайравро ба се қисмат ҷудо намудааст:

а) ҷумлаҳои пайраве, ки аъзои асосии бо исм, сифат, шумора, ҷонишин ва ё зарф ифодаёфтаи сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд: ҷумлаи пайрави муайянқунанда;

б) ҷумлаҳои пайраве, ки танҳо ба хабари сарҷумла тобеъ мешаванд: ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, замон, макон, сабабу мақсад, шартӣ, қиёсӣ ва натиҷа;

в) ҷумлаҳои пайрави хилофӣ, ки он аслан ба тамоми сарҷумла тобеъ мешаванд [165, с. 16-17].

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ҳамчун ҳолшарҳқунандаи замон мавриди ба вуқӯъ омадани амалу ҳолатҳои сарҷумларо дар муносибатҳои гуногуни замонӣ нишон медиҳад. Мувофиқи ақидаи Х. Ҳусейнов муносибати замони (ҳамзамони кулӣ, ҷузъӣ ва пайҳамзамонӣ) сарҷумлаю ҷумлаи пайрав хусусиятҳои хоси нахвиरो дар бар мегирад. Ин ҳолат дар байни сарҷумлаю бештарини ҷумлаҳои пайрави ҳол (шарт, сабаб, мақсад, натиҷа ва монанди инҳо) инчунин, дар байни ҷумлаҳои мураккаби пайваст низ дида мешавад [165, с. 16-17]. Чунин намуди ҷумлаҳои пайрави замон дар романи "Фирдавсӣ" зиёданд: *Майвандӣ арздошти худро ба султон дар вақте кард, ки вай баъд аз*

намози бомдод дар боргоҳ бо шайх Маҳамшод ва чанде аз надимону муқаррабонаш нишаста буд (с.222). Дар ин ҷумла Майвандӣ арздошти худро ба султон дар вақте кард сарҷумла буда, вай баъд аз намози бомдод дар боргоҳ бо шайх Маҳамшод ва чанде аз надимону муқаррабонаш нишаста буд ҷумлаи пайрави замон аст. Воситаи алоқа артикли номуайянии –е ва пайвандаки тобеъкунандаи ки мебошад.

Ҳангоми пажӯҳиши асари илмии Х. Ҳусейнов бояд қайд кард, ки мавсуф дар боби дигари китоб ба яке аз мавзӯҳои калонтарин мурочиат кардааст, ки он "Ифодаҳои шарт, сабаб ва натиҷа дар ҷумлаҳои пайрави замон" ном гирифтааст. Дар ин асар оид ба ифодаҳои ҷумлаҳои шарт, сабаб ва натиҷа маълумот дода мешавад, ки онро ба чунин зергурӯҳҳо тақсим менамояд:

- а) ифодаи шарт дар ҷумлаи пайрави замон;
- б) ифодаи сабаб дар ҷумлаи пайрави замон;
- в) ифодаи натиҷа дар ҷумлаи пайрави замон [165, с. 16-17].

Ҳамчунин, ин асари муҳаққиқ дигар мавзӯҳои хоси ҷумлаҳои мураккаби тобеи забонро, аз қабилӣ "Пайвандакҳои тобеъкунандаи замонӣ дар таркиби ҷумлаҳои пайрави замон", "Ҷойи пайвандакҳо дар таркиби ҷумлаи замон" ва ҳамчунин, дар заминаи ин китоби Х. Ҳусейнов боби алоҳидаи мавзӯоти ҷумлаҳои пайравро дар бар мегирад. Боби дигари он "Муносибатҳои замони ҷумлаҳои пайрави замон бо сарҷумла" мебошад ва зермавузи дигари он оид ба хабари ҷумла аст, ки он "Хабари ҷумлаи пайрав дар сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист)" ном дорад [165, с. 16-17].

Ҳамзамон, забоншинос Ш. Рустамов дар китоби "Ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик", ки соли 1968 интишор шудааст, оид ба хусусиятҳои асосӣ ва моҳияти ҷумлаи пайрави сабаб, ҷумлаҳои мураккаби сертаркиба бо ҷумлаи пайрави сабаб, воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаи пайрави сабаб бо сарҷумла, муносибати синонимии ҷумлаи пайрави сабаб бо ибораҳо маълумоти муфассал додааст. Илова бар ин, ӯ доир ба мавзӯҳои мухталифи наҳв маҷмуаи илмӣ бо номи

«Мушкилоти синтаксис», «Чумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии тоҷик», «Забон ва замон» низ таҳқиқот анҷом додааст.

Дар солҳои 70-уми асри ХХ бисёр олимони ноқисҳои таснифи анъанавии ҷумлаҳои мураккаби тобеъро нишон дода, барои аз нав тасниф кардани онҳо масъалаҳои муфидро гузошта буданд, алаҳусус, забоншиносоне, ки доир ба ҷумлаҳои забон ва самти дигар қисматҳои забони тоҷикӣ корбарӣ кардаанд, аз қабиле И.Г. Чередниченко, Е.В. Коротович, Н.С.Поспелов, С.Е. Крючков, А.Ю. Максимов, Н.А. Широкова, Б.Н.Ниёзмӯҳаммадов, Н.А. Маъсумӣ буданд, ки бештар барои таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ фикру ақидаҳои худро пешниҳод кардаанд.

Дар рушди илми наҳв ва махсусан дар пажӯҳиши ҷумлаи мураккаби забон забоншиносони тоҷик саҳми назаррас гузоштаанд.

Аз ҷумла, китоби "Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик"-и С. Атобуллоев оид ба таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик буда, то замони ӯ ин мавзӯ ба таҳлилу таҳқиқи муфассали илмӣ қарор нагирифта буд [15]. Муҳаққиқ оид ба роҳ ва воситаҳои ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, муайянкунанда ва ҳоли шартӣ, тобишҳои гуногуни маъноӣ ва муродифҳои наҳвии онҳо таҳқиқоти мукаммалеро ба анҷом расонидааст. Ин асар дорои 3 боби калонҳаҷм буда, мавзӯҳои зеринро дар бар мегирад: Боби якум перомунӣ мавзӯи "Маълумоти мухтасар доир ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ", боби дуюм "Оид ба таснифи ҷумлаи пайрави мубтадо" ва боби сеюм "Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави ҳол"-ро ташкил мекунад.

Дар натиҷаи мушоҳида ва ҷамъбасти таҳқиқоти илмӣ бештари олимони ба ҷумлаҳои мураккаб таърифи зеринро нисбат додааст: "Ҷумлаҳое, ки аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои сода таркиб ёфта, аз лиҳози маъно, сохт ва интонатсия ягонаи томанд, ҷумлаҳои мураккаб номида мешаванд".

Таълифи асарҳои илмии забоншиносон дар бораи ҷумла муҳимтарин самтҳои омӯзиши забоншиносиро дар қисмати наҳв нишон медиҳад.

Бояд қайд намуд, ки Д.Т. Тоҷиев дар давоми солҳои 1965-1967 як қатор мақолаҳои илмӣ худро доир ба ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони адабии ҳозираи тоҷик интишор кард ва ҳатто бо номи "Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиба" рисолае ҳам таълиф намудааст [142]. Асари муаллиф дорои мавзӯҳои муҳим аст, ки бобҳои зеринро дар бар мегирад: "Масъалаҳои назариявии ҷумлаи мураккаби тобеъ", "Ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак", "Воситаҳои алоқа дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ", "Ҷои ҷумлаҳои пайрав", "Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳол", "Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, миқдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, натиҷа, замон, макон, шарт, ҳилоф" ва боби дигараш перомунӣ мавзӯи "Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб" мебошад.

Ҳамзамон, забоншиноси маъруфи тоҷик Д. Тоҷиев асари илмӣ худро бо номи «Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои тобеъ дар забони тоҷикӣ» [135] (соли 1971) интишор намуд, ки он дорои маълумотҳои муфид доир ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ буд. Муаллиф, ҳамчунин, дорои мақолаю монографияҳои зиёде оид ба наҳви ҷумлаҳои содаю мураккаб мебошад. Дар баробари ин, номбурда соли 1981 китоби дигари худро перомунӣ мавзӯи "Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик" интишор кард, ки дар шинохти наҳви забони тоҷикӣ аҳамияти калон дорад. Ин асар масъалаҳои назариявии ҷумлаҳои мураккаби тобеъро дар забони адабии ҳозираи тоҷик инъикос менамояд. Он дорои мавзӯи хеле ҳам муфид, васеъ дар доираи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба ҳисоб меравад.

Забоншиноси дигари тоҷик Р. Асоев мақолаи илмӣ худро бо номи "Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ё натиҷа" интишор кардааст. Ин мақола яке аз пажӯҳишҳои дорои арзиши назариявӣ ва амалӣ дар таҳқиқи масоили наҳви забон, ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад. Мақолаи мазкур дар пояи баланди илмӣ таълиф шуда, дар тасниф ва таҳқиқи масъалаҳои умдаи наҳв дар мисоли ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа яке аз пажӯҳиши мукамал дар забоншиносии тоҷик ба шумор меравад [16. с.19-24.].

Инчунин, забоншиноси шинохта М.Н. Қосимова «Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи а. XI», «Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик», «Ифодаи мафҳуми тасдиқ дар ҷумлаҳои содаи забони адабии ҳозираи тоҷик»-ро таълиф намуда, чиҳати рушди ин қисмати забоншиносӣ заминаи илмие гузоштааст.

Муҳаққиқону забоншиносони тоҷик дар рушди илми наҳв саҳми беназир гузошта таҳқиқотҳои бузургеро рӯи қор оварда истодаанд. Забоншиноси тоҷик В. Абдулазизов асари илмӣ бо номи "Хусусиятҳои сохторию маъноии ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забони адабии тоҷик" интишор намуд, ки яке аз дастовардҳои илми наҳв ба ҳисоб меравад. Ин асар дорои 4 мавзӯ ё худ боб буда, ҳар як боби он мавзӯи ҷумлаи пайрави пурқунандаро равшантар инъикос кардааст. Муҳаққиқ В. Абдулазизов доир ба хусусият, сохту таркиб ва мавқеи ҷумлаи пайрави пурқунанда ба ҳонандагон маълумоти муфассал дода, пажӯҳиши норавшани ин навъи ҷумларо шарҳу тавзеҳ додааст ва ба ин муваффақ ҳам шудааст [3. с. 130-136.].

Ҳамчунин, ягона асаре, ки ба наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони осори классикӣ бахшида шудааст, «Ҷумлаи мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик дар асрҳои XV-XVI» (Душанбе, 1971) ном рисолаи Қ.Қаландаров ба шумор меравад. Баъдтар асари дигари Қ. Қаландаров бо исми «Ташаккул ва тақомули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик (асри X-XIX)» соли 2004 ба таърифи расидааст.

Ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи хусусияти тарзи бо ҳам алоқамандгарии ҷузъҳои он ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ва тобеъ ҷудо мешаванд ва баробари аз чиҳати сохт пайвасту тобеъ будан, аз чиҳати шакл пайвандакдорӣ беаълоқаманд мешаванд.

Баъдтар доир ба ин типҳои ҷумлаҳо дар «Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ» маълумот дода шудааст. Муаллифи ин китоб чунин навиштааст: «Алоқии ҷумлаҳои содае, ки ҷумлаҳои мураккаби ғайритобеъро ташкил менамоянд, бо алоқии ҷумлаҳои ҷумла монанд аст. Ҷумлаҳои мураккаби ғайритобеъ бандакдор ва бебандакдор мешаванд. Ҷумлаҳои мураккаби

ғайритобеъ аз якчанд калимаҳои сода таркиб ёфта, ду ё якчанде аз онҳо бе пайвандак ба ҳам пайваст шуда метавонанд” [21, с. 36].

Китоби дигаре, ки оид ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маълумоти саҳеҳтар додааст, “Грамматикаи забони тоҷикӣ” аст [34].

Муҳаққиқон дар ҳалли ин масъала ба “Грамматикаи забони русӣ” таъя намудаанд, аммо дар он дар хусуси гурӯҳҳои дуҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак чизе гуфта нашудааст. Дар натиҷа, муносибати гуногуни байни ҷумлаҳои содаи онҳо норавшан мондаанд. Ғайр аз ин, дар китоби номбаршуда дар бораи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ ва гуногунмаъно ишораеро дарёфт намекунем, ҳол он ки ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ҳам дар забони тоҷикӣ вучуд доранд.

Бояд гуфт, ки дар мақолаҳои Ш. Ниёзӣ, Х. Қаҳҳоров, Х. Чалилов ва дигарон низ дар бобати ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак каму беш сухан меравад [92, с. 40-41]. Вале онҳо афкори забоншиносро пайравӣ ва такрор намуда, он қадар маълумоти тозае дода натавонистаанд.

Забоншинос Д.Т. Тоҷиев ҷумлаи содари дар таркиби ҷумлаи мураккаб чунин шарҳ додааст: “Ҷумлаҳои содаи дохили ҷумлаи мураккаб дорои ду хусусиятанд: аз як тараф, аз ҷумлаҳои сода чандон фарқ намекунанд: онҳо ҳам мисли ҷумлаҳои содаи дутаркиба ё яктаркиба, ҳуллас ё тафсилӣ мешаванд, сараъзо ё аъзоҳои пайрав доранд, аз тарафи дигар, ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ мустақилӣ (чихати коммуникативӣ) ва хусусиятҳои хоси худро пурра нигоҳ намедоранд ва фикри нисбатан тамомшударо ифода карда наметавонанд, зеро ки интонатсияи хоси худро гум карда, ба ягонагии интонатсияи тобеъ ва маъноии умумии ҷумлаи мураккаб вобаста мешаванд” [143, с. 10].

Дар ин китоб се вазифаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак (якҷағҳӣ, пайдарҳамӣ, муқобилгузориӣ амалу ҳодисаҳо) нишон дода шудааст [143, с. 52]. В.С. Расторгуева ҳам ин фикрро дар “Очеркҳои муҳтасари грамматикаи забони тоҷикӣ ” тасдиқ кардааст [114].

Забоншиносон Б. Ниёзмухаммедов ва Ш. Ниёзӣ бошанд ба маъною вазифаҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маъноҳои эзоҳию амалу натиҷаро илова намудаанд [96, с. 75-78].

Мавриди зикр аст, ки доир ба таърифи ҷумлаи мураккаб забоншиносони тоҷик ақидаҳои гуногун иброз намудаанд. Профессор М.Н. Қосимова чунин овардааст: “Ҷумлаи мураккаб аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои сода иборат буда, бо ҳам бо ёрии воситаҳои алоқаи грамматикӣ меоянд ва як фикрро ифода мекунанд [78, с. 292].

М. Норматов ҷумлаи мураккабро чунин таъриф додааст: “Ҷумлае, ки аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои содаи ягонагии маънодошта таркиб меёбад, мураккаб номида мешавад [103, с. 171.]. Дар “Грамматикаи забони адабии тоҷик” зери таҳрири Ш. Рустамов, Б. Камолиддинов оид ба ҷумлаи мураккаб чунин омадааст: “Ҷумлаи мураккаб воҳиди олиташаккули синтаксис аст, ки аз ду ва зиёда ҷумлаҳои сода ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва интонатсия мебошад” [35, с.3.].

Аз ин бармеояд, ки муҳаққиқони тоҷик ба афкори забоншиносони Аврупо ва рус такя намуда, доир ба ҷойгоҳи ҷумла дар низоми наҳви забон, сохтори ҷумлаҳои сода ва мураккаб, вижагиҳо дар қорбурди онҳо, воситаҳои алоқаи калимаҳо дар ҷумла, тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав таҳқиқотҳои назаррасе анҷом додаанд, ки дар такомул ва рушди наҳви забон назаррасанд.

Ҳамин тавр, мо дар хулосаи қор оид ба вижагиҳои наҳвии ҷумлаҳои мураккаб, ки аз тарафи чи забоншиносони рус ва чи муҳаққиқони тоҷик баён шуданд, ба таърифи ҷумлаи мураккаб, ки дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” омадааст, такя менамоем, яъне ҷумлаи мураккаб воҳиди олиташаккули наҳв аст, ки аз ду ва зиёда ҷумлаҳои сода ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва интонатсия мебошад.

ХУЛОСАИ БОБИ ЯКУМ

Барои осонтар дарк намудани моҳияти ин қисмати илми забон ё нахвро чунин шарҳ додан мумкин аст: Нахв илмест, ки се масъалаи асосӣ: чӣ сохтан, аз чӣ сохтан ва чӣ тариқа сохтанро меомӯзад. Нахв калимаҳои мустақилмаъноро бо ҳамдигар алоқаманд намуда, ибора сохтанро, аз калимаҳои мустақилмаъно ва аз ибораҳо ҷумлаҳои сода сохтанро, аз ҷумлаҳои сода (узвҳо, компонентҳо) ҷумлаи мураккаб сохтанро ва ниҳоят, аз ҷумлаҳои содаю мураккаби мустақил, вале бо ҳам алоқаманд сохтани воҳиди аз ҳама бузургтарини нахвӣ, яъне матнро меомӯзад.

Ҷумла воситаи асоситарин ва муҳимтарини забон мебошад, зеро бо ёрии он ҳам фикр ифода мегардад ва ҳам одамон ба якдигар муносибат мекунад. Ҷумла дар маркази нахв ҷой гирифтааст. Ба сабаби гуногунсоҳа будани ҷумла ба он таърифҳои гуногун доданд. Саҳеҳ ва пуртарини он ин аст: “Ҷумла воҳиди ҷудогонаи нутқест, ки аз тарафи гӯянда ва шунаванда ҳамчун шакли яклухти грамматикӣ қабул карда шуда, барои ифодаи забонии фикр хизмат мекунад”.

Ҷумла мисли воҳидҳои дигари забон аломатҳои хоси худро дорад. Яке аз аломатҳои барҷастатарини ҷумла хусусияти предикативии он мебошад, чунки вазифаи асосии ҷумла дар бораи воқеаю ҳодисаи ҳақиқати объективӣ хабар додан аст.

Бинобар ҳамин моро зарур аст, ки барои омӯзиш ва пажухиши ҷумла бештар корҳои таҳқиқотиро ба роҳ монем. Ҳарчанде ки забоншиносони тоҷик паҳлуҳои гуногуни қисмати грамматикаро омӯхтаанд, аммо масъалаҳои зиёде низ мавҷуданд, ки то имрӯз мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд.

Зимни таҳлили боби якуми диссертатсия чунин хулоса карда шуд:

1. Забоншиносӣ ҳамчун илм таърихи бостонӣ дошта, аввалин бор дар Юнони қадим ва Ҳиндустон пайдо шудааст. Забоншиносони Ҳиндустон бештар ба масъалаҳои амалии забон тавачҷуҳ намуда бошанд, дар Юнони қадим вобаста ба фалсафа ба масъалаи назариявии забон эътибор додаанд.

Мактабу чараёнхое, ки дар Аврупо арзи вучуд кардаанд, ба пешрафту таҳаввулоти забоншиносии русу тоҷик низ бетаъсир намондаанд;

2. Аз андешаи муҳаққиқони рус оид ба наҳв чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки дар баёни фикр онҳо назари гуногун доранд. Аз ҷумла, Ф.Ф.Фортунатов ва Мелетий Смотрицкий ҷиҳати расмии забонро ба назар мегирифтанд. Онҳо ба наҳв ҳамчун илм дар бораи ибора баҳо медоданд. Бояд тазаккур дод, ки наҳв на танҳо ибора, балки сохтори ҷумлаи сода ва мураккабро низ фаро мегирад. Нисбат ба сохтори ҷумла ақидаи забоншиносон А.Х. Востоков, Н. Курганов, Д.Н. Овсянко-Куликовский, В.В. Виноградов, А.А. Шахматов, Л.В. Шерба, В.А. Богородитский, И.И. Мешанинов ва А.Г.Руднев ҷолиби диққат аст;

3. Муҳаққиқони тоҷик ба афкори забоншиносони Аврупо ва рус такя намуда, доир ба ҷойгоҳи ҷумла дар низоми наҳви забон, сохтори ҷумлаҳои сода ва мураккаб, вижагиҳо дар корбурди онҳо, воситаҳои алоқаи калимаҳо дар ҷумла, тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав таҳқиқотҳои назаррасе анҷом додаанд, ки дар такомул ва рушди наҳви забони тоҷикӣ назаррасанд;

4. Ҷумла яке аз воҳидҳои асосӣ ва маҳаки марказии илми наҳв ба шумор меравад, зеро вазифаи аввалиндараҷаи забон муносибати байни одамон аст. Муносибатро ҷумла ифода мекунад. Пас, яке аз аломатҳои муҳимтарини ҷумла ҷиҳати коммуникативии он аст. Ҷумла бо ин хусусияти худ аз дигар воҳидҳои забон – калимаю ибора фарқ мекунад;

5. Мо дар хулосаи қор дар баёни вижагиҳои наҳвии ҷумлаҳои мураккаб, ки аз тарафи ҷи забоншиносони рус ва ҷи муҳаққиқони тоҷик баён шуданд, ба таърифи ҷумлаи мураккаб, ки дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” омадааст, такя менамоем, яъне ҷумлаи мураккаб воҳиди олиташаккули наҳв аст, ки аз ду ва зиёда ҷумлаҳои сода ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва интонатсия мебошад.

БОБИ 2. ВИЖАГИҲОИ СОХТОРИЮ МАЪНОИИ ҶУМЛАҲОИ СОДАИ РОМАНИ «ФИРДАВСӢ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА

Нависандаи таърихнигори мо, устод Сотим Улуғзода, яке аз он дилбастагон ва фидоиёни миллат буд, ки дар раванди ҳифзи арзишҳои миллӣ, таҳкими ҷараёни худшиносӣ, ҳудогоҳӣ ва ифтихороти ватандорӣ нақши муҳим доштааст. Огоҳии комил ва дилбастагии хирадмандона ба сарнавишти таърих ва фарҳангии миллат ва тамаддуни гузаштаву имрӯзаи он нависандаро водоштааст, ки бо озодагӣ, ҷавонмардӣ ва фидокории тамом гузаштаи пур аз ифтихорро дар ёд ва зеҳни имрӯзиён зинда сохта, арзишҳои ҷовидонаи таърихӣ, нажодӣ ва фарҳангии ниёгонро дар ташаккул ва таҳаввули симои имрӯзаи маънавии миллат ба кор гирад.

Дар офариниши С. Улуғзода робита миёни забон, ҳувияти миллӣ ва ифодаи ватандорӣ масъалаи муҳимтарин аст. Ба ифодаи дигар, нависанда забонро ҳамчун рукни аслий ва омили ҳувиятсозии миллии тоҷикон арзёбӣ карда, онро далели собити ҳастии таърихӣ ва фарҳангии ин миллат медонад. Дар тафсири нависанда санади муҳим ва тақдирсозии дигар ин аст, ки забони форсии тоҷикӣ василаи аслии ҳифз ва ҳувияти миллӣ ва тамомияти арзии сарзамини бузурги гузаштагони мост. Далели ин андеша ба назари нависанда он аст, ки ин забон ваҷҳи мушаххаси тамоми қавмҳои ориёӣ аст, ки дар тули асрҳо бо фишори бегонагон ҳувияти миллӣ ва фарҳангии худро аз даст надода, балки ба ҳар ваҷҳе устувор сохтааст. Баёни андеша дар романи «Фирдавсӣ» аз тарафи Сотим Улуғзода собит месозад, ки нависанда аз воҳидҳои гуногуни наҳвӣ фаровон истифода бурдааст.

Боиси зикр аст, ки наҳв ҳамчун қисмати дуҷумлаи грамматика, сараввал, таълимот дар бораи ҷумла аст, ки ин воҳиди забон, яъне ҷумла, дар ҷараёни нутқ воситаи асосӣ ва хурдтарин робитаи (алоқаи) байни одамон ба шумор меравад.

2.1. Вижагиҳои сохтори ҷумлаҳои содаи роман

Ҷумла воситаи асоситарин ва муҳимтарини на танҳо наҳв, балки забон ҳам мебошад, зеро бо ёрии он ҳам фикр ифода мегардад, ҳам одамон ба якдигар муносибат мекунад.

Ҷумла як воҳиди ҷудогонаи нутқест, ки аз тарафи гӯянда ва шунаванда ҳамчун воҳиди яклухти грамматикӣ қабул карда шуда, барои ифодаи забонии таркибҳои тафаккур хизмат мекунад.

Ҷумла мисли дигар воҳидҳои забон аломат ва вижагиҳои хоси худро дорад, ки чунинанд:

1. Яке аз аломатҳои барҷастатарини ҷумла хусусияти предикативии он мебошад, чунки вазифаи асосии ҷумла дар бораи воқеаву ҳодисаи ҳақиқати объективӣ хабар додан аст.

2. Аломати дуҷумла интонатсияи (оҳанги) хабардиҳӣ аст. Ба туфайли оҳанг ҳатто калимаву ибораҳо ҷумла мешаванд: *Сесад динор¹ (с.75). Дарояд (с.115).*

3. Аломати сеҷумла ҷиҳати модалии он мебошад, ки амалу ҳолат дар замон ва шахсу шумора ба вуқӯъ меояд. Ин аломати ҷумла бо ёрии воситаҳои гуногун, пеш аз ҳама бо ёрии хабари ҷумла, ки бо сиғаҳои феъл ифода мегардад ва инчунин, ба воситаи феълҳои ёридиҳанда, бандакҳои хабарӣ, ҳиссачаҳо баён мегардад.

4. Аломати чорҷумла тартиби калимаҳои дохили он аст. Вақте ки калимаҳо аз рӯйи қонуну қоидаҳои забон ҷо ба ҷо гузошта мешаванд, фикр ифода мегардад. Калимаҳои **ҳаммом, аз паси, онҳо, ба бино, Фирдавсӣ даромаданд, рафта, онҳо** мафҳумҳои гуногунро ифода мекунад, вале фикре баён нагардидааст. Вақте ки ин калимаҳо бо тартиби муайян мувофиқи қоидаи забон ҷо ба ҷо гузошта мешаванд, фикр баён мегардад: *Онҳо аз паси Фирдавсӣ рафта ба бинои ҳаммом даромаданд (с.219).*

Мусаллам аст, ки ҷумлаи сода як қисми муҳими сохтори наҳви ба шумор рафта, аз ду ҷиҳат ба хелҳо ҷудо мешаванд: аз ҷиҳати сохту таркиб ва мақсаду оҳанг. Ҳангоми аз ҷиҳати сохту таркиб тасниф намудан иштироки

---

¹ Улуғзода, С. Фирдавсӣ: Роман. – Душанбе: Адиб, 1988. – 272 с. (минбаъд мисолҳо аз ҳамин асар оварда мешавад)

аъзоҳои ҷумла ба назар гирифта мешавад. Аз рӯйи ин аломат ҷумлаҳои содаро ба яктаркибаву дутаркиба, хулласу тафсилӣ, пурраву нопурра ва муфассалу ғайримуфассал ҷудо мекунанд [102, с. 27]. Дар ҳолати тасниф аз рӯйи таркиб иштироки аъзоҳои ҷумла, вале дар вақти ба қисматҳо ҷудо кардан, чиҳати маъно, мақсаду матлаб ва оҳанги ҷумла ба назар гирифта мешавад.

Зикр кардан ба маврид аст, ки вобаста ба иштироки сараъзоҳо ҷумлаҳои сода ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: *дутаркиба ва яктаркиба* [34].

Ҷумлаҳои содаи яктаркиба як намуди маъмули ҷумлаҳои сода мебошанд, ки ҳам дар осори манзуму мансур ва ҳам дар забони хаттиву гуфторӣ ба кор мераванд. Ба назари забоншиносон М. Норматов ва Ш.Рашидов 25-30 фоизи ҷумлаҳои содаи забони тоҷикиро ҷумлаҳои яктаркиба ташкил медиҳанд [104, с. 3].

Албатта, дар забоншиносии тоҷик доир ба ҷумлаҳои яктаркиба корҳои зиёд ба анҷом расидааст. Вале бештари ин корҳо ба баррасии ҷумлаҳои содаи яктаркибаи забони адабии ҳозираи тоҷик бахшида шудаанд, на ба таҳлилу баррасии ҷумлаҳои содаи яктаркибаи забони осори адибони ҷудогона.

Дар наҳви забони тоҷикӣ хелҳои ҷумлаҳои сода аз чиҳатҳои гуногун тасниф шудаанд, чунончи, аз рӯйи сохтору таркиб, ифодаи марому мақсад, иштироки сараъзоҳо, муносибатҳои иртиботӣ (коммуникативӣ), пуррагию нопуррагии таркиби ҷумла ва ғ. [61, с. 22]. Дар омӯзиши наҳви ҷумлаҳои сода ҳар яке аз ин таснифот мавқеи муайян доранд.

Яке аз ин таснифот ба иштироки сараъзоҳои ҷумла – мубтадо ва хабар вобаста мебошад. Ин ду саръазо дар таснифоти сохтори ҷумлаҳои сода нақши муайян доранд. Аз рӯйи мавҷуд будани ҳар ду саръазо, ё яке аз онҳо ҷумлаҳои содаро ба дутаркиба ва яктаркиба ҷудо мекунанд [61, с. 22].

Забоншиноси варзида М.Н. Қосимова доир ба иштироки сараъзоҳо дар ҷумлаҳои яктаркиба чунин қайд намудааст: “Дар ҷумлаҳои яктаркиба, чунон ки маълум аст, танҳо яке аз сараъзоҳо мавҷуд аст, одатан, дар ин гуна ҷумлаҳо аз саръазоҳо хабар меояд” [83, с. 56].

Ўмлаҳои содаи яктаркиба дар навбати худ ба хелҳо ҷудо мешаванд. Дар китобҳои, ки ба ӯмлаҳои сода ва наҳви забони тоҷикӣ бахшида шудаанд, хелҳои ӯмлаҳои сода ба таври гуногун оварда шудааст. Ҳамчунин, забоншинос Б. Ниёзмӯҳаммадов дар китоби “Ўмлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик” чор хели ӯмлаҳои содаи яктаркибаро овардааст [99, с. 98]. Вале баъдтар забоншиносон М. Норматов ва Ш. Рашидов дар китоби “Омузиши ӯмлаҳои содаи яктаркиба” панҷ хели ӯмлаҳои содаи яктаркибаро нишон додаанд [104, с. 6].

Ҳамзамон, забоншинос М.Н. Қосимова дар китоби “Очеркҳо оид ба синтаксиси ӯмлаҳои содаи насри асри XI” ӯмлаҳои содаи яктаркибаро ба ӯмлаҳои яктаркибаи феълӣ ва ӯмлаҳои яктаркибаи номӣ ҷудо намудааст [83, с. 77].

Вобаста ба ин, наҳвшиноси варзидаи тоҷик Б. Камолиддинов ӯмлаҳои содаи яктаркибаи забони тоҷикиро аз ду ҷиҳат ба хелҳо ҷудо намудааст:

1. Аз рӯйи мавҷуд будан ё набудани аъзоҳои пайрав дар таркиби ӯмла ба ӯмлаҳои яктаркибаи ҳуллас ва тафсилӣ.

2. Аз ҷиҳати мавҷуд будани хелҳои сараъзо ӯмлаи яктаркибаро ба гурӯҳҳои феълӣ ва номӣ [61, с. 23].

Мавсуф ӯмлаҳои яктаркибаи феълӣро дар навбати худ ба чор навъ ҷудо намудааст: муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс ва бешаҳс [61, с. 24].

Мо низ таснифоти забоншинос Б. Камолиддиновро ба назар гирифта, маводи гирдовардамонро аз романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ба гурӯҳҳои зер ҷудо намудем.

2.1.1. ӯмлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ дар асар. Дар ӯмлаҳои яктаркибаи феълӣ шахси соҳибамал, яъне мубтадо ба тарзҳои гуногун зоҳир мегардад. Дар ин навъи ӯмлаҳои яктаркиба мубтадо бо калима ё ибора ифода наёфта бошад ҳам, вале дар як маврид бо ёрии бандакҳои феълӣ ифода меёбад. Мо ҳам ба гуфтаи наҳвшиноси варзидаи тоҷик Б. Камолиддинов ӯмлаҳои яктаркибаи феълӣи романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзодаро аз рӯйи

муносибати амалу ҳолат ва аломат нисбат ба соҳиби он ва дараҷаи зоҳиршавии шахси соҳиби амалу ҳолат ба чор намуд ҷудо намудем.

2.1.1.1. Ҷумлаҳои яктаркибаи феълии муайяншаҳс. Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншаҳс як навъи ҷумлаҳои яктаркибаи феълий мебошанд. Дар забоншиносии тоҷик ин навъи ҷумла то солҳои шастум омӯхта нашуда буд. Дар китоби Б. Ниёзмӯҳаммадов «Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик» ҷумлаи муайяншаҳс оварда нашудааст. Забоншинос Д. Т. Тоҷиев дар забоншиносии тоҷик бори аввал мақолаеро бо унвони «Оид ба ҷумлаи яктаркибаи муайяншаҳс» таълиф намуда, доир ба ҷумлаи яктаркибаи муайяншаҳс маълумоти пурра медиҳад [137]. Дар романи «Фирдавсӣ» чунин намуди ҷумлаҳо хеле зиёданд: – *Фақат як... фақат ду дафъа... ҳарифона кардем... (с. 8).*

Дар ин мисол иҷрокунандаи кор – мубтадо ба воситаи бандаки феълии – **ем** ифода ёфтааст, ки ба шахси якуми шумораи чамъ далолат мекунад.

– *Дигарашро биёрам? (с. 12). Ба дарс ҳозир шуда натавонистам... (с. 8). Ба форсии дарӣ чунин асареро ҳеҷ нахонда ва нашунда будам (с. 54).*

Дар ин намунаҳо воситаи грамматикӣ ифодаи мубтадо бандаки феълии **-ам** аст, ки ба шахси якуми шумораи танҳо далолат мекунад. Дар ҷумлаҳои ишорашуда зикри мубтадо зарурате надорад. Забоншинос Б. Камолиддинов ин хусусиятро табиати наҳвӣ забон доништа, чунин қайд намудааст: “Ин ҳам яке аз имконоти наҳвӣ кӯтоҳ кардани суҳан ва сарфа намудани неруи гуфтор ва навиштор аст” [61, с. 25].

Зикр кардан бамаврид аст, ки ҷумлаҳои муайяншаҳс дар романи “Фирдавсӣ” бо ду роҳ ифода ёфтаанд:

1. Ба воситаи сиғаи амрии шахси дуҷуми танҳо ва чамъ. Ҷумлаҳои, ки хабарашон бо сиғаи амр ифода меёбад, аксар яктаркиба мешаванд. Дар ин навъи ҷумлаҳо мақсади асосӣ ба воситаи хабар ва таркиби он ифода мегардад. Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншаҳсе, ки хабарашон бо сиғаи амр ифода гардидааст, маъноҳои амру фармон, орзуву хоҳиш, таъкид, муроҷиат ва водоркуниро ифода мекунанд: – *Қабул накардед? Чаро? (с. 55). Динат,*

имонатро фурухтӣ? (с. 69). Бигиру харчи роҳ бикун (с. 75). – Дарбонро боздоред! (с. 132).

2. Ба воситаи шаклҳои замони сиғаи хабарии дар шахсҳои якум ва дуҷуми шумораи танҳо ва чамъ. Дар забони тоҷикӣ хабари ҷумлаи муайяншахс аз ҳама зиёдтар бо шаклҳои гуногуни сиғаи хабарӣ ифода ёфтааст. Хабарии ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахси романи «Фирдавсӣ» дар шахси якум ва дуҷум дар замони гуногун ифода гардидааст: – *Шикоят накардед? (с. 156). – Аз султон чӣ миқдор сила умед доред?. – Оре, дар оғози кор мақсудам ин буд (с. 157). – Аз дарбориён касеро дидед? (с. 165). Дар тиронсолӣ бечора шудам (с. 191).*

Таҳлили мисолҳо нишон медиҳад, ки ин ҷумлаҳо аксар дар муколама (диалог) истифода мешаванд ва шунаванда шахси воқеӣ буда, иштирокчии бевоситаи мусоҳиба аст.

Ба назари забоншиносон М. Норматов ва Ш. Рашидов ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахс бо дигар хусусияташон низ аз ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахс фарқ мекунанд [108, с. 12].

Бояд зикр намуд, ки агар хабарии ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс бо сиғаи шартӣ хоҳишмандӣ ифода гардад, бештар маъноӣ майлу хоҳишро ифода мекунад ва бо шакли аорист ва нисбатан камтар бо шакли замони ҳозира ифода мешавад: *Гашта равем чӣ? (с.118). Вале хабаркашии ман мабодо ба сипаҳсолор маълум шуда монад чӣ? (с.27).*

Сиғаи эҳтимолий низ ба вазифаи хабарии ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс меояд: *Магар инро ба вазири султон гуфта метавонист? (с.201).*

Хабарии ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс номӣ ҳам шуда метавонад. Ба ин вазифа исму сифат меояд. Шахсу шумора бо ёрии бандакҳои хабарӣ ва ё феълҳои ёридиханда ифода меёбад: *Достони Исфандиёри Рӯинтанро ба қалам гирифта буд (с.23).*

Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс аз рӯи ифодаи марому мақсад ҳикоягӣ, саволий, амрӣ ва хитобӣ мешаванд: *Ниҳоят аз мушоара ёдовар шуд*

(с.187). *Роҳат хоб кардед? (с.6). Аз ҳадди худ нагузаред! (с.34). Ваҳ, чӣ зани савобчӯе дорам! (с.59).*

Аз ин бармеояд, ки Сотим Улуғзода дар романи “Фирдавсӣ” ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахсро хеле зиёд мавриди истифода қарор додааст, ки он бо тамоми сиғаҳои феъл омада, хабари ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс номӣ ҳам шуда метавонад. Аз рӯйи ифодаи оҳанг ва маъно ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд.

2.1.1.2. Ҷумлаҳои яктаркибаи феълии умумишахс. Ҷумлаи яктаркибаи бемубтадо, ки амали он ба таври умумӣ ифода ёфтааст, ҷумлаи умумишахс номида мешавад. Дар ҷумлаи умумишахс хабар бо шакл ва шахсҳои гуногуни феъл ифода мешавад ва аз рӯйи он иҷроқунандаро пайдо кардан душвор аст. Аз ин рӯ, аксарияти ҷумлаҳои умумишахсро зарбулмасалу мақолҳо ташкил мекунанд: *Сари хамро шамшер намебурад (с. 245).*

Дар ин намуд ҷумлаҳо ба вазифаи хабари ҷумла феълии замони ҳозира ва ояндаи сиғаи хабарӣ ва амрии шахси дуҷуми танҳо ва баъзан шахси яқум ва ё сеҷуми танҳо меоянд ва ин хабари феълӣ ба ҳамаи шахсҳо (яқум, дуҷум ва сеҷум) умумӣ ба шумор мераванд. Ин навъи ҷумлаи содаи яктаркиба дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода қорбурди фаровон дорад: *Синаҳсолори одили фуқаронарварро дуо кунед (с. 42).*

Ба андешаи забоншинос М. Норматов ба шумораи танҳо ифода гардидани хабар дар ҷумлаҳои яктаркибаи феълии умумишахс ниҳоят серистеъмол аст. Шумораи чамъ нисбатан камтар ба ин вазифа меояд [105.с. 177]. Таҳлилҳо нишон доданд, ки нависанда дар романи “Фирдавсӣ” шумораи чамъро бештар истифода бурдааст.

Сотим Улуғзода Фирдавсиро дар бистари марг тасвир карда, дар вопасин суҳанони Ҳаким Фирдавсӣ пурра аз ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълии умумишахс истифода бурдааст: *Ба ҳам... меҳрубон... гамхор бошед...*

(с. 263). *Яздонпараст, беозор... бошед... (с. 263). Дилҳотонро ҳамеша... аз кина, ҳасад, риё... пок доред... (с. 263). Ба мардумон... некӣ бикунед... (с. 263).*

Мусаллам аст, ки ин гуна чумлаҳо он маъноеро ифода мекунанд, ки вай дар натиҷаи таҷрибаи ҷамъиятӣ, хулосабарориҳои одамон ба амал омадааст, бинобар ин ҳамаи аъзоёни ҷамъият онро як хел қабул мекунанд. Ҷиҳати хоси семантикии ин чумлаҳо он аст, ки гӯянда онро танҳо дар ҳолати боварибахш ва баҳснопазир буданаш ва ба ин боварӣ доштаниш истифода мебарад. Азбаски хабар воситаи муттаҳидкунанда ва дар баробари ин фарқкунандаи чумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ аст ва хабари чумлаҳои яктаркибаи умумишахс бо сифаҳо ва шахсу шумораҳои гуногуни феъл ифода мегардад, меъёри асосӣ ва ҳалкунанда дар муайян намудани чумлаи умумишахс ва фарқи он аз навъҳои дигар ҷиҳати семантикии ҳуди чумла мебошад.

Аз таҳлили ин зербоби таҳқиқот бармеояд, ки дар романи “Фирдавсӣ” чумлаҳои яктаркибаи умумишахс ба амале далолат мекунанд, ки он ба шахси алоҳида нигаронида нашуда, ба умум тааллуқ дорад ва маслиҳатомезона ба кору пайгоре ҳидоят мекунад.

2.1.1.3. Чумлаҳои яктаркибаи феълии номуайяншахс. Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабари он ба воситаи феъли шахси сеюми шумораи ҷамъ ифода меёбад, чумлаи яктаркибаи номуайяншахс номида мешавад. Хабарӣ чумлаи номуайяншахс танҳо бо шумораи ҷамъ (шахси сеюм) ифода меёбад. Дар чумлаҳои номуайяншахс на иҷрокундаи амал, балки ҳуди амал муҳим аст. Ин навъи чумлаҳо низ дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода хеле зиёд вохӯрданд, ки намунаи онро ҳамчун мисол меорем: *Додари худашонро куштанд... (с. 13). Ёро марди соҳибқалам, доно ва ботадбир мегуфтанд (с.163). Омин гуфта даст ба рӯй кашиданд, аҳволтурсӣ карданд (с. 196).*

Хусусияти хоси ин чумлаҳо он аст, ки иҷрокундаи амал на гӯяндаву на шунаванда, балки ғойб аст. Дар ин гурӯҳ чумлаҳо гӯянда диққати асосиро

ба амалу ҳолат дода, ба субъект эътибор намедихад, зеро вай дар иҷрои амал ҳеч гуна саҳме надорад, аз ин рӯ, ҳочат ба зикри он нест.

Иҷрокунандаи амал дар ҳақиқат норавшан аст, онро гӯяндаву шунаванда дарк карда наметавонанд: *Магар ин ҷаҳонро ҷаҳони ҳирсу оз нагуфтаанд (с.13). Аз сӯхтану гиристан чӣ суд? (с. 84). Ба маддаҳони худ атоҳои фаровон додани султон вирди забонҳо буд (с. 96).*

Сотим Улуғзода дар романи “Фирдавсӣ” аз ҷумлаҳои яктаркибаи феълии номуайяншахс хеле зиёд истифода намудааст, ки ин аз маҳорати ҷумлаорӣ дар шинохти қаҳрамони асар дарак медиҳад, зеро дар зиндагиномаи ҳақим Фирдавсӣ, ки саропо кони панду ҳикмат аст, чунин намуди ҷумлаҳо хеле зиёданд.

2.1.1.4. Ҷумлаҳои яктаркибаи феълии бешахс. Ҷумлаҳое, ки дар онҳо мубтадо иштирок намекунад ва онро аз мазмуни ҷумла ҳам фаҳмида намешавад, ҷумлаи содаи бешахс ном дорад. Дар ҷумлаи содаи бешахс хабар, одатан, дар шакли таркибӣ меояд. Феъли асосии ин гуна ҷумлаҳо аз асоси замони гузашта (шахси сеюми танҳо) ва феъли ёридиҳанда дар шакли «**бояд**», «**боист**» меояд. Ҷумлаи бешахс аз он ҷиҳат мубтадо надорад, ки вазифааш фақат таъкид кардани зарурату имконпазирии иҷрои амал мебошад. Дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода ин навъи ҷумлаҳо низ бештар кор фармуда шудаанд: – *Ниёгонро ба некӣ бояд ёд кард! (с. 38). – Ва бузург бояд дошт! (с. 38). Чӣ илоҷ, ба шоҳ мадҳу сано бояд хонд (с. 104). Мазори ҳардуро зиёрат бояд кард (с.112). Аз ин маснаднишинони ҷоҳили мутакаббир чӣ умеди хайр аст (с. 118). Носипоси баддинро ба пои фил бояд андохт! (с.223). Акнун ин хироҷи фавқулоддаи яғмогаронаро аз кучо ва чӣ гуна бояд баровард (с.29).*

Ҷумлаи содаи бешахс умуман ба шахс далолат намекунад. Хабарӣ он на фақат бо феълҳои модалӣ **бояд**, **ё шояд**, балки бо роҳҳои дигар низ ифода меёбанд:

1. Хабар ба воситаи феъли мафъули **шудан** ифода мегардад: *Пушта-пушта тиллову нуқра, ҷавоҳирот, ҳазорҳо ман олоти симину заррин, хонае аз нуқраи соф ва зайра ба осу ом намоиш дода мешуданд (с. 129).*

2. Хабар ба воситаи масдари пурра ва калимаҳои модалии **лозим, даркор, мумкин** ва муродифҳои онҳо ифода мегардад: *Ва мумкин аст баръакс ҳам шавад (с. 64). Он ҷо боз соате дар пушти дар ба қатори якчанд мансабдору сипоҳиён дар интизори қабул нишастан лозим омад (с. 76).*

3. Хабар бо масдар ва феъли ёридихандаи **тавонистан** ифода мешавад ва ба имконпазир ва ё имконнопазир будани иҷрошавии амал далолат мекунад: *Сухани эшонро беҳтарин намунаи адаби забони дарӣ метавон гуфт (с. 138).*

4. Хабарии номӣ бо бандаки хабарии ихтисоршуда ифода меёбад: *Аз ҷангнома чӣ суд (с. 14). Аз имоми фитнаангез ҳар бадиро чашим доштан мумкин (с. 20).*

Хусусияти ҷумлаҳои яктаркибаи бешахс аз рӯйи мавҷудияти сараъзои ягона хабар ба гурӯҳи ҷумлаҳои яктаркибати феълӣ тааллуқ дорад, вале ба кулӣ аз онҳо фарқ мекунад, зеро амали он ба ягон шахс ва ё ягон ашё вобастагӣ надорад. Иҷроқунандаи амал аз мазмуни ҷумла ҳам доништа намешавад ва онро пайдо ва тасаввур кардан ҳам мумкин нест. Ин ҷумлаҳо табиатан ҷумлаи бемуфтадо мебошанд, ба он эҳтиёҷ надоранд ва аз рӯйи хабар ҳам ба муфтадо савол гузоштан ҳам имкон надорад. Набудани муфтадо ва ба ягон шахс ва ё ашё тааллуқ надоштани амал ба маъно ва сохти ҷумла нуқсон намеорад.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки ҷумлаҳои яктаркибаи феълии бешахс мисли ҷумлаҳои дигари сода ҷумлаи комилҳукуқи забони адабии ҳозираи тоҷик мебошад. Ин ҷумлаҳо на аз ҷиҳати грамматикӣ ва на аз лиҳози маъноӣ камбудие надоранд.

2.1.2. Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи номӣ (унвонӣ). Ҷумлаи яктаркибаи номӣ ё унвонӣ як хели ҷумлаи яктаркиба мебошад, ки танҳо аз таркиби

мубтадо иборат аст. Чумлаи содаи яктаркиба, ки дар он ашё ва ё воқеа номбар шуда, вале дар бораи он чизе гуфта намешавад, чумлаи унвонӣ ном дорад. Дар чумлаи унвонӣ баъзан мубтадо бо муайянқунанда меояд. Чумлаи унвонӣ хабар надорад. Агар ба он хабар илова карда шавад, сифати худро ҳамчун чумлаи унвонӣ гум карда, ба чумлаи дутаркиба мубаддал мегардад. Чумлаҳои унвонӣ берун аз матн кор фармуда намешаванд. Исмҳо, калимаҳои исмгардида ва ибораҳо ба вазифаи чумлаҳои унвонӣ меоянд.

Чумлаи унвонӣ сода ва тафсилӣ мешаванд. Чумлаи унвонии сода аз як калимаи мустақилмаъно ташкил мегардад. Дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода ҳам чумлаҳои содаи яктаркибаи унвонии сода ва ҳам тафсилӣ фаровон истифода бурда шудааст: *Фотимаҷон* (с. 12). *Ҳазрат! Ҷаноби охунд!* (с. 40). *Абдулаф!* (с. 126). *Бобак!* (с. 126).

Чумлаҳои унвонии тафсилӣ, ки дар асар дар шакли ибора омадаанд, аз мубтадо ва муайянқунанда иборатанд: *Хаёли хом* (с. 211). *Гувоҳи бечорагиву ғарибии раҳмангезе* (с. 244). *Ҳукми қатл* (с. 262). – *Таърихи Аҷам, кори шоҳону паҳлавонони бостонӣ* (с. 33). *Духтари зебо, таҳсилкарда, боақлу ҳуш* (с. 60).

Чумлаҳои унвонӣ чунин тобишҳои маъноиро ифода мекунад:

1. Тобиши маъноии замон: *Тирамоҳ. Саҳари барвақт* (с. 183).
2. Тобиши маъноии тасвири табиат: *Манзарае бас ҳузнангез, гӯристонӣ салтанатҳо ва давлатҳои бузурги салтанатҳо* (с. 82). *Манзараи ҳаёти осудаи меҳнатӣ* (с. 119).
3. Тобиши маъноии тасвири ҳолат: *Ишқи нораво ва ноком* (с. 87). *Бори тан сабук, дил ба фараҳ, фикр равшан, чашмон ба ҷило* (с. 185).
4. Тобиши маъноии тасвири макон: *Ҷойи номуборак, рӯйи номуборак, гуфтори номуборак* (с. 194).
5. Тобиши маъноии тасвири зоҳирии инсон: *Боз он пиракии саллакалонӣ парзадарӯ* (с. 117).

Чумлаҳои унвонӣ яке аз шаклҳои хеле кӯтоҳ ва содаи ифодаи фикр буда, бо ин хусусияти худ аз чумлаҳои дигар фарқ мекунанд. Чумлаҳои унвонӣ

ҷумлаҳои табиӣ забон буда, дар ифодаи фикр хизмати босазое доранд. Бо муъҷазӣ ва кӯтоҳбаёнӣ худ аз ҷумлаҳои дигар фарқ мекунад.

Ҳамин тариқ, аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки ҷумлаҳои содаи яктаркиба ҷумлаҳои табиӣ забон буда, дар ифодаи фикр хизмати босазое доранд. Аз ҷиҳати дараҷаи истеъмол хелҳои ҷумлаҳои содаи яктаркиба дар романи «Фирдавсӣ» қариб баробаранд, танҳо баъзе навҳо бештар кор фармуда шудаанд. Аз рӯи мисолҳои таҳлилгардида ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншахс, умумишахс ва бешахс дар асар серистеъмолтаранд. Дар навбати худ ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ назар ба ҷумлаҳои яктаркибаи номӣ бештар мавриди истифода қарор дода шудаанд.

2.2. Ҷумлаҳои содаи дутаркиба ва вижагиҳои он дар роман

Сотим Улуғзода яке аз бузургтарин нобиғаҳои адабиёти муосири тоҷик буда, дар инкишофу такомули забони адабӣ саҳми беҳамто дорад. Хусусан, дар жанри романнывӣ истеъдоди ғавқуллодае дошт, ки забони ғасеҳу шевои асарҳои ӯ гувоҳи ин гуфтаҳост. Нависанда ҷумлаҳоро моҳирона дар асарҳояш кор фармуда, бо ин услуби хоси худ дар адабиёти муосири тоҷик мавқеи махсус пайдо кардааст. Дар осори насрии Сотим Улуғзода ҳамаи хелҳои ҷумлаҳо истифода шудааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нависанда сабки хоси нигорандагӣ дорад. Тасвири нависанда хеле воқеӣ буда, дар инъикос намудани рӯйдодҳои олами воқеӣ, тасвири манзараҳои табиат ва дар фардӣ кардани нутқи персонажҳо кӯшишҳои зиёд намудааст, ки ин гуна тасвир на ба ҳамаи нависандагон муяссар мегардад. Воқеан, нависандаи ҳақиқӣ хуб медонад, ки тобишҳои услубӣ ва обуранги бадеӣ ба асар ҷило ва хусни тоза мебахшад.

Сотим Улуғзода дар истифодаи воҳидҳои лексикӣ забон ва меъёрҳои калимасозиву калимабандӣ, қолабҳои ибораориву ҷумлабандӣ хеле эҳтиёткор аст. Махсусан, дар ҷумласозӣ нависанда хеле гавҳаршинос буда, ба

шогирдон ва нависандагони ҷавон мактаби адабии бузург ва макони сухани ноби тоҷикӣ буд.

Нависанда дар романи “Фирдавсӣ” аз ҷумлаи содаи дутаркиба хеле зиёд ва бамаврид истифода бурдааст. Ҷумлаи содаи дутаркиба бояд дорои ҳар ду сараъзо – мубтадо ва хабар бошад, чунки онҳо барои фаҳмидани мазмуни ҷумла ниҳоят заруранд. Барои мисол якчанд ҷумлаҳои содаи дутаркибаро аз романи таърихии “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода меорем: ***Равшан** дар косоҳои чинӣ шири гарм **овард** (с. 7). **Шоир** аз дарسخони писараи **пурсон шуд** (с. 7). **Фотима** бо шунидани шарфаи пои шавҳараи **Хушангро хезонд** (с. 7). Дар ин ҷумлаҳо **Равшан**, **шоир** ва **Фотима** мубтадо буда, **овард**, **пурсон шуд** ва **хезонд** хабар мебошад.*

Дар бораи инкишофи забони адабии тоҷик ва сохти грамматикӣ он Н.Маъсумӣ чунин навиштааст: «Забони умумихалқӣ тоҷик ва шакли хаттӣ он – маҳсули як қатор даврҳои асрҳо ба худ шакли муайян гирифта сохти грамматикӣ худро пурра ба низом даровардааст» [89].

Дар сохтори нахвӣ ҷумла сараъзо – мубтадо ва хабар чун бунёди асосӣ ҷумлаи сода ва аъзои пайрав – муайянкунанда, пуркунанда, ҳол ба шарҳи сараъзо ва ҳамдигар омада, маъноӣ мубтадо, ки соҳиби амалу ҳолату аломати ҷумла аст ва маъноӣ хабарро, ки ифодакунандаи воқеъшавӣ амал, ҳолат ва аломат аст, инчунин, маъноӣ ҳамдигарро аз ҷиҳати муносибатҳои гуногун: аломату соҳибият, мафъули амал, замону макон, сабабу мақсад ва ғайра пурра мекунад.

Зикр кардан ба маврид аст, ки ҷумлаҳои содаи романи “Фирдавсӣ” аз рӯйи иштироки аъзоҳои ҷумла ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои хуллас ва тафсилӣ.

Ҷумлаҳои хуллас чунин намуди ҷумлаҳои онд, ки фақат аз сараъзо иборатанд: *Достон менависад? (с. 33). Фирдавсӣ нахандид (с. 63). Вай бедор будааст (с. 132). Шумо ший ҳастед (с. 158).*

Чумлаҳои тафсилӣ чумлаҳои мебошанд, ки ба ғайр аз сараъзо, аъзоҳои пайрав низ доранд: *Фотима ба гундоштани дастархон шуруъ кард* [с. 14]. *Мо далелу бурҳон талаб кардем* [с. 18].

Мубтадо дар чумлаи аввал шахси танҳову (Фотима) ва дар дигаре шахси чамъ (мо)-ро ифода намуда, хабарҳои чумла (шуруъ кард ва талаб кардем) низ дар ҳамин шахсу шумора омада, бо мубтадоҳои худ мувофиқат кардаанд. Ҳамин тавр, аз рӯйи шахсу шумора бо ҳам алоқа пайдо кардани мубтадо ва хабарро алоқаи мувофиқат меноманд.

Алоқаи вобастагиву ҳамроҳӣ дар байни аъзоҳои пайрави чумла (пуркунандаву ҳол) ва хабар сурат мегирад. Алоқаи изофии калимаҳо, дар чумла метавонад дар байни аъзоҳои он – байни мубтадову муайянкунанда, пуркунандаву муайянкунанда, ҳолу муайянкунанда ва ҳатто хабару муайянкунанда сурат бигирад: *Шунавандагони ваъз ба тарафи вай рӯ гардонданд* (с. 37).

Дар ин мисоли овардашуда чор аъзо – мубтадо (Шунавандагон), хабар (рӯй гардонданд), муайянкунанда (ваъз), ҳол (ба тарафи вай) мавҷуд буда, байни мубтадову хабар (шунавандагон рӯ гардонданд) алоқаи мувофиқат, байни мубтадову муайянкунанда (шунавандагони ваъз) алоқаи изофӣ ва байни ҳолу хабар (ба тарафи вай рӯ гардонданд) алоқаи вобастагӣ ба вуҷуд омадааст. Алоқаи пайваст, дар байни аъзоҳои чидаи он инчунин, ҳол, хабар, пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ва хабар сурат мегирад. Ин гуна чумлаҳо дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода хеле бисёранд: *Фирдавсӣ ва Абу Дулаф бо лабханди маънидор ба ҳамдигар нигаристанд* (с. 118).

Дар ин чумла мубтадо (*Фирдавсӣ ва Абу Дулаф*) чида шуда омадааст, ки алоқаи онҳоро пайвандаки пайвасткунандаи **ва** таъмин намудааст.

Дар ташаккули чумлаҳои дутаркибаи тафсилӣ сараъзо ва аъзоҳои пайрав иштирок менамоянд. Ба сараъзои чумла мубтадо ва хабар, ба аъзоҳои пайрав муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол дохил мешавад.

1. **Мубтадо.** Зикр кардан ба маврид аст, ки маънои луғавии мубтадо оғоз, ибтидо ва аввал аст. Агар калимаҳои мафҳуми шахсдошта ба вазифаи

мубтадо омада бошанд, мубтадо ба саволи кӣ? (киҳо?), дар дигар ҳолатҳо ба саволи чӣ? (чиҳо?) ҷавоб мешаванд: *Маликушшуаро аз бурданаи «Шоҳнома»-ро назди Маҳамшод сахт пушаймон шуд (с. 204). Маликушшуаро сахт ошuftахотир гашт (с. 223). Қарматиёну исмоилиён аз шиа бармеоянд (с. 206).* Дар ин ҷумлаҳо мубтадо шахсро ифода намуда ба саволи кӣ? ҷавоб мешавад.

Дар ҷумлаи дигар мубтадо ашӯи бечонро ифода намуда ба саволи “чӣ?” ҷавоб мешавад: *Қурби дирам нисбат ба динори тиллоӣ даҳ бар як буд (с. 217). Тангаҳо ба рӯйи кат рехта шуданд (с. 219).*

Мубтадоҳои романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода аз ҷиҳати сохт ҷунинанд: сода ва таркибӣ. Мубтадоҳои сода бо як калима ифода ёфтаанд: *Онҳо як-як ба оташи газаби вай доман задан гирифтанд (с. 222)... Фармон ба зудӣ дар шаҳр овоза шуд (с. 223).* Мубтадоҳои содаи ҷумлаҳои мазкур *онҳо ва фармон* мебошанд, ки аз ҷиҳати сохт мубтадоҳои содаанд.

Мубтадоҳои таркибии асар бо таркибҳо ва ифодаҳои рехта ифода ёфтаанд: *Мусофирони тусӣ дар лаби ҷӯй ба истироҳат нишаста нону ангур тановул мекарданд (с. 225). Аспони аз зин бароварда ва ба дарахт басташуда низ дам гирифта беда мехӯрданд (с. 225). Мусофирони мо роҳи Ҳирот пеш гирифтанд (с. 226). Меҳмонони мондашуда дар меҳмонхонаи соҳиб баъд аз намози хуфтан дарҳол майли хоб карданд (с. 227). Андешаҳои гарон дили хастаи ўро мефишурданд (с. 227).*

Дар ин ҷумлаҳо *мусофирони тусӣ, аспони аз зин бароварда ва ба дарахт басташуда, мусофирони мо, меҳмонони мондашуда, андешаҳои гарон* мубтадоҳои аз ҷиҳати сохт таркибӣ мебошанд.

Мубтадо асосан дар аввали ҷумла меояд: *Ман ба деҳа рафта будам (с.229). Фирдавсӣ ба вай ҷавоб нагуфта ба андеша рафт (с. 229). Соҳибхонаҳо хонаро ба эҳтимоли омадани меҳмонон покиза, рӯбучин ва бо намаду кӯрпачаҳо ораста буданд (с. 230).*

Бояд зикр кард, ки дар романи мазкур мубтадо дар мобайни ҷумла низ бештар омадааст: *Дар ҳар ду сурат дастгир шудани ў муқаррар аст (с. 227).*

То он вақт **шумо** дар деҳқада гӯшанишин мешавед (с. 229). Баъд аз хӯроки шом **ҳар чаҳорашон** дар ҷогаҳи қатор андохташуда ба хоб рафтанд (с. 230).

Дар ҷумлаи якум мубтадо **дастгир шудани ӯ**, дар ҷумлаи дуюм **шумо**, дар ҷумлаи сеюм **ҳар чаҳорашон** дар мобайни ҷумла омадааст. Вале вобаста ба мақсад нависанда тавонистааст мубтадорро дар охири ҷумла орад. Дар ин сурат оҳанги хониши ҷумла тағйир ёфта, задаи мантиқӣ ба мубтадо афтодааст:- *Дурӯғро ту мегӯӣ, Ҳушанг* (с. 8).- *Аҷаб шоҳи беҳираде будааст Ҳурмуз!* (с. 102). *Чунин аст мазҳаби нопоки шиа* (с. 203).

Мубтадо дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода бо дигар ҳиссаҳои нутқ ифода мешаванд. Бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода ёфтани мубтадорро дар ҷумлаҳои Сотим Улуғзода дида мебароем:

А). Бо исм: Абдуннабӣ ба манзили худ баргаишт (с. 25). **Меҳрон** аз таи болишт «нома»-ро баровард (с. 34). **Ҳавлӣ** мотамсаро гаишт (с. 251). **Чашмонаш** аз ашк тар буданд (с. 267). **Ҳаким Носири Хусрави Алавӣ** баъд аз бисту ду сол ва **Низомии Арузии Самарқандӣ** баъд аз наваду чаҳор соли вафоти Фирдавсӣ он работро бо чашми худ дидаанд (с. 268).

Б). Бо ҷонишин: Онҳо кӯдакони Равшан буданд (с. 7). **Мо** далелу бурҳон талаб кардем (с. 8). **Ман** мусалмони муъмину муътақидам (с. 35). **Онҳо** ўро муддате аз шугли шоиронаш боздоштанд (с. 43). Акнун **вай** аз нав дар шугли худ гарқ шуд (с. 44). **Инҳо** шоирони форсизабон буданд (с. 146).

В). Бо сифатҳои исмшуда: Хушнавис бегоҳии рӯзи дигар дар ҳуҷраи Фирдавсӣ ҳозир гаишт (с. 31). **Золим ва хоин** ба зиндон андохта мешавад (с.42). **Бадгавҳар, гуломзода** ба зотаи кашид (с. 220). **Чавон** даст бар сина ниҳода сӯи Фирдавсӣ нимтаъзиме кард (с. 79). **Чавони ошиқ** соати рафтани ўро поида сари чашма раванда шуд (с. 233).

Г). Бо шумора: Ба намози пешин **ҳар ду** дар масҷиди Шодоб ҳозир шуданд (с. 22). Дар мадрасаи Нишопур **дуяшон** муддате шарикдарс буданд (с.60). **Дуяшон** аз нав вохӯрдии багалкаш карданд (с. 60). **Ҳарсеяшон** халтапалави бо гӯшти мурғ ва дорувор пухташударо тановул карданд (с. 62). **Дуяшон** шоҳмотбозӣ мекарданд (с. 64). **Ҳар чаҳор** сайёҳ дар офтоби сӯзон ва

ҳавои тафсон хеле монда шуда буданд (с. 83). **Ҳар ду** бо ҳам паймон кардаанд (с. 87). **Ҳар ду** дар ҳузури падару модари Мария бо ҳам дидор карданд, гиристанд (с. 91). **Дуяшон** сари роҳ дар Маишҳад равза (мазор)-и имоми ҳаишуми шиаҳо Алӣ ибни Мусо-ал-Ризоро зиёрат карданд (с. 98). **Ду аспи овардаи Абу Дулаф** ҳамон аспони инъомии амири Каҳистон буданд (с. 220). **Инак, ду шоири дар ҷавонӣ бо ҳам ошношуда** дар пирӣ ба дидори ҳам расиданд (с. 127). **Ҳар ду** дар пешгоҳ шона ба шона нишастанд (с. 143). Сари роҳ **ҳар ду** бо ҳам дар бораи Фаррухӣ гуфтугӯ мекарданд (с. 154).

Ғ). Бо масдар: Шунавандагони ваъз ба тарафи вай рӯ гардонданд (с.37). **Таширф овардани ҳоким** ба хонаи Фирдавсӣ ба зудӣ дар деҳа овоза шуд (с 66). **Пинҳон кардан** суд надорад (с. 210).

Д). Бо сифати феълии исмшуда: Хонанда ва гӯяндаи моҳира Фотима бо овози софу маҳинаи қиссаҳоро шавқангезтар, ҷозибаноктар мегардонид (с. 45). **Пиёдае** аз қафои мулозим як хӯрчини пурро бардошта меомад (с. 53). **Гӯянда** аз ханда бозистода буд, ки шоир ин суханҳо бар забон ронд (с. 63). **Гӯянда** бархоста бо ҳозирон хайрбод кард (с. 154).

2. Хабар. Лозим ба ёдоварист, ки феъл дар наҳв ба вазифаи хабар меояд. Вобаста ба феъл забоншинос М.Н. Қосимова қайд кардаанд: «Агар гӯянд: «Феъл чист?» Гӯем: «Асаре аст аз фоил андар мафъул ё асаркунанда андар асарпазир»... [78, с. 64].

Бояд тазақкур дод, ки дар романи мазкур ба вазифаи хабар асосан феъл серистеъмол буда, ҳиссаҳои дигари нутқ – исму сифат, шумораю ҷонишин, масдар ва сифати феълӣ низ ба ин вазифа меояд: **Он шаб хоби ӯ ҳаром шуд** (с.240). **Ҳабсу қайди Аскофӣ ӯро хеле маъюс карда буд** (с. 92). **Дар байни халқ маҷлисҳои шоҳномаҳои расм шуда буданд** (с. 261).

Хабарҳои феълӣ ҳам сода ва ҳам таркибӣ мешаванд. Хабарҳои феълии сода ба воситаи шаклҳои феълии ҳамаи сифаҳо ифода меёбанд: **Хизматгори Моҳак барои ба навқари серҷоғ хӯрок овардан ба ҳавлии дарун рафт** (с. 218). **Навқар бори аспашро фурувард** (с. 219). **Ба дасту рӯи саворон чакрадои сард чакиданд** (с. 220).

Аз ин мисолҳои аз асар овардашуда равшан гардид, ки дар хабари содаи феълӣ маънои луғавӣ ва грамматикӣ хабарҳо бо як калима ифода меёбад. *Халтаҳоро фуруварда ба лаби суфа гузошт* (с. 217). *Хонандаро дер интизор накарда «муаммо»-ро мекушоем* (с. 211).

Хабарҳои феълии таркибӣ аз ду ва зиёда феълҳо (феълҳои ёридиҳандаю масдар) ташкил меёбанд: *То аз маҳаллот ва боготи шахр гузашта ба дашт баромадан Фирдавсӣ лаб ба сухан боз накард* (с. 220). *Онҳо як-як ба оташи газоби вай доман задан гирифтанд* (с. 222). *Вақти видоъ Фирдавсӣ ва Абу Дулаф ҳамдигарро озӯш карда гиристанд* (с. 230).

Феъли ёридиҳанда аломати грамматикӣ (сиға, замон, шахс ва шумора)-ро ифода карда, ҳамчунин, ба оғоз, анҷом ва давомнокии амал ишора менамояд. Ё ба гуфти забоншинос М. Қосимова “Махсусан калимаи *будан* ҳамчун феъли ёвар бо сиғаи хабарӣ омада, дар сохтани шаклҳои замонии он иштирок мекунад” [79, с. 304].

Хабарҳои номӣ бо ҳиссаҳои номии нутқ (исм, сифат, шумора, чонишин) ва сифати феълию масдар ифода меёбанд: *Ин ҳоли ҳозир рози пинҳони ӯ буд* (с. 19). *Гап воқеан нав ва галатӣ буд* (с. 22). *Чоршанбе дар Тӯс рӯзи бозори калон буд* (с. 42). *Меҳрон ба зиндон андохта шуд* (с. 43).

Дар романи “Фирдавсӣ” аз ҳиссаҳои нутқ бештар исм ва чонишин ба вазифаи хабарҳои номӣ омадааст. Хабарҳои номӣ чор шакли ифода доранд:

А) Ҳиссаҳои номии нутқ бе ягон ҳиссаи ёридиҳанда меоянд: *Зархариди дирӯза – имрӯз амири Ғазнӣ?* (с. 78).

Б) Ҳиссаҳои номии нутқ бо бандакҳои хабарӣ меоянд: *Обу ҳавои мусоид дар саросари вилоят парварандаи зироату боғдорист* (с. 5). *Ман амир Хусайни Қутайбам* (с. 53). *Тақдирам ба дасти шумост...*(с. 65). – *Меҳмон шоири машҳур Абулқосими Фирдавсианд* (с. 79).

В) Ҳиссаҳои номии нутқ **бо феъли ёридиҳанда**, бештар бо *будан* меоянд: *Дар мадрасаи Нишопур дуяшон муддате шарикдарс буданд* [с. 60]. *Хеле суханвар ва пургӯй буд* [с. 61]. *Арусро Фотимабону аз бисоти худ сарулибоси лозима нӯшонда буд* [с. 65]. *Ба ҳамин равиш акнун зиндагии ӯ сару*

сомоне *ёфта буд* [с. 66]. Ду асти овардаи Абу Дулаф ҳамон аспони инъомии *амири Каҳистон буданд* [с. 220].

Г) Ҳиссаҳои номии нутқ бе феъли ёридиҳандаи *буд* низ метавонад дар таркиби феълӣ ояд. Аз мазмуни ҷумла муайян кардан мумкин аст, ки дар ин ҷо феъли ёридиҳандаи *будан* бояд бошад: *Бар сари ҳар ду қулоҳи сиёҳи душоҳа, дар камарбанди фароҳи симкӯбашон ханҷари қач ҳамоил* (с. 235).

Хабарҳои номӣ аз ҷиҳати сохт сода ва таркибӣ мешаванд: *Инак, сездаҳ сол инҷониб вай ба назми «Шоҳнома» машғул аст* (с. 57). *Сабабаи ҳамин ишқи кӯдакона аст* (с. 87).

Хабарҳои таркибии номӣ аз феълҳои ёридиҳандаю бандакҳои хабарӣ ва ҷузъҳои номӣ таркиб меёбанд. Ҷузъҳои номии онҳо дорои маънои луғавӣ буда, маънои грамматикашон ба воситаи феълҳои ёридиҳандаю бандак ифода мегардад: *Ин ҳоли ҳозир рози пинҳони ӯ буд* (с.19). *Гап воқеан нав ва галатӣ буд* (с. 22). *Шоир якбора аз малакути дostonҳо ба олами қавну макон галтида ҳайрону ҳаросон монд* (с. 29).

Дар асари Сотим Улуғзода хабар баъзан дар мобайни ҷумла низ меояд: *Ҳазор динору панҷсад дирам мегузorem, барои харҷи рӯзгор* (с. 59). *Ҳамин тавр мегӯяд, шоир дар оғози «Йусифу Зулайҳо»* (с. 91). Ба «Шоҳнома» як қасидаи хуб *зам кунед дар мадҳи султон* (с. 104). *Ҳамин тавр мегуфт, Ҷавҳари Заргари шоир ба Исмоили саҳҳоф* (с. 243).

Тазаккур бояд кард, ки ҷумла бояд раво ва дар айни замон содаву фаҳмо баромада, мақсадро то дили хонанда расонида тавонад. Чунин баёнро аз аввалин ҷумлаи “Фирдавсӣ” метавон пай бурд: *Дар хилвати даруни бог сухан офарида мешавад* (с. 10). Албатта, ин ҷумла хоси забони адабиёти классикӣ аст.

Ҳамин тариқ, дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ҷумлаи содаи дутаркиба мувофиқи таъби нависанда баҳри равоӣ дилҷасп гардонидани асари бадеӣ ба маврид оварда шудаанд. Нависанда ба вазифаи мубтадо ҳамаи ҳиссаҳои мустақили нутқро истифода намудааст. Ҷойи ҳиссаҳои нутқ дар таркиби ҷумлаи содаи дутаркиба гуногун мебошад. Дар таркиби ҷумла

мубтадо ва хабар дар аввал, мобайн ва охири чумла омадаанд, ки оид ба ин мисолҳои зиёде оварда шудааст. Аз мисолҳои овардашуда бармеояд, ки мубтадо асосан дар аввали чумла ва хабар бошад, дар охири чумла омадааст. Аз ин лиҳоз, забони асарҳои Сотим Улуғзода аз ҷиҳати балоғати суҳан ва хусни баён хеле шевову равонанд.

3). Муайянкунанда аъзои пайрави чумлаест, ки аломату хосият ва миқдори ашро ифода менамояд. Муайянкунанда пеш аз ҳама ба воситаи сифат, сифати феълӣ ифода меёбад. Дар баробари ин, исму шумора, ҷонишин, масдар ба вазифаи муайянкунанда истифода мешаванд: *Абдуллоҳи дастёр* ду модагови душоҳ ва гуноҷинҳоро аз дарвоза бароварда ба пода меронд (с. 7). *Насри хушкӯ беранги дostonҳо* ба назми тари рангин табдил меёбад (с. 10). *Зан дам назада бо табассуми ҳаёмомез сӯйи дар равон шуд* (с. 14). – *Дар байни меҳмонон Бибихолида зани охунди шодобӣ ҳам ҳозир будааст* (с. 15). – *Хироҷи имсола* билкул ситонида шуда буд (с. 26). *Баъди як дам хизматгориш як марди паҳриши хирарӯйро сар карда ба ҳуҷра овард* (с. 28). *Аммо харидорони нав* ҳам баҳои матлубро намедоданд (с. 30).

Муайянкунанда аз рӯйи тарзи алоқа ду хел мешавад: изофӣ ва ғайриизофа:

Аз болои қалъа бонги нақораву карнайҳо баланд гардид (с. 41). *Ба мо ҳамин гуна хабар расид* (с. 35). *Ҳар чаҳор сайёҳ дар офтоби сӯзон ва ҳавои тафсон хеле монда шуда буданд* (с. 83).

Муайянкунандаи изофӣ баъд ва беизофа пеш аз муайяншаванда меояд:

Аз қафои фавҷи найзадор як туда саворони ҷавшану мискулоҳиш бо шофу шамшерҳои зарринқабзи мурассаъ ба ҷавоҳироти сурху сабз, аспони бо ҷӯлу сағирнӯшҳои гаронбаҳо дар ҳар қатор чаҳорнафарӣ саф баста ҳаракат мекарданд (с. 41). *Ин таклиф* ба Найсонӣ маъкул афтод (с. 66). *Як қисми ризқу рӯзии муаллим аз ҳамин дастархону бахшишҳо мебаромад* (с. 66).

Муайянкунандаи изофӣ ду хел мешавад: сифатӣ ва соҳибӣ. Муайянкунандаи изофии сифатӣ бо ҳиссаҳои нутқи зерин ифода меёбад:

А) Бо сифати аслӣ: *Чашмонаш дар зери абрувони зафси кӯтоҳи ӯ гоҳ нилобӣ ва гоҳ кабудранг метофтанд (с. 77). Мулозим баромада баъди як дам бо ҷавони сиёҳпӯсти мавзунқомате ворид шуд (с. 78). Дар ҳар сӯ издиҳоми мардумони сафедпӯст, сиёҳпӯст ва зарди қаҳваранг, авратҳои ба чодари сиёҳ печида дар ҷунбучӯл (с. 80). Писари тундхӯ бо ҷунин таънаҳояш ба дили падари пир захмҳои дарднок мезад (с. 97).*

Б) Бо сифати нисбӣ: *Тахта ва донаҳои ҷӯбини шоҳмот аз чиркинӣ ранги чарми хушкидаву ҷингакишударо гирифта буд (с. 73). Шоирро аз зинапояҳои мраммин ва айвонҳои баланди оинабанд гузаронда ба боргоҳи Аскофӣ бурданд (с. 76). Кулаҳхудҳои мисин, нӯги фулодини найзаҳо, рикоби аспҳо дар шуои офтоб медурахшиданд (с. 41).*

В) Бо сифати феълӣ: *Меҳмонони нохондаро қабул мефармояд? (с. 53). Оташи қариб хомӯшишуда дар дили Абулқосим аз нав шуълавар гашт (с. 57). Гоҳ- гоҳ дастаҳои сипоҳиёни савораю пиёда дучор меомаданд (с. 81). Банди бадбахт бо дастҳои бастаи худ аз муқобилат кардан оқиз буд (с. 83). Дар ҳавои тафсон аз сарҳои бараҳнаву чехраҳои афрӯхтаи бандиҳо арақи хунолуд мешорид (с. 83).*

Г) Бо шумораи тартибӣ: *Шоир инак бори дувум ба таомул хилоф кард (с. 77). Акнун дар итмоми «Шоҳнома» ҳомии сеюми ӯ Аскофиро ҳам аз мансаби наёбат ронда ба зиндон андохтанд (с. 92). Дар муқобили таиббеҳоту қофияҳои обшуста ва ҳазорон бор дар ҳазорон шеър такроршуда, хусусан, дар байти якум, мисраи Фирдавсӣ тамоман нав буд (с. 183).*

Муайянкунандаи соҳибӣ бо ҷунин ҳиссаҳои нутқ ифода мегардад:

А) Бо мубтадо: *Равони поки падарам ба мо қабули ин атои шоҳро намебахшад (с. 267). Ҳамаашон аз боргоҳи ҳоким бадар рафтанд (с. 267). Ҳоким, мушовирон, фиристодаи дарбори Ғазнӣ ҳайрону сокит монданд (с.267). Ҳаким Носири Хусрави Алавӣ баъд аз бисту ду сол ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ баъд аз наваду чаҳор соли вафоти Фирдавсӣ он работро бо чашии худ дидаанд (с. 268).*

Б) Бо чонишин: *Вай бархоста гур-гуркунон ба боғ, ба хучраи худ равон шуд (с. 10). Ҳар пагоҳ хизматгори Моҳак аз ин себ ва меваҳои дигар як табақча барои Фирдавсӣ ба хучраи вай оварда мемонад (с. 184). Рустамҳо, Геву Тӯсҳоро ту имрӯз дар сипоҳи ман бубин! (с. 192). Дар бораи ин ҳама ҷаҳоду зафарҳои ман даҳ «Шоҳнома» метавон навишт (с. 192).*

Муайянкунандаи изофӣ ҳамеша ба муайяншаванда бо бандаки изофӣ алоқаманд мешавад.

4). Пуркунанда аъзои пайрави ҷумла буда, таъсири амали ҷумла ба он равона шудааст. Ё ба ибораи дигар, ҳар он калимаву таркибе, ки ба саволи киро?, чиро?, ба кӣ?, ба чӣ?, аз кӣ?, аз чӣ?, дар кӣ?, дар чӣ? ҷавоб мешавад, пуркунанда номида мешаванд: *Шоир, албатта, аз Абубакри Исмоил ҳам беҳад миннатдор буд (с. 232). Вай то маркази Табаристон гуселондани Фирдавсиро ба ӯҳда гирифт (с. 256). Акнун Фирдавсиро ба ҷуз қабули ин пешниҳоди дӯстонаш чора намонд (с. 256). Фиристодагон ин таклифро қабул накарданд (с. 266).*

Пуркунандаҳо, инчунин, ба саволҳои кӣ? чӣ? ҳам ҷавоб мешаванд, ки чунин пуркунандаҳо ҳамеша дар паҳлуи хабари ҷумла меоянд: *Онҳо аз султон ба Фирдавсӣ сила оварда буданд (с. 266). Саройбони бечора хучра ба хучра гашта пул мечид (с. 240).*

Дар аксари ин ҷумлаҳои, ки аз романи «Фирдавсӣ»-и устод Сотим Улуғзода оварда шудааст, пуркунандаи он ҳамеша дар паҳлуи хабар омадааст, ки дар чунин ҳолат мувофиқи меъёри ҷумласозӣ аст: *Абу Дулаф аз вакили молиёт шунидаашро нақл кард (с. 256). Вақтҳои дигар вай ба ибодат дода мешуд (с. 252).*

Пуркунандаҳо аз рӯйи тобиши маъно ва тарзи воситаҳои алоқаи грамматикӣ ду хел: бавосита ва бевосита мешаванд [34, с. 256] Пуркунандаҳои бавосита бо ин ё он пешоянд як таркибро ташкил дода маҳз ба воситаи ҳамон пешояндҳо бештар ба хабари ҷумла алоқаманд мешаванд: *Хушомади чоплусона монанди ҳамеша ба ҳоким форида (с. 33). Баробари пайдо*

шудани *ӯ* яке аз *ниёдаҳо савореро ёрӣ дода аз асп фуруд овард* (с. 52). *Аскофӣ ба маддоҳии худ аз сила додан кӯтоҳӣ намекард* (с. 76).

Пуркунандаҳои бевосита ҳамеша тобеи хабарҳо буда, ҳамин тобеият ё худ алоқаи онҳо, ё танҳо ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ, ё худ бо роҳи ба онҳо ҳамроҳ шуда омадани пасоянди **-ро** сурат мегирад: *Аммо харидорони нав ҳам баҳои матлубро намедоданд* (с. 30). *Фирдавсӣ миқдори хироҷи андохташударо гуфт* (с. 36).

Пуркунандаи бевосита ду хел мешавад: суратёфта ва суратнаёфта. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта ашёи аниқ ва муайянро нишон медиҳад ва бо пасоянди **-ро** ифода меёбад: *Алғараз ҳазрат бандаро ба мулозимати худ сарафроз гардониданд* (с. 62).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта объектро ба таври умумӣ, мушаххас накарда нишон медиҳад: *Равшан барои *ӯ* ва кӯдаконаш хӯрок овард ва худаш ҳам нишаста бо ҳамроҳии занак гирифт* (с. 67).

Аз таҳқиқи пуркунанда бармеояд, ки Сотим Улуғзода дар романи “Фирдавсӣ” дар ҷумлаорой ва баёни матлаб аз ҳама намуди пуркунанда истифода бурдааст. Дар асар пуркунандаи бавосита назар ба бевосита бештар истифода шудааст.

5). Ҳол: Ҳол дар ҷумла бештар ба хабар тобеъ буда, онро аз ягон ҷиҳат шарҳ медиҳад. Дар ҷумла зарф, сифат, исм, ҷонишин, сифати феълӣ, феъли ҳол, масдар, калимаҳои тасвирӣ ва ибораҳои гуногун ба вазифаи ҳол омада метавонанд. Вазифаи нахвӣ зарф дар ҷумла асосан ҳол аст: *Хонанда варақҷоро зуд-зуд гардонда ба қиссаи матлуб расид* (с. 198). *Худи ҳамон рӯз вазир Майвандӣ ҳам ба боргоҳ омада ба султон достони Сиёвуш ва хати ба Исфароинӣ фириштадаи шоирро нишон дод* (с. 206). *Чакраҳо дар як дам ба борони сел табдил ёфтанд* (с. 220).

Феъли ҳол низ дар ҷумла ба вазифаи ҳол меояд: *Бобак як қадар ҳаросида бемайл ба наздики устод омад* (с. 185).

Ҳол аз рӯйи маъно, муносибат ва тарзи воситаҳои ба амалу ҳолат вобаста шудан ба ҷунин хелҳо тақсим мешавад:

А). Ҳоли макон: Ҳоли макон аъзои пайрави чумла буда, чой, сӯй, ибтидо ва интиҳои амалу ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли макон бо зарф, исм, чонишин ва бандакчонишинҳо, таркиб ва ибораҳои гуногун ифода меёбад. Пешоянди асосии ҳоли макон пешоянди **дар** мебошад: *Ба намози пешин ҳар ду дар масҷиди Шодоб ҳозир шуданд (с. 22). Фирдавсӣ Аббосро дар суфа рӯ ба рӯйи худ нишонда бо вай пурсупос кард (с. 69).*

Пешоянди **ба** низ дар чумла дар сохтани ҳоли макон серистифода аст: *Фирдавсӣ аризаи шиқоятро бо ғазаб ба рӯйи намад партофт (с. 18). Рӯзи дигар Фирдавсро савор карда ба мақомгоҳи тобистони амир бурданд (с.257).*

Баъзан ҳоли макон бе ёрии пешоянд низ дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода истифода шудаанд: *Зан дам назада бо табассуми ҳаёмез сӯйи дар равон шуд (с. 14).*

Ҳоли макон дар навбати худ панҷ намуд мешавад:

1. ҳоли макони хосса, ибтидо, интиҳо, сӯй ва роҳи ҳаракат ва пешоянди ба воситаи грамматикӣ суратёбии ҳоли макони сӯй мебошад: *Шоир ночор ба ватани худ баргаиш (с. 92).*

2. ҳоли макони ибтидо: *Фирдавсӣ аз ҳавлии дарун баромад (с. 68).*

3. ҳоли макони интиҳо: *Фирдавсӣ дар торикӣ ўро то сари кӯча гуселонида баргаиш (с. 58).*

4. ҳоли макони сӯй: *Абдуллоҳи дастёр ду модагови чӯшоӣ ва гуноҷинҳоро аз дарвоза бароварда ба пода меронд (с. 7).*

5. ҳоли макони роҳи ҳаракат: *Ҳамин тавр навқаронро ба роҳи Балх равон мекунам (с. 225).*

Б). Ҳоли замон: Ҳоли замон кай ва дар кадом вақт воқеъ шудани амалу ҳолатро мефаҳмонад. Ҳоли замон ба се гурӯҳ чудо мешавад:

1) Ҳоли замоне, ки амалу ҳолатро ба таври умумӣ мефаҳмонад: *Нисфишабӣ онҳо ба вай хоби роҳат талабиданду рафтанд (с. 141).*

2) Ҳоли замони ибтидо лаҳзаи саршавӣ, ибтидои амал ва ҳолатро мефаҳмонад: *Аз субҳ то шом овои ҳазини гадоён қатъ намешуд (с. 110). Бо*

маслиҳати хонаводаҳо туйи арусӣ бояд дар аввали тирамоҳ баргузор мешуд (с. 108).

3) Ҳоли замони интиҳо: *Дар саҳни масҷиди одинаи Тобирон баъд аз намоз шайхи бузург Абулқосим ба ҷамоат ваъз мегуфт* (с. 37). *Хушнавис бегоҳии рӯзи дигар дар ҳучраи Фирдавсӣ ҳозир гашт* (с. 31). *Дар саҳни масҷиди одинаи Тобирон баъд аз намоз шайхи бузург Абулқосим ба ҷамоат ваъз мегуфт* (с. 37).

Ҳоли замон бо ибораҳои масдарӣ низ меоянд: *Баробари пайдо шудани ӯ яке аз ниёдаҳо савореро ёрӣ дода аз асп фуруд овард* (с. 52).

3. Ҳоли миқдору дараҷа: Як гурӯҳи калима ва таркибҳо дар ҷумла ҳам ба вазифаи ҳоли миқдор ва ҳам ба вазифаи ҳоли дараҷа омада метавонанд. Дар кадом вазифа истифода шудани онҳо танҳо дар матн муайян карда мешавад. Калима ва таркибҳои зерин ба ҳамин ҳодисаи забонӣ дахл доранд: **хеле, бисёр, бағоят, ниҳоят, беҳад, андак, бале, қадре, торафт, кам, бештар, чунон, он қадар, чӣ қадар, чӣ андоза, дучанд** ва ғайра. Ин калимаҳо аз ҷиҳати теъдоди истемол дар истифодаи ҳоли миқдор ва дараҷа як андоза аз ҳамдигар фарқ доранд. Чунончи, калимаҳои **кам, бисёр, қадаре** ва бештар бар акси ҳоли дараҷа ба вазифаи ҳоли миқдор бештар меоянд: *Вай дар тӯфони ҷангҳои Арабу Аҷам хароб ва кам-кам нопадид гашт* (с. 82).

Ба вазифаи ҳоли дараҷа аз ҳама зиёдтар зарфи дараҷа меояд. Ба сифати ҳоли дараҷа таркибҳои исмӣ, сифатӣ ва инчунин, ибораҳои озоду устувори дорои хусусияти зарфӣ низ ба кор бурда мешаванд. Зарфҳои дараҷа: *тоза, хеле, бисёр, қадаре, тамоман, бале, беҳад, ниҳоят, бениҳоят* дар вазифаи ҳоли дараҷа серисътемоланд: *Ҳар чаҳор сайёҳ дар офтоби сӯзон ва ҳавои тафсон хеле монда шуда буданд* (с. 83). *Вай аз назди Аскофӣ ҳам як дараҷа хурсанд ва андӯҳгин ба меҳмонсаро баргашт* (с. 89).

4. Ҳоли тарзи амал: Ҳоли тарзи амал хеле сершумор ва серистифода буда, ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешавад: тарзи хосса, ҳолат ва воситаи иҷрои амал.

Ҳоли тарзи хосса аломату чигунагии амалро мефаҳмонад: *Шоир ночор ба ватани худ баргаиш (с. 92). Он гоҳ Абулқосим ночор аз нияташ даргузаиш (с. 57). Абу Дулаф таклифи Фирдавсиро бо ҷону дил қабул карда ба ҳамсафарии ӯ дар сафари Ғазнӣ розӣ шуд (с. 108).*

Ҳоли тарзи ҳолат вазъияти амалро нишон медиҳад: *Занон рӯмолҳошонро ба рӯй кашида саворони роҳгузарро бо нигоҳи кунҷковии дуздона мегуселонанд (с.119). Ҳар ду дар пешгоҳ шона ба шона нишастанд (с. 143). Шоир дар рӯ ба рӯйи ноиб дузону нишаст (с. 76).*

5. Ҳоли сабаб: Ҳоли сабаб сабаби воқеъ шудан ё нашудани кору ҳаракат ва ҳолатро мефаҳмонад. Ҳоли сабаб: ночор, ноилоҷ, тасодуфан, маҷбуран, маҷбур ва ғайра буда, бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода меёбад:

Бо исм: *Аз қазову қадар альён сокини шаҳри шумоям (с. 60).*

Бо ҷонишин: *Фирдавсӣ бошад, аз афтодан ба чанги судхӯрон метарсид (с. 30).*

Бо зарф: *Ӯ барои илм омӯхтани писараиш кӯшиши бисёр мекард (с. 6). Маншури ба пой қадами ду меҳмони воломақом меҳмонхонаашро ораста ва асбоби зиёфати муносибро таҳия карда буд (с. 143).*

Бо феъли ҳол: *Бандии бадбахт бо дастҳои бастаи худ аз муқобилат кардан очиз буд (с. 83).*

6. Ҳоли мақсад: Ҳоли мақсад барои чӣ ва бо кадом мақсад воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода мекунад. Ҳоли мақсад бо зарфҳои мақсад, исм ва ибораҳои исмӣ, масдару ибораҳои масдарӣ ва феъли ҳол ифода меёбад: *Ҳазор динору панҷсад дирам мегузорем барои харҷи рӯзгор (с. 59). Барои ҳифзи биниши чаиш вай қиссаҳои «Шоҳнома»-и мансурро торафт бештар ба ҳамсараи мехонанд (с. 70). – Китобхоро ӯ барои таҷаммул ҷамъ мекунад (с.113).*

Дар ин се ҷумлаи боло ҳоли мақсад бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтааст.

Дар бомҳои настаки ҳамвор зардолу, шафтолу барои хушконидаи паҳн карда шудаанд (с. 119).

Дар ҷумлаи охир ҳоли мақсад бо ибораҳои масдарӣ сохта шудааст.

7. Ҳоли шарт: «Ҳоли шартӣ дар забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, бо ибораҳои сифати феълӣ ифода меёбад. Агар ҳоли шартӣ бо ибораҳои сифати феълӣ ифода шавад, ҳам сифати феълӣ ва ҳам хабари ҷумла дар шакли инкор меояд. Сифати феълӣ ҳамеша дар шакли замони гузаштаи шакли якум меояд. Ин яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ҳоли шартии бо сифати феълӣ ифодаёфта ба шумор меравад» [79]. Ин намуди ҳол дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода низ хеле зиёд истифода шудаанд: *Фирдавсӣ даъватро иҷобат накарда наметавонист* (с. 183). *Рақибӣ ӯ бе шиканҷа ба гуноҳаш иқрор нахоҳад кард* (с. 210). *Ман дигар дар ин шаҳр як рӯз ҳам намеистам* (с.218).

8. Ҳоли монандӣ: Ҳоли монандӣ иҷрои амал, ҳолат ва аломатро на ба таври умумӣ, балки бо роҳи монанд кардан ба предмете нишон медиҳад. Заминаи морфологии ҳоли монандӣ гуногун аст. Ба ин вазифа пеш аз ҳама зарфи монандӣ, инчунин, исм, ҷонишин, феъли ҳол ва воҳидҳои фразеологӣ меоянд. Исми дар ифодаи ҳоли монандӣ бо пешояндҳои содаи **мисли, монанди, чун, ҳамчун** омада метавонад: – *Он духтар монанди Аноҳид будааст!* (с. 24). – *Рақибон мисли кирми даруни пилла мудом машғули коранд* (с. 164).

Лозим ба ёдоварист, ки дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода исми бо пасоянд низ истифода шудааст: *Он қади дароз бо он риши дароз тӯғи мазорро мемонд* (с. 22). *Акнун ин хироҷи фавқуллодаи яғмогаронаро аз кучо ва чӣ гуна бояд баровард?* (с. 29). *Абдулаф хониши сурудмонандашро сар кард* (с.58).

9. Ҳоли хилоф: Ҳоли хилоф аъзои ҷумлаест, ки дар воқеъ гардидани амал вай ба инобат гирифта нашудааст ва ё ба он муқобил меистад. Чунин намуди ҳол дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода низ хеле зиёд истифода шудааст: *Олтунтош бо ҳамаи кундию ҷоҳилиаш афкори ҷомеаро ба эътибор нагирифта наметавонист* (с. 124). *Дар шуълаи на он қадар гарми офтоби*

тирамоҳӣ боғ ба сад ҳусну ба сад ранги назаррабо ҷилва мекард (с. 173). – Бо ин пирӣ чунин сафари дурро пеш гирифтааст аз Тус то Ғазнӣ? (с. 175).

Таркибҳо низ ба вазифаи ҳоли хилоф меоянд: **Бо вучуди ин аз ҳазрат бахшош мехоҳам (с. 168). Хуб, бо ин ҳама, ман китоби туро писандидам (с.193).**

Чумлаҳои чидааъзо

Чумлаҳои чидааъзо яке аз навъҳои чумлаҳои содаи забони тоҷикӣ мебошанд. Доир ба ин навъи чумлаҳо олимони фикрҳои гуногун баён кардаанд. Забоншиносони рус А.Х. Востоков, Н.И. Греч, Ф.И. Буслаев ва А.М.Пешковский ин гуна чумлаҳоро чумлаҳои мураккаб ё ки пайвасти шуморидаанд. Аввалин бор истилоҳи аъзоҳои чидаро А.М. Пешковский пешниҳод намуда, ду аломат – алоқай пайвасти ва шабоҳати лексикиро ба онҳо нисбат додааст. Дар масъалаи алоқай байни аъзоҳои чида ва воситаи грамматикӣ онҳо низ гуногунфикрӣ ҷой дорад.

Аксари забоншиносон байни аъзоҳои чида мавҷуд будани алоқай пайвастро эътироф кардаанд. Аз чумла, муҳаққиқи илми забоншиносӣ С.Раҳматова дар китоби “Чумлаи чидааъзо дар забони адабии ҳозираи тоҷик” пайвандакҳои пайвасткунанда ва бандакӣ изофиро воситаи алоқай чумлаҳои чидааъзо донистааст [119, с. 88].

Дар як ҳолат тартиби калимаро низ А. Эшонҷонов воситаи грамматикӣ аъзои чида мешуморад. Ба фикри ӯ, аъзоҳои чида “...бо як тартиби муайян бе ҳеч як воситаи грамматикӣ ба сифати ин ё он аъзои чида меояд” [180, с.20].

Ин фикр он қадар қонеъкунанда нест, зеро тартиби калима воситаи алоқай тобеъ аст. Дар байни аъзоҳои чидай чумла танҳо як алоқа – алоқай пайвасти мушоҳида мешавад, ки он бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунандаи пайиҳам, хилофӣ, ҷудой ва интонатсияи пайвасти сурат мегирад.

Ноғуфта намонад, ки чумлаҳои чидааъзо баробархуқуқ буда, ба як савол ҷавоб мешаванд. Онҳо асосан бо як ҳиссаи нутқ ифода меёбанд. Аз чумла, соқит шудани яке аз аъзоҳои чидай он ба мазмуни он (чумла) нуқсоне намерасад.

Дар чумлаҳои чидаъзо сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрави чумла метавонанд чида шуда оянд. Инак:

А) Мубтадои чида: *Кулаҳхудҳои мисин, нӯги фулодини найзаҳо, рикоби аспҳо дар шуои офтоб мекурахшиданд (с. 41). Золим ва хоин ба зиндон андохта мешавад (с. 42). Нони гандуми хушбӯӣ, шири гарм ва асал чоги меҳмонро тафсонд (с. 61). Шоирон ва олимони шаҳр, дигар мардумони шеърдӯст ҳар бегоҳ ба зиёраташ меомаданд... (с. 118). Найсонӣ, Равшан ҳам мегуристанд (с. 251).*

Б) Хабарӣ чида: *Тӯс ва рустоҳо – деҳкадаҳои атрофи он ҳама хушбоду ҳаво, сердолу дарахтанд (с. 5). Ҳарду дар ҳузури падару модари Мария бо ҳам дидор карданд, гуристанд (с. 91). Акнун дар итмоми «Шоҳнома» ҳоми сеюми ӯ Аскофиро ҳам аз мансаби наёбат ронда ба зиндон андохтанд (с.92). Ӯ мегуристу менолид (с. 97).*

Дар чумлаи охир феъли *мегурист* ва *менолид* ба ҳам муродиф шудаанд. Чойи ёдоварист, ки навъи дилхоҳи муродифҳо бо тобишҳои маъно обуранги услубӣ, эҳсосӣ ва дараҷаи истеъмол аз ҳамдигар фарқ мекунанд, ки заминаи бақои онҳо маҳсуб меёбанд [36, с. 6].

Фирдавсӣ бо Абу Дулафу Бобак дар роҳ зуд-зуд фуромада дам гурифта бешироб мерафтанд (с. 224). Соҳибхонаҳо хонаро ба эҳтимоли омадани меҳмонон покиза рӯбучин ва бо намаду курпачаҳо ораста буданд (с. 230). Нисфишабӣ онҳо ба вай хоби роҳат талабиданду рафтанд (с. 141).

Зикр бояд кард, ки дар романи “Фирдавсӣ” хабарҳои чида хеле зиёд истифода шудааст, ки аз маҳорати хабаророни нависанда дарак медиҳад.

Г) Муайянкунандаи чида: *Сухани шумо муфораҳат, далерӣ, мурувват, тахаввур меангезад (с. 54). Дар бомҳои настаки ҳамвор зардолу, шафтолу барои хушконидаи паҳн карда шудаанд (с. 119). Назди шоҳи беҳираду бедониш, худкома, настфитрат, ҷаҳолатпешаи маърифаткуш сар ҳам кунам? (с. 247). Ӯ беморнамо, танаш коста ва рангу рӯяш зардӣ гурифта буд (с. 244). Ҳоким, марди ба назар панҷоҳу чандсолаи фарбеҳҷусса, гарданкӯтоҳ, шофбурут, чашмони кабудтобаш барҷаста,*

биниш паҳнаш пачақ, дар танаши чуббаи аттобӣ – ҷомаи абраастари фарохи абрешими роҳ – роҳ ва бар сараш дастори нишонурӣ, дар курсӣ нишаста буд (с. 115).

Дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода баъзан ҷумлаҳои низ истифода шудаанд, ки дар як ҷумла ду аъзои пайрави ҷумла чида шуда омадаанд: *Дар растаҳо, тимҳо, қатори дӯконҳои бозоргоҳ молу матои ҳиндӣ, мисрӣ, хитой, туркистонӣ, эронӣ, самарқандиву бухорӣ савдо мешуд (с. 129).*

Дар ин ҷумла ҳоли макон: *дар растаҳо, тимҳо, қатори дӯконҳои бозоргоҳ* ва муайянкунанда: *молу матоҳои ҳиндӣ, мисрӣ, хитой, туркистонӣ, эронӣ, самарқандиву бухорӣ* чида шуда омадаанд.

Дарахтони бараҳнаву нимбараҳна, лонаҳои вайрону холии паррандагон дар шохҳои онон, деворҳои борониуставу ҷо-ҷо галтида, осмони тира, - ин манзараи тирамоҳӣ дар дилҳо маҳзунӣ, ҳасрату андуҳ навид меовард (с. 240).

Дар ҷумлаи дувум мубтадо: *Дарахтони бараҳнаву нимбараҳна, лонаҳои вайрону холии паррандагон дар шохҳои онон, деворҳои борониуставу ҷо-ҷо галтида, осмони тира* ва пуркунанда: *маҳзунӣ, ҳасрату андуҳ* чида шуда омадааст.

Пас аз якчанд сол работи каломе бо сардоба, корвонсаро ва ҳуҷраҳои бисёре барои мусофирон дар роҳи байни Нишонур ва Марв пайдо гардид (с.268).

Дар ҷумлаи сеюм бошад, пуркунанда *бо сардоба, корвонсаро ва ҳуҷраҳои бисёре* ва ҳол *Нишонур ва Марв* чида шудаанд.

Бо чунин нотарсиву ошкоргӯӣ ва бо чунин тундию талхӣ султону айбдор кардани Фирдавсӣ ўро ба ҳайрат афканд ва тарсонд (с. 247).

Дар ҷумлаи охир бошад, пуркунанда: *бо чунин нотарсиву ошкоргӯӣ ва бо чунин тундию талхӣ* ва хабар: *ба ҳайрат афканд ва тарсонд* чида шуда омадаанд.

В) Пуркунандаи чида: *Маънӣ ва мақсади ҳаёташ, мавҷудияташиро дар шоҳкитоби ояндаи худ мевид (с. 44). Динат, имонатро фуруҳтӣ? (с. 69).*

Манишурӣ ба Фирдавсӣ аз дур шоирони дарборӣ ва маддоҳони султон – маликушишваро Унсурӣ, Зинатӣ, Фаррухӣ, Асҷадӣ ва чанде дигарро нишон дода мешиносонд (с. 129). Аз ҳама ақиб як даста сарбозон бо юзҳои занҷирбанду сағҳову шоҳину бозҳои шикорӣ меомаданд (с. 41). Боз ёди хона, пазмони тоқатфарсо ба ҳамсари меҳрубонаш, ба духтари дилбандаш Манижа, ба ёру дӯстонаш дили реши шоирро рештар мекард (с. 228).

Г) Ҳоли чида:

Ҳоли макон: Дар онҳо султони Ғазнӣ шоҳаншоҳи Эрону Зобулистону Каннучу Кобулистону Руму Кинду Тӯрону Кашимир хитоб ёфт (с. 104). Кӯю кӯчаҳо лой, дару бомҳо, дарахтон, сарутани роҳгузарон ҳама тари обрав (с.216).

Ҳоли монандӣ: Забоншинос С. Раҳматова дар таҳқиқоти худ оид ба ҷумлаҳои чидааъзо ҳоли монандиро аз ҳиссаҳои нутқ ва бо ёрии пешоянди монанди ва муродифҳои он: *монанди, мисли, чун, ҳамчун* ва пасванди –*вор* ба вазифаи ҳоли монандӣ истифода кардааст. Онҳо ду тарзи ифода доранд: 1)пеш аз ҳоли монандии чидаи аввал омада, ба ҳамаи ҷузъҳои чидаи баъдина баробар тааллуқ доранд ва 2) ба ҳар яки ҳоли чида омада онҳоро таъкид мекунанд [119, с. 79].

Мисраъҳои шеъри размӣ ҳамчун шиҳаи аспони ҷангӣ, ҳамчун овои ҷанговарон, ҳамчун чакочаки шамшерҳо ба садо даромаданд (с. 49). Эшон боз ҳамчу мору каждумҳо аз сӯроҳу ковокҳошон берун хазида кам- кам ба мусалмонон заҳри бидъаташонро задан гирифтанд (с. 37).

Тазақкур бояд кард, ки Сотим Улуғзода аз ҷумлаҳои чидааъзо хеле зиёд истифода бурдааст. Дар як ҷумла чида шуда омадани якчанд аъзоҳои ҷумла зиёд ба чашм расид, ки забони асарро хеле дилчасп гардонидааст. Дар баробари ин чида шудани сараъзоҳо нисбатан каммаҳсул буда, дар романи “Фирдавсӣ” камтар мавриди истифода қарор дода шудаанд.

Ҳамин тариқ аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки ҳама намуди ҷумлаҳои дутаркиба дар романи “Фирдавсӣ” мавриди истифода қарор доштааст, ки дар байни онҳо ҷумлаи тафсилӣ назар ба хуллас хеле зиёд аст.

Гарчанде ки Сотим Улуғзода адабиётшинос аст, дар асар аъзоҳои ҷумларо ба мисли гавҳаршиносе чидааст, ки ин аз забоншиноси барҷаста будани ӯ дарак медиҳад.

2.3. Хелҳои ҷумлаи сода аз рӯйи оҳанг ва маъно

Ҷумла воситаи асоситарин ва муҳимтарини забон мебошад. Гӯянда вобаста ба мақсади худ метавонад бо оҳангҳои гуногун фикрашро баён созад. Аз ин лиҳоз, ҷумлаҳо аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ мақсад ҳикоягӣ (хабарӣ), саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд.

2.3.1. Вижагиҳои ҷумлаи содаи ҳикоягӣ (хабарӣ) дар асар

Ҷумлаи ҳикоягӣ оҳанги махсус дорад ва бо он аз ҷумлаҳои дигар фарқ мекунад. Ҷумла бо оҳанги оромона сар шуда, батадриҷ каме баланд ва баъд паст мешавад. Одатан дар калимае, ки задаи мантиқӣ мегирад, оҳанг баландтар мешавад. Дар ҷумлаи дигар, масалан, *Абдуннабӣ ба манзили худ баргашт* (с.25), ба воситаи задаи мантиқӣ ҷумла метавонад тобишҳои гуногуни маъноиро ифода кунад: *Абдуннабӣ ба манзили худ баргашт. Абдуннабӣ ба манзили худ баргашт. Абдуннабӣ ба манзили худ баргашт.*

Аз рӯйи тарзи гузошта шудани задаи мантиқӣ дар ин се ҷумла, ки таркиби луғавии якхеларо доро мебошанд, задаи мантиқӣ дар ҷумлаи аввал ба калимаи **Абдуннабӣ** гузошта шудааст. Ин чунин маъно дорад, ки ба манзили худ танҳо Абдуннабӣ баргашт. Аз мазмуни ҷумлаи дуюм ва задаи мантиқии он, ки ба таркиби **ба манзили худ** гузошта шудааст, бармеояд, ки Абдуннабӣ маҳз ба манзили худ баргаштааст, на ба ҷойи дигар. Аз мазмуни умумии ҷумлаи сеюм ва ҷойи задаи мантиқии он фаҳмида мешавад, ки Абдуннабӣ танҳо як амал - **баргаштанро** иҷро кардаасту халос.

Агар ин ҷумларо ба ҷумлаи саволӣ табдил доданӣ шавем, задаи мантиқиро ба хабари ҷумла мегузорем. Масалан: *Абдуннабӣ ба манзили худ баргашт?*

Оҳанги гуфтор дар аввали ҷумлаҳои хабарӣ баланд буда, дар охир паст мегардад. Оҳанги баланд ба калимае меафтад, ки задаи мантиқӣ қабул кардааст. Дар охири ҷумлаи ҳикоягӣ нуқта гузошта мешавад. Хотима ёфтани ҷумлаҳои ҳикоягӣ ба воситаи интонатсия ифода меёбад. Ҷумлаҳои ҳикоягӣ бо оҳанги махсус ифода меёбанд [43, с. 55]

Мардумони деҳкадаҳои наздики шаҳр намози ҷумъаро дар масҷиди одинаи Тобирон мегузаронданд (с. 37). Шоир аз ин пешомади хилофи интизор ҳайрону ошуфтаҳол буд (с. 37). Ман амир Ҳусайни Қутайбам (с. 53). Дӯяшон шоҳмотбозӣ мекарданд (с. 64). Шайтон васваса карда буд (с. 114). Фирдавсӣ ворид шуд (с. 115). Истеъдоди фитрии ӯ дар гӯяндагиву шоирӣаш зухур кардан гирифт (с. 6). Саис дар ҳавлии берун назди тавила ду аспро кашав мекард (с. 7). Абдуллоҳи дастёр ду модагови душоҳ ва гуноҷинҳоро аз дарвоза бароварда ба пода меронд (с. 7).

Дар романи “Фирдавсӣ” ҷумлаҳои ҳикоягӣ хеле зиёд буда, нависанда аз чунин намуди ҷумлаҳо хеле моҳирона истифода намудааст. Аз ин хотир, хонанда аз офаридаҳои ин устои суҳан, тарзи баёни фасеҳ меомӯзад.

2.3.2. Вижагиҳои ҷумлаи саволӣ ва роҳҳои ифодаи савол дар он

Дар ҷумлаҳои саволӣ баландшавии овоз ба калимаҳои саволӣ, ки ба онҳо зада меафтад, вобаста аст. Дар нутқи хатгӣ дар охири ҷумлаҳои саволӣ аломати савол гузошта мешавад: *Оё ин дoston дар дастраси шумо буд? Аз кучо пайдо кардед? (с. 48). Рустам кист? (с. 152). – Шумо ба ман айби кинаҷӯӣ ҳам мениҳед? (с. 168).*

Ҷумлаҳои саволӣ одатан дар муколама бештар вомехӯранд, аз ин рӯ, ҳар як саволу ҷавоб бо тире оғоз меёбад: – *Барои мардумон, албатта. «Сиярулмулук»-ро назм мекунад. Ин яъне чист?. Таърихи Аҷам, кори шоҳону паҳлавонони бостонӣ. Таърих. Аз китобҳо?. – Бояд аз китобҳо бошад (с. 33). Ҳокими Хиротро?. Ӯ чӣ касест?. Аз сараскарони султон?. Номаш чист?. – Олтунтош (с. 113).*

Дар ҷумлаҳои саволӣ ҳам пастубаландшавии оҳанги талаффуз эҳсос карда мешавад. Асосан, баландшавии овоз дар ҳамон калимаҳои чунин

ҷумлаҳо ҳис карда мешавад, ки оҳанги пурсиш ё худ саволдиҳӣ маҳз ба воситаи онҳо ифода карда мешавад: – *Чӣ магар аз ҳарифбозии ту Абу Дулаф ҳам хабар дорад? (с. 8). Барои чӣ? – Чӣ гуна дostonҳо менависад? (с. 33). Чӣ бояд кард? (с. 227).*

Инчунин, оҳанги пурсишро дар ҷумлаҳои саволии романи Сотим Улуғзода ҳиссачаҳои саволии *оё, нахонд, нахонд ки ва магар* адо менамояд: *Чӣ магар ман хирочро барои худам меситонам? (с. 35). Магар аз ман гуноҳе содир шудааст? (с. 50). Оё ин коҳили худхоҳ оиларо саробонӣ карда метавониста бошад? (с. 74).*

Ҷумлаҳои саволӣ асосан бо ду роҳ ифода меёбанд:

1. Ба воситаи интонатсия (оҳанг). Дар ин гуна ҷумлаҳои саволӣ задаи мантиқӣ роли калон мебозад, яъне “ҳиссае, ки дар ҷумла сухан дар бораи вай меравад, нисбат ба ҳиссаҳои дигари ҷумла шиддатноктар талаффуз меёбад. Дар ин ҳолат задаи мантиқӣ бо оҳанги саволӣ ифода меёбад ва ин калимаи саволӣ вобаста ба моҳияти сухан дар аввал, мобайн ва охири ҷумла омада метавонад” [43, с. 56].

– *Фаридуно Заҳҳок? (с. 48). – Дoston менависад?. – Аз фикри худаш мебарорад? (с. 33). – Ҳокими Хиротро? (с. 113). – Кушт? (с. 190).*

2. Ба воситаи калима ва ёридиҳандаҳои саволӣ:

А) ба воситаи зарф ва ҷонишинҳои саволии кӣ, чӣ, кадом, чӣ хел, чанд, чӣ қадар, чандум, чаро, канӣ ва ғайра: *Чӣ, вай мехоҳад моро панд омӯзад? (с.32). Ба шумо чӣ қадар андохтанд? (с. 36). Қабул накардед? Чаро? (с. 55). – «Оиларо ба кӣ монда меравам? (с. 74). Имрӯз вазъи Хуросон чӣ гуна аст? (с.78). Насоро чӣ? (с. 158). Маликушшуаро чӣ? (с. 165). Чаро ба хизмати мо наёмадӣ? (с. 191).*

Баъзан ҷонишинҳои саволии кӣ? ва чӣ? ба вазифаи хабари ҷумла дар шакли кист? ва чист? ба кор бурда мешаванд. Чунин намуди ҷумлаҳо дар романи «Фирдавсӣ» хеле бамаврид истифода бурда шудаанд: *Ў чӣ касест? (с.113). Номаш чист? (с. 113).*

Чуноне ки дар ин муколама мебинем, хабарҳои ҷумлаҳои саволӣ дар шакли кӯтоҳшудаи *кист?* ва *чист?* омадааст.

Б) ба воситаи ҳиссаҳои магар, *наход*, *оё*, *чӣ*, *-дия*, *-а*, *-мӣ* ва ғайра: *Оё шуморо даъват кардаанд?* (с. 116). *Оё ин миқдор ганҷро пеш аз ин ҳеҷ дида будед, устод?* (с. 130). *Магар ӯ Нӯҳро дидааст?* (с. 175). *Магар барои он ки «Шоҳнома»-ро хононда шунавад?* (с. 176).

Ҷумлаҳои саволӣ аз рӯйи маънову мазмуни умумиашон ба ҷумлаҳои саволии хосса, риторикӣ ва водоркунӣ ҷудо мешаванд. Ҷумлаҳои саволии хосса хеле маъмул буда, хусусияташ он аст, ки ҳатман ҷавоб талаб мекунад: *Кӣ будааст? Нашинохтӣ?* (с. 52). *Абёти хондаатро чӣ гуна ёфтӣ? Писандидӣ?* (с.188). *Тӯсӣ ҳастӣ?* – *суоли нахустини вай аз шоир чунин буд* (с.187).

Ҷумлаҳои саволии риторикӣ саволи рамзӣ, рӯпӯш буда, ҷавобро талаб намекунанд. Дар ин гуна ҷумлаҳо тасдику инкори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад: *Наход ки султон инро нафаҳмад?* (с. 223). *Яъне ӯ моро нодон мешуморад?* (с. 33). – *Ӯ инҳоро аз кучо медонад?* (с. 33). – *Яъне ҳокимон ҳам бидонанду панд бигиранд? Яъне ӯ моро нодон мешуморад?* (с. 33).

Гурӯҳи сеюми ҷумлаҳои саволӣ ҷавоб талаб намекунанд, фикрро тасдику инкор ҳам намекунанд, балки шунавандаро ба амале, иҷрои коре водор мекунанд, онҳоро ҷумлаҳои саволии водоркунӣ меноманд: *Пас, чора чист?* (с. 122). *Гардиш мекунад, бобочон?* (с. 185). *Чаро ба хизмати мо наёмадӣ?* (с. 191).

Аз таҳқиқи ин зербоб бармеояд, ки аз се намуди ҷумлаҳои саволӣ ҷумлаҳои саволии хосса бештар истифода шудааст, ки инро мисолҳо аз романи “Фирдавсӣ” собит месозад. Сабаби зиёд мавриди истифода қарор гирифтани ҷумлаҳои саволии хосса муколама мебошад. Илова бар ин, дар романи “Фирдавсӣ” дар муколамаҳо ҷумлаҳои яктаркибаи саволӣ низ дар баробари ҷумлаҳои дутаркибаи саволӣ хеле зиёд мавриди истифода қарор гирифтааст.

2.3.3. Вижагиҳои ҷумлаи амрӣ дар роман

Ҷумлае, ки амру фармон, хоҳишу илтимосро мефаҳмонад, ҷумлаи амрӣ ном дорад. Вобаста ба вазъияти нутқ ҷумлаҳои амрӣ маънои даъват, хоҳиш, илтимос ва маслиҳатро низ ифода менамоянд. Барои мисол якчанд ҷумлаҳои амриро аз романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода меорем:

1. Маънои амр, фармон ва супориш: *Аз ҳадди худ нагузаред! (с. 36). – Дарбонро боздоред! (с. 132). Ҳар дуру бозпурс бикун! (с. 206). Хоҷаро истинтоқ бикун! (с. 206).*

2. Маънои таъкиди матлаб: *Ту аввал барои ӯ як аруси муносиб пайдо бикун (с. 59).*

3. Маънои даъват: *Рустамҳо, Геву Тӯсҳоро ту имрӯз дар сипоҳи ман бубин!(с. 192).*

4. Маънои маслиҳату насиҳат: *Бирав паси кори худ, Ҳасан! (с. 194). – Ку бихон! (с. 32). – Мешавад! Мешавад! (с. 38). Бигиру ҳарчи роҳ бикун! (с. 75).*

5. Маънои илтимос:- *Устод, мақтаъро аз шумо илтимос мекунем! (с.183). Ӯро озор надихед! (с. 234).*

6. Маънои таскину тасалло: *Сухани шумо муфораҳат, далерӣ, мурувват, таҳаввур меангезад! (с. 54).*

7. Маънои навозиш: *Ман туро дуо мекунам! (с. 91). Хеле боҳавсала будай! (с. 187). Хуш бирав! (с. 91).*

8. Маънои таклиф, зорӣ ва илтиҷо: – *Меҳмонро дар меҳмонсаро ҷой бидеҳ! (с. 80).*

9. Маънои ноумедӣ: *Ин чӣ бераҳмист! (с. 84). Аҷаб шоҳи беҳираде будааст Ҳурмуз! (с. 102). – Ҳақорат! Ҳаришаи тӯсӣ маро таҳқир кард! (с.148).*

Мусаллам аст, ки ба воситаи ҷумлаҳои амрӣ гӯянда ба шахсҳои дуҷони танҳову чамъ муроҷиат карда, онҳоро ба иҷрои коре амру фармон медиҳад ва ё хоҳишу илтимос менамояд [Ниг.: 169, с. 332] – *Ку бихон (с. 32). Хостед моро панд хонед! (с. 34). Ҷомаатро бар зада ду поятро дар бағал бигиру бидав ба зиндон! (с. 209).*

Дар романи «Фирдавсӣ» ҷумлаҳои амриё низ вомехӯранд, ки бо ҷумлаи саволи омезиш ёфтаанд. Лекин аз сухани гӯянда маълум аст, ки ҷумла бо оҳанги амр гуфта шудааст: *Шумоён инсонед ё ҳайвонҳои дарранда?!... (с .84).*

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки ҷумлаҳои амрӣ дар роман васеъ мавриди қорбарӣ қарор гирифта, 9 тобиши маъноии он муайян карда шудааст.

2.3.4. Ҷумлаи содаи хитобӣ ва вижагиҳои он дар асар

Оҳанги талаффузи ҷумлаҳои хитобӣ аз тарзи талаффузи ҷумлаҳои амрӣ тамоман фарқ мекунад: Дар ҷумлаҳои хитобӣ аз аввал то ба охир ҳар як калимаву ибора бо овози баланду ҷарангосӣ ё худ бо гузоштани задаи мантиқӣ талаффуз карда мешавад: *Бисёр хуб, бисёр олии (с. 56). – Бар ман миннати беҳад ниҳодед! (с. 58). Аҷаб!... Боз он тиракии саллакалони парзадарӯ! (с. 194). Э вой, э вой, ин чӣ золимист, чӣ номардумӣ, чӣ даррандахӯӣ! (с. 223). -Он духтар монанди Аноҳид будааст! (с. 24). – Ваҳ, чӣ достони оламгире нигоштаед! (с. 54). – Ваҳ, чӣ зани савобҷӯе дорам! (с. 59). Аммо шеъраи дар осмони ҳафтум! (с. 150).*

Дар натиҷагирӣ аз таҳқиқи ин зербоб ёдовар бояд шуд, ки аз ҷумлаҳои ҳикоягӣ, саволи, амриё, ки дар асар хеле зиёд ба ҷашм расиданд, ҷумлаҳои хитобӣ камистеъмоланд. Ногуфта намонад, ки ҷумлаҳои ҳикоягӣ аз ҳама зиёд истифода бурда шуда, дар ҷойи дуҷумлаҳои саволи меистанд, ки дар муқолама хеле серистеъмоланд.

Диаграммаи 1. Миқдори хелҳои ҷумлаҳои сода дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода

Хулосаи боби дуюм

Ҳар як забон дар алоқамандии зич бо таърихи халқ, ки доранда ва бунёдкори он забон мебошад, бояд омӯхта шавад, чунки забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ баробар бо тараққиёти ҷамъият такомулу инкишоф меёбад.

Хусусан, таҳқиқи нахвӣ имконият медиҳад, ки ба кадом тағйирот дучор шудани меъёрҳои нахвӣ забонро дар гули инкишофи он муайян намоем.

Таҳқиқи навъи ҷумлаҳои содаи романи “Фирдавсӣ” нишон медиҳад, ки нависандаи мумтоз Сотим Улуғзода аз ҳама намуди ҷумлаҳои сода моҳирона истифода кардааст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки нависанда аз воситаҳои гуногуни нахвӣ истифода бурда, барои бойтар шудани ифодаи аъзоҳои ҷумла, гуногунбаёнӣ ҷумлаҳо, бойтару суфтатар гаштани насри муосири тоҷик хизмати арзанда кардааст.

Аз боби дуюми таҳқиқот чунин хулоса баровардан мумкин аст:

1. Ҳангоми таҳлили ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ ҷумлаҳои яктаркибаи феълии муайяншаҳс назар ба ҷумлаҳои яктаркибаи феълии умумишаҳс, бешаҳс, номуайяншаҳс зиёд мавриди истифода қарор дода шудааст;

2. Ба шумораи чамъ ифода гардидани хабар дар ҷумлаҳои яктаркибаи феълии умумишахс ниҳоят серистеъмол аст. Шумораи танҳо нисбатан камтар ба ин вазифа меояд;

3. Дар эҷодиёти нависандаи мумтоз дар байни ҷумлаҳои яктаркиба ҷумлаҳои яктаркибаи унвонӣ нисбатан каммаҳсуланд;

4. Дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ҷумлаҳои содаи дутаркиба хеле зиёд мавриди қорбарӣ қарор гирифтаанд, ки дар байни онҳо ҷумлаи дутаркибаи тафсилӣ зиёдтар истифода шудааст. Маълум шуд, ки ҷумлаҳои хуллас нисбатан каммаҳсул мебошанд;

5. Дар романи “Фирдавсӣ” ҷумлаҳои ҷидааъзо низ мавқеъ ва ҷойгоҳи худро доранд ва ба мазмуни матн обуранги бадеӣ мебахшанд;

6. Серистеъмолтарин аъзоҳои ҷидаи ҷумла муайянкунанда мебошад. Аз аъзоҳои пайрави ҷумла пуркунанда ва ҳол дар ҷойи дуюм қарор доранд;

7. Омӯзиш ва таҳқиқи ҷумлаҳои ҷидааъзо собит сохт, ки дар як ҷумла метавонад ду ва ё се аъзо ҷида шуда оянд. Аммо дар баробари ин дар як ҷумла ҷида шудани сараъзоҳо хеле каммаҳсуланд;

8. Серистеъмолтарин ҷумлаҳои содаи романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ҷумлаҳои содаи тафсилӣ мебошад.

БОБИ 3. НАВЪҲОИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБ ВА ВИЖАГИҲОИ ОН ДАР РОМАНИ «ФИРДАВСӢ»-И СОТИМ УЛУҒЗОДА

Ҷумлае, ки аз ду ва зиёда ҷумлаҳои сода таркиб ёфта, дорои ягонагии маъноӣ оҳанг мебошад, ҷумлаи мураккаб номида мешавад: *1. Дар хониши Фотима дostonҳо бо рангу маъниҳои нави худ ҷилва мекарданд ва қаҳрамонони онҳо бо сурату сирати хося дар дидаи хаёли шунаванда намудор мегардиданд (с. 46). 2. – Дилам гувоҳӣ медод, ки ту бедорӣ (с. 12.)*

Дар мисолҳои боло ҷумлаи якум аз ду ҷумлаи сода иборат буда, онҳо бо ёрии пайвандаки пайваस्तкунандаи «ва» алоқаманд шудаанд. Ҳар ду ҷумлаи сода баробархуқанд.

Ҷумлаи дуум низ аз ду ҷумлаи сода иборат аст, аммо онҳо баробархуқук набуда, балки яке аз ҷумлаҳо асосӣ (сарҷумла) буда, дигаре тобеъ (пайрав) аст. Ҳиссаи «Дилам гувоҳӣ медод» сарҷумла буда, ҳиссаи «ту бедорӣ» пайрави пуркунанда аст, ки ба воситаи пайвандаки «ки» ба сарҷумла тобеъ шудааст.

Ҷумлаҳои сода дар таркиби чунин ҷумлаҳои мураккаб бо ёрии оҳанги талаффуз (интонатсия) низ алоқаманд мешаванд: *Аз шаҳр ду фарсах дуртар деҳкадаи кӯчаке ҳаст, он ҷо хешони ман зиндагӣ мекунанд: кадхудо додари аёли ман, кадбону хоҳарзодаам аст (с. 229).*

Мусаллам аст, фикр дар нутқ, одатан ба воситаи ҷумлаҳо зоҳир мегардад. Ҷумлаҳо бошанд, дар натиҷаи алоқаи грамматикӣ пайдо кардани калимаҳо ташкил меёбанд. Ҷумла воҳиди томи аз ҷиҳати грамматикӣ ташаккулёфтаи нутқ аст. Аз ин ҷост, ки нутқи мо пеш аз ҳама ба ҷумлаҳо тақсим мешавад. Ҷумлаҳо дар талаффуз аз ҳамдигар ба воситаи ист (пауза) ҷудо карда мешаванд.

Ҷумлаҳо аз рӯйи тарзи ташаккулёбии худ гуногун мешаванд: ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои мураккаб.

Ҷумлаҳои сода дар дохили ҷумлаҳои мураккаб бо ду роҳ: пайваस्तкунӣ ва тобеъкунӣ ба ҳам алоқаманд мешаванд. Аз ин рӯ, онҳоро ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ном мебаранд.

Дар романи “Фирдавсӣ” дараҷаи истеъмоли ҷумлаи мураккаб бартарӣ дорад, зеро мазмуну муҳтавои асар онро тақозо намудааст.

Ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои содаи таркиби худ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ [35, с. 4].

Бояд зикр намуд, ки агар ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб ҳам бо роҳи алоқаи тобеъ ва ҳам бо алоқаи пайваст омада бошанд, пас ин ҷумла ҷумлаи мураккаби омехта маҳсуб меёбад. Сотим Улуғзода дар романи “Фирдавсӣ” аз ин се хели ҷумлаи мураккаб бамаврид ва фаровон истифода кардааст, ки сохту таркиб, тарзи ҷумлабандиҳои нависанда ба сохти наҳвиёти забони адабии тоҷикӣ ҷилои нав медиҳад.

3.1. Ҷумлаи мураккаби пайваст

Мавриди зикр аст, ки дар ифодаи алоқамандонаи фикр забони ноби тоҷикӣ мо имконияти фаровон дорад ва ҷумлаҳои мураккаби пайваст яке аз он воситаҳои маҳсуб мешаванд, ки пайиҳамоии фикрро таъмин менамояд. Ин ҷумлаҳо бо ғановату рангорангии худ дар байни дигар ҷумлаҳо мақоми хоса доранд. Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” чунин омадааст: “Ҷумлаи мураккаб монанди ҷумлаи сода воситаи ахбор буда, барои ифодаи фикр хизмат мекунад, он идроки мураккабтари ҳастӣ, тасаввуроти робитаҳои байни ҳодисаҳои ҳастиро ифода мекунад ва табиист, ки интишору истифодаи он ба давраҳои нисбатан инкишофёфтаи ҷамъият, забон ва тафаккури инсон вобаста аст” [35, с. 3].

Бояд гуфт, ки ҷумлаҳои мураккаби пайвасти забони тоҷикиро олими маъруф, забоншиноси варзида, профессор Ф. Зикриёев хеле мӯйшикофона таҳқиқ кардааст. Қисмати “Ҷумлаи мураккаби пайваст” дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” низ ба қалами ӯ тааллуқ дорад. Аз рӯи таҳқиқи забоншиносон, аз ҷумла, Ф. Зикриёев, “Ҷумлаи мураккаби пайваст аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои сода бо ёрии воситаҳои грамматикӣ муайян дар асоси алоқаи пайваст (паратаксис) ташкил ёфта, муносибатҳои грамматикӣ замони,

шумур, хилофӣ, ҷудой, сабаб, натиҷа, қиёсӣ, эзоҳӣ ва монанди инро ифода мекунад” [35, с.7].

Қобили зикр аст, ки Сотим Улуғзода дар романи “Фирдавсӣ” аз хелҳои гуногуни ҷумлаи мураккаб фаровон истифода бурдааст, ки ин ба маҳорати нотакрору сухангустарии ӯ ва сабки махсуси нависанда ишорат мекунад: *Ба қиёфа зоҳиду обид менамояд, лекин аз ҳар калимааш бӯйи хун меояд (с. 194). Акнун бихезу назди бону бирав, бигузур ӯ ба шодиёнаи хушхабарат туро як зиёфати хуб бикунад (с. 52). Аммо толеъ ба Дақиқӣ бевафой карду вай ногаҳон ба дасти гуломаш кушта гардид (с. 57).*

Ҷумлаҳои таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ ва луғавию фонетикӣ ба ҳамдигар муносибати нахвӣ доранд. Ба ин воситаҳо пайвандакҳо, интонатсия, муносибати шаклҳои феълии хабарҳо, тартиби ҷумлаҳо, эллипсис, такрори калима, ҷонишинҳои энклитикӣ, воҳидҳои нисбӣ, аъзоҳои умумӣ ва воҳидҳои ёрирасон мансубанд:

1. Пайвандакҳо. Пайвандакҳо воситаи асосии сохторӣ ва ё алоқамандкунандаи ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст мебошанд. Ин пайвандакҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: нахвӣ ва семантикӣ.

Ба пайвандакҳои нахвӣ ё ки асемантикӣ *ва*, *-у (-ю)*, *ва* ба пайвандакҳои семантикӣ тамоми пайвандакҳои дигари пайвасткунанда дохил мешавад.

2. Интонатсия яке аз воситаҳои асосии алоқаи байни таркибҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак мебошад: *Шомгоҳ дар меҳмонхонаи Моҳак Фирдавсӣ бо ӯ ва Абу Дулаф саргарми нардбозӣ буданд, баногоҳ мулозиме омада шоирро аз номи султон ба дарбор даъват кард (с.186).*

3. Мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабари ҷумлаҳо. Хабарҳои ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст бештар бо шаклҳои якхелаи замонии феълҳо ифода шуда, аз ҷиҳати замони воқеъ шудани амалу ҳолат ба якдигар мутобиқат мекунанд. Муносибати замонии хабарҳо ду хел мешаванд: муносибати ҳамзамонӣ ва пайихамзамонӣ. Муносибати ҳамзамонӣ бештар бо замони гузаштаи давомдор ва ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ, вале муносибати

пайиҳамзамонӣ аксар бо замони гузаштаи мутлақ ва мутлақу давомдори сиғаи хабарӣ ифода меёбад: *Ҷо-ҷо деҳқонон сари ду пой нишаста алаф медаравиданд, ҷо-ҷо занон ангур меканданд, писарбача ва духтарбачагон мева меафшонданд (с. 119). Фирдавсӣ чунон ки расм буд рафта дасти ӯро бӯсид, шайх бо ишорати даст ӯро ба нишастан таклиф карда наздики худаи дар пешгаҳ ҷой нишон дод (с. 17).*

4. Тартиби чумлаҳо. Азбаски хабари таркиби чумлаҳои мураккаби пайвасти муносибати шумур ва номбаркунӣ доранд, ҷойи чумлаҳо бе тағйири маъно иваз кардан мумкин аст: *Аз ҳамон рӯз инҷониб Гуландом ҷӯи дидори ӯ буд; ҳар гоҳ ки аз кӯча садои суми аспонро мешунид, даvon ба сари девор ё лаби бом мебаромаду нигоҳ мекард (с. 178).*

5. Эллипсис. Баъзе аъзоҳо, аксар сараъзоҳо, дар яке аз чумлаҳо ихтисор мешавад ва он дар чумлаи дигар зикр мегардад ва ба ҳар ду чумла баробар тааллуқ дорад: *Ман овардам, ин тарафаи ба ихтиёри шумо (с. 218). Дар умри ҳафтодсолаам бадхоҳонам ба ман бӯхтонҳо зада буданд, вале на ба ин қабохату зиштӣ (с. 216). Дар воқеъ... ба доноиву додгарию ӯ шак нест, аммо дини овардааш... (с. 165). То гашти рӯз душман ба кулӣ мағлуб ва худи ҳоқон кушта гардид (с. 120).*

Ба ҳодисаи эллипсис асосан чумлаи якум дучор мешавад: *Шогирдонаи як бист нафар, иддае навомӯз, дигарон муддате дар мактаби Шодоб таълим гирифта нимкора саводе бароварда буданд; баъзеашон қуръон ва бархе китобҳои дарсии форсӣ мехонданд (с. 66).*

Аммо дар романи “Фирдавсӣ” чумлаи дуҷум низ ихтисор шудааст: *Ман овардам, ин тарафаи ба ихтиёри шумо (с. 218). Дар умри ҳафтодсолаам бадхоҳонам ба ман бӯхтонҳо зада буданд, вале на ба ин қабохату зиштӣ (с.216). Дар воқеъ... ба доноиву додгарию ӯ шак нест, аммо дини овардааш... (с.165).*

Дар бораи ихтисоршавии воҳидҳои забонӣ забоншинос В.И. Капранов дар мақолаи «Эллипсис в таджикско-персидской литературном языке», дар китоби «Забоншиносии тоҷик», соли 1980 маводи пурмазмунро пешкаши

хонандагон гардонидааст. Муаллиф қайд кардааст, ки эллипсис ҳодисаи фонетикӣ мебошад, лекин онро дар ҳамаи қисматҳои забошиносӣ - морфология, наҳви ибора ва ҷумлаҳои сода, наҳви ҷумлаҳои мураккаб дучор кардан мумкин аст.

6. Бандакҷонишинҳо. Дар таркиби яке аз аъзоҳои ҷумлаи дуҷумла бандакҷонишинҳои соҳибӣ омада, алоқамандии онро бо ҷумлаи якум нишон медиҳанд: *Оварда якеро ба суфа кашиданд, дар суфа ҷаллод, ба дасташ табарзин, бандиро ба кунда хобонд, аввал як дасташро бо як зарби табар бурид, баъд як пояш, баъд боз як дасту як пояш... сарашро бурид...* (с. 85). *Аз ҳамон рӯз сар карда ӯро ба муолиҷаи пеиҳизматаш машғул шудан лозим омад: Абдуллоҳ васвосӣ шуда буд, гоҳо худ ба худ гап мезад ва шабҳо дар хобааш дод зада бедор мешуд* (с. 85).

7. Такрори калима. Такрори калима яке аз воситаҳои луғавию грамматикӣ ташаккули ҷумлаи мураккаби пайваст мебошад. Аксар мубтадо такрор шуда меояд [102, с. 225]. Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар романи “Фирдавсӣ” хабари номӣ низ такрор шудааст: *“О-ҳо, султон кай ба пойтахташ бармегардад ва маликушшуаро китобро кай хонда тамои мекунаду ба султон мебарад?” – андешид Фирдавсӣ...* (с. 136).

Бояд ёдовар шуд, ки дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода бештар хабар такрор шуда омадааст: *Ҳаво хунук, хона ҳам мисли берун хунук буд* (с.243).”

8. Воҳидҳои нисбӣ. Ин воҳидҳо дар ҷумлаи дуҷумла меоянд ва бо ҷонишинҳои шахсӣ ишоратӣ, зарфҳои ишоратӣ ифода меёбанд. Ҳамаи аъзоҳои ҷумла ба ин вазифа омада метавонанд ва муносибати луғавию грамматикӣ байни ҷумлаҳоро мустақкам менамоянд: *...Аноҳидро дар Авасто худованди рӯдҳо ва киштҳо гуфтаанд ва ӯ шабеҳи зеботарин духтаре будааст* (с. 24). *Ба ҳар ҳол саҳни ҷомеъ ҷойи қироати қиссаҳои оташпарастон нест, ҳам мусалмонон он гуна қиссаҳоро нахонанд бехтар* (с.22).

9. Аъзоҳои умумӣ. Аъзоҳои умумӣ ё ки детерминант одатан дар таркиби ҷумлаи якум омада, чун воситаи луғавию грамматикӣ ҷумлаҳоро бо ҳам муттаҳид мекунанд: *Дар мамлакат талотӯб, харачу мараҷ: туркони қарахонӣ, Сомониён, Ғазнавиён дар ҷангу ҷадол; ҳар гуна саркашон, толибони ҳокимият тегкаши сари ҳамдигар; дар гӯшаю канорҳо дастаҳои зоратгарон дар тақопӯ (с. 72).*

10. Мухотаб ва калимаву ибораҳои туфайлӣ. Ин воҳидҳо ва инчунин, ҳиссачаву нидо дар муносибатҳои маъноию грамматикӣ ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст сахм доранд: – *Оре, ҳазрат, ҳақ бо шумост, вале ба ҷавони покдил ва он духтари маъсума раҳми кас меояд (с.88). Волоҳазрат, илтимос, аз ин гуфтугӯ гузарему шумо аз саргузашти худатон воқеаи доғгоҳи амири Чағониёнро нақл кунед (с. 153).*

Ҷумлаи мураккаби пайваст аз рӯйи зиёду камии ҷумлаҳои содаи таркиби худ ду хел мешаванд: **кушода ва баста**. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти кушода аз ду ва ё чандин ҷумлаҳои сода таркиб ёфта метавонанд. Ин ба ҷумлаҳои пайвасти пайиҳам ва ҷудой бештар хос аст: *Ҳозирон бо ҳамроҳии Ҷавҳарӣ даст ба рӯй кашиданд ва ҳар кадоме чизе аз худ афзуда гуфтори ӯро қувват доданду сипас суҳан боз ба сари мумониати сафари Ғазнии шоир баргаиш (с. 125).*

Тарзи кушода ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак бештар хос мебошад: *Бе ин ҳам дар солҳои пеш зироати Фирдавсии деҳқон кам-кам рӯ ба табоҳӣ оварда буд, шоири гарқа дар баҳри назми дostonҳо ба назорати кишту дарав расидагӣ намекард, сол ба сол нотавонтар ва нодортар мешуд, баъзе солҳо ҳатто аз додани галлаи тухмӣ ба барзгарони худ оҷиз мемонд, барзгарон ба қадри зӯру тавони худашон дар заминҳои хароб чизе мекоштанду ҳосиле мебардоштанд (с. 92).*

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти баста танҳо аз ду ҷумлаи сода ташкил меёбанд. Ҷумлаҳои маъноҳои хилофу қиёс, сабабу натиҷа, маҳдудию эзоҳӣ доранд, ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд: *Ин буд фикри хаёли шоир, вале тақдир ба вай чизе дигаре пеш овард (с. 97).*

Мустақилияти грамматикӣ ва маънои ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст хусусияти нисбӣ дошта, вобаста бо шакл ва ифодаёбиашон гуногун мешаванд. Масалан, ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст хусусияти нисбӣ дошта, ба шарҳу эзоҳи якдигар эҳтиёҷ надоранд. Аммо дар ҳолати синсемантикӣ будани ҷумлаҳои содаи таркиби он маъноҳоеро доранд, ки он ҷумлаҳо яке дигарро шарҳу эзоҳ медиҳанд, аз ҷиҳати грамматикӣ онҳо бо якдигар алоқаи зич дошта, аз ҷиҳати маъно бо ҳам вобаста мебошанд: *Ба қиёфа зоҳиду обид менамояд, лекин аз ҳар калимааш бӯи хун меояд (с. 194). Шоҳ кори ӯро ба худи Муҳамшиод гузошт, Муҳамшиод ӯро бо дасти худааш ба қатл расонид (с. 203).*

Аз тарафи дигар, баъзан дар байни ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст чунин вобастагӣ мушоҳида мешавад, ки дар қисми дуёми ҷумла ҷонишинҳои ишоратӣ ҷой гирифта, он муносибатро зичтар мегардонад, дар ин ҳолат ҷумлаи дуём ба ҷумлаи якум вобаста мешавад: *Шумо як руқъа барои Исфарионӣ бинависед, мо онро бо “садақа” ба вай дода мефиристонем (с.208).*

Аз таҳқиқи зербоб чунин бармеояд, ки дар романи “Фирдавсӣ” истифодаи ҷумлаҳои мураккаби пайваст хеле васеъ буда, мустақилияти ҷумлаҳо дар ҷумлаи мураккаби пайвасти пайхам назар ба пайвасти хилофӣ ва ҷудой мукамалтар аст.

Ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдор. Ин ҷумлаҳо бо пайвандакҳои пайвасти пайхам, хилофӣ ва ҷудой сохта мешаванд ва аз рӯйи ҳамин пайвандакҳо онҳоро гурӯҳбандӣ мекунанд: а) ҷумлаҳои пайвасти пайхам, б) ҷумлаҳои пайвасти хилофӣ ва в) ҷумлаҳои пайвасти ҷудой: *Шаб кайҳо аз ним гузашта, вале ӯ ҳанӯз бедор аст. Фотима аз соҳибҷамолони таърифӣ набошад ҳам, чехраи сабзинаи дилкаше, чашмони шаҳлои бануре дошт, миёнақади борикандом буд (с. 12). Ройгон менависад? – аз нурсидан бознаистод Меҳрон, ё касе ба ин кори ӯ музд медиҳад? (с. 33).*

Ҷумлаи мураккаби пайвасти пайхам

Ин ҷумлаҳо дар асоси алоқаи пайвасти пайиҳам сохта мешаванд. Хусусияти ин ҷумлаҳо он аст, ки ҳодисаю воқеаҳо дар қолаби ҷумлаҳои сода номбар карда шуда, ба тарзи чида оварда мешаванд ва хусусияти тасвирӣ доранд: *Аммо ҷӯянда ёбанда аст ва нияти хайр беоқибат наместонад (с. 52).*

Ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайиҳам бо ёрии пайвандаҳои **ва, -у (-ю)**, инчунин, пайвандаҳои ҷуфти **ҳам...ҳам, чи...чи, хоҳ...хоҳ** алоқаманд мешаванд.

Пайвандаки ва. Ин пайвандак хеле сервазифа ва серистеъмол аст. Он хусусияти унверсалӣ дошта, барои алоқаманд кардани ҷумлаҳои содае, ки дар байни онҳо муносибатҳои гуногун мавҷуд аст, хизмат мекунад. Забоншиносон Ш. Рустамов ва Б. Камолиддинов шаш муносибатҳои маъноии пайвандаки **ва**-ро муайян намудаанд [35]. Ҳамзамон, ба ақидаи ин забоншиносон така намуда, чунин муносибатҳои маъноии пайвандаки **ва**-ро дар романи мазкур муайян намудем:

1. Муносибати шумур ва номбаркунии ҳодисаю воқеаҳо, ки хусусияти чида ва тасвирӣ доранд: *Дар дарбори Ғазнӣ қадр наёфтани “Шоҳнома” Абубакри Исмоилро ба ҳайрат афканд ва фармони шоҳ ба дастгир кардану зери пойи фил андохтани Фирдавсӣ ўро на камтар аз дўстони газнагии шоир ба ваҳшат андохт (с. 228).*

2. Муносибати сабабу натиҷа: *Аммо ҷӯянда ёбанда аст ва нияти хайр беоқибат наместонад (с. 57).*

3. Муносибати хилоф ва номутобиқатӣ: *Аз издиҳом ҳаёҳуӣи шодӣ, нидоҳои офарину таҳсин ба унвони волӣ ва лаънату нафрин ба номи Меҳрони бандӣ баланд гардид (с. 42).*

4. Муносибати эзоҳӣ: *Дар хониши Фотима дostonҳо бо рангу маъниҳои нави худ ҷилва мекарданд ва қаҳрамонони онҳо бо сурату сирати хося дар дидаи хаёли шунаванда намудор мегардиданд (с. 46).*

5. Муносибати қиёсӣ: *Гӯё ман тифли мактабхон ҳастам ва ту муаллим... (с. 215).*

6. Муносибати ҳамроҳӣ: *Беитарин катибаҳо арабӣ буданд ва ӯ онҳоро ба ҳамроҳони ба арабӣ нобаладаш тарҷума мекард (с. 119).*

Пайвандаки –у (-ю). Ин пайвандак ҳам серистеъмол буда, бо пайвандаки “ва” ҳамвазифа ва муродиф мебошад: *Дари шамсадори мунаққаш бо катибаҳои нафиси хушхат гоҳ-гоҳ кушода мешуду аз дарун одамони босавлати хушлибос мебаромаданд ва шахсони дигаре аз ҷумлаи мунтазирони қабул мебаромаданд (с. 76).*

Пайвандаки -у (-ю) хусусият ва мавриди хоси истифода дорад. Ҳангоми бо ин пайвандак алоқаманд шудани ҷумлаҳо фикри дар ҷумлаи содаи дуҷумлаи ифодашаванда февран пас аз қатъ гардидани ҷумлаи якум қарор мегирад, дар ин ҳол хабари ҷумлаи якум задаи мантиқӣ мегирад: *То фарёди бомдодии хурӯсон зан мехонду шӯ мешунид (с. 47).*

Бо пайвандаки -у (-ю) низ чунин муносибатҳои маъноӣ ифода мегардад:

1. Муносибати қиёсӣ: *Чӯбина аз ин сифатҳо баҳраманд будаасту ҳоқон бебаҳра (с. 120).*

2. Муносибати эзоҳӣ: *Моҳ ба моҳ ва сол ба сол китоби ӯ бо қиссаҳои нав пурратар мегашту абёташ аз қалами таҳриру тасҳеҳи ӯ сайқал меёфт (с.94).*

3. Муносибати сабабу натиҷа: *Аммо толеъ ба Дақиқӣ бевафой карду вай ногаҳон ба дасти гуломаш кушта гардид (с. 57).*

Забоншинос Норматов М. дар китоби худ “Синтаксиси ҷумлаи мураккаб” оид ба 3 намуди муносибатҳои маъноӣ пайвандаки пайвасткунандаи –у (-ю) ишора кардааст. Бояд зикр кард, ки дар романи “Фирдавсӣ” ин пайвандакҳо боз ду муносибатҳои маъноӣ дигар низ доранд:

4. Тобиши маъноӣ эҳтимолият: *Он гоҳ шояд подшоҳ ӯро аз мансабааш ронаду ман ҳам аз додани ҳазор-ҳазор дирам халос шавам? (с. 27).* Дар ин маврид истифодаи калимаи модалии шояд муҳим аст.

5. Тобиши маъноӣ хилофӣ: *Аввал ба номи подшоҳи Сомонӣ ибтидо карда будам, вале “Шоҳнома”-и ман ба охир расиду Сомониён ҳам салтанатро видоъ гуфтанд (с. 156).*

Пайвандаки инчунин. Ин пайвандак ҷумлаҳои содаеро алоқаманд мекунад, ки ба якдигар дар муносибати ҳамроҳӣ мебошанд, ҷумлаи дуюм ба ҷумлаи якум фикреро илова мекунад: *Вай дар рафти иштироки дастонҳо ба қаҳрамонаш дилбаста мегардад, – охир, онҳо муддатҳои дароз ҳамдаму ҳамнишин, ёрони шабҳои бедорхобиаш буданд, ба ӯ роз мегуфтанд, Эраҷ низ инчунин (с. 11).*

Муносибатҳои замони ва роҳҳои ифодаи он дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайхам. Муносибати замони дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи хабарҳои ҷумлаҳои сода ифода меёбанд. Замони воқеъ гардидани амалу ҳолати ҷумлаҳо ба мавриди сухани гуянда муайян карда мешавад, ки чунинанд:

Муносибати ҳамзамони. Муносибати ҳамзамони амалу ҳолати ҷумлаҳои сода аксар вақт бо шаклҳои замони феъл ифода гардида, аз рӯи замон бо ҳам мувофиқат мекунад: *Ҳадиси пойи фил ҳам кӯҳна мешаваду филбон ҳам наместонад (с. 229).*

Муносибати пайхамзамони. Дар ифодаи муносибати пайхамзамони ҷумлаҳои мураккаби пайваст хабар нақши асосӣ мебозад. Хабарҳои ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо шаклҳои замони гузаштаи мутлақи феъл ифода меёбанд ва бо тартиби муайяни замони ҷой мегиранд: *Меҳмонҳо нишастанд ва соҳиби хона дастархон оварда ҷой дам кард (с. 47).*

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ

Ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои пайвасти хилофӣ бо ёрии пайвандакҳои **аммо, вале, лекин, валекин, балки, вагарна, ҳол он ки, бошад, набошад**, инчунин воситаҳои ёрирасони лексикӣ нахвӣ аз қабилҳои хиссачаҳо, калимаҳои модалӣ, туфайлӣ, интонатсия, тартиби ҷойгиршавии ҷумлаҳо ба ҳамдигар аз ҷиҳати грамматикӣ семантикӣ алоқаманд мешаванд. Дар ин қабил ҷумлаҳо маънои асосӣ дар қисми якум ифода шуда, қисми дуюм ба он муҳолифу зид мебошад ва ё ба он мутобиқ намеояд.

Дар ифодаи муносибати хилофӣ ва муқобилгузорӣ пайвандакҳои **аммо**, **лекин** ва **вале** бо ҳамдигар ҳаммаъно буда, чун муродиф ҳамдигарро иваз карда метавонанд.

Пайвандаки **аммо** дар ифодаи маъноҳои хилофӣ, муқобилгузорӣ ва номутобикати амалҳо хеле серистеъмол мебошад: *Ин суханон дар нӯги забони Фирдавсӣ буданд, аммо вай назди Қутайби арабнаҷод аз гуфтан худдорӣ кард (с. 57). Ў пештар ин матлабро як-ду бор ба шавҳараи арз карда буд, аммо Фирдавсӣ бинобар тангдастии оила аз ваҷҳи мол ягон сол ақиб партофтани ин корро салоҳ дида буд (с. 59). Осмон соф, офтоб шуълафишон буд, аммо абри сиёҳе дар фарозии кӯҳсорони шарқӣ шиновар буд, баногоҳ шамоли тунде вазида абрҳоро ба болои дашти кушод рондан гирифт (с. 220).*

Хабари ҷумлаи дуҷум дар шакли инкор ояд, маънии муқобилгузорию ин пайвандакҳо пурқувваттар мешавад: *Шоир, албатта, аз он беҳабар набуд, вале нафси асилзодаи аҷамӣ ва шоири номӣ ба риёву тамаллуқ тан намедод (с. 77).*

Пайвандакҳои **вале**, **лекин** низ серистеъмоланд: *Шаб кайҳо аз ним гузашта, вале ӯ ҳанӯз бедор аст (с. 12). Найсонӣ бо вуҷуди таоруфи мизбон ба нишастани пеш аз ӯ ҷуръат накард ва фақат баъд аз нишастани ӯ бо тавозуъ дар пойгаҳ зону зад, вале Фирдавсӣ ӯро хезонда дар паҳлӯи худ нишонд (с. 60). Шайх ба исботи дурустии “итобу сиёсат” талаб карданиш боз чанде лому мим гуфт, аммо гардани шахи сарҳангро нарм карда натавонист (с. 20).*

Пайвандаки **балки** бо пайвандакҳои дигари хилофӣ ҳамвазифа бошад ҳам, бо баъзе хусусиятҳои худ аз онҳо фарқ мекунад. Дар ҷумлаҳои, ки бо ин пайвандак алоқаманд шудаанд, аз ду ҳолату вазъияти хилофи якдигар яке содир шуда, имконияти воқеъшавии яке аз онҳо таъкид карда мешавад.

Пайвандакҳои **ҳол он ки**, **ва ҳол он ки**, **бошад** низ дар алоқаманд намудани таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти хилофӣ хизмат мекунад: ... *қироати қиссаҳои, аз “Шоҳнома”-и Абулқосими Фирдавсӣ расм шудааст ва*

ҳол он ки ин шоир дар он қиссаҳо мардуми замони ҷоҳилияро, оташпарастонро, маҷусону габронро васф мекунад (с. 37).

Ба ғайр аз ин, пайвандаки **вагарна** ва **набошад** низ дар алоқаманд кардани ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти хилофӣ хизмат мекунад: *Дар он замонҳо ҳар як шоир ё олим ниёзманди ҳомӣ мегардид, вагарна дурудароз дар болои асаре кор карда онро ба охир расонидан душвор ва ҳатто муҳол мебуд (с. 92).*

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой

Хусусияти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой он аст, ки аз ҳодисаву воқеаҳои ифодаёфта ба амал омадани яке имконпазир аст. Ҳар ду дар як вақт ба амал омада наметавонанд. Истилоҳи ҷудой низ ба маънии амалӣ гардидани яке аз ду истифода шудааст: *Аслан, ман ба рақобати вазирон чӣ кор дорам, ё рақобати эшонро бо кӯмак расонидан ба шоире чӣ муносибат? (с. 160).*

Калимаҳои гоҳ (гаҳ, гаҳе), баъзан, як вақт, ҳоли, дам, як (яке) дар ҳолати такрор шуда омадан чун воситаи грамматикӣ алоқамандкунандаи ҷумлаи мураккаби пайвасти ҷудой хизмат мекунанд. Дар ин гуна ҷумлаҳо ҳодисаю воқеаҳои тасвиршаванда пайхам содир мешаванд, онҳо ҳамдигарро иваз мекунанд.

Зикр бояд кард, ки хелҳои ҷумлаҳои мураккаби пайваст дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода мавриди корбаст қарор гирифта, нависанда бештар аз ҷумлаи мураккаби пайвасти пайхам ва хилофӣ истифода кардааст. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой нисбатан камистеъмол аст.

Ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак

Омӯхтан ва тадқиқ намудани ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак яке аз масъалаҳои муҳимми забоншиносии тоҷик ба шумор рафта, то ба ҳол аз ҷиҳати илмӣ ба таври бояду шояд ва мукамал омӯхта нашудааст. Доир ба ин шакли ҷумла дар грамматикаи пешинаи забони тоҷикӣ ягон қайде дида намешавад. Дар нашрҳои баъдинаи наҳви мактабӣ [97] ва мактаби олий [122] ва ҳамчунин асарҳои доир ба наҳви забон навишташуда дар хусуси ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маълумоти мухтасаре медиҳанд. [28.]

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак чумлаҳои табиӣ забони тоҷикӣ буда, ҳам дар нутқи шифоҳӣ ва ҳам забони адабии хатгӣ зиёд дучор мешаванд. Чумлаҳои содаи таркиби ин чумлаҳо ба воситаи интонатсия, тартиби чумлаҳо ва воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ ба ҳамдигар алоқаманд мешаванд: *Ду сол боз аз ман ҳар сол себорӣ хироҷ меситонад, хироҷам як фулус ҳам кам нашуд* (с. 113).

Қайд кардан зарур аст, ки чумлаҳои мураккаби бепайвандак типӣ махсуси чумлаҳои мураккабе мебошанд, ки муносибат дар байни чумлаҳои содаи таркиби онҳо на бо ёрии пайвандакҳо, балки ба воситаи оҳанг (интонатсия) ифода ёфтааст. Дар забоншиносии тоҷик аввалин асаре, ки дар он доир ба чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маълумот дода шудааст, китоби «Наҳви забони тоҷикӣ» мебошад. Муаллифони он дар бораи чумлаҳои мураккаби мазкур чунин навиштаанд: «Чунин чумлаҳои мураккаби пайваст низ дучор меоянд, ки ҳар яке аз чумлаҳои содаи ба таркибҳои онҳо дохил шуда мустақилона ба ҳам пайваст шуда, як кулӣёт ташкил додаанд, яъне ба сифати чумлаҳои пайваст ифода карда шудаанд» [61]. Дар ҷойи дигари ҳамин китоб бе пайвандак пайваст шудани чумлаҳои сода низ қайд шудааст.

Баъдтар, доир ба ин типӣ чумлаҳо дар “Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ” маълумот дода шудааст. Муаллифи ин китоб чунин навиштааст: “Алоқии чумлаҳои содае, ки чумлаҳои мураккаби ғайритобеъро ташкил менамоянд, бо алоқии чидаи чумла монанд аст. Чумлаҳои мураккаби ғайритобеъ бандакдор ва бепайвандак мешаванд. Чумлаҳои мураккаби ғайритобеъ аз якчанд калимаҳои сода таркиб ёфта, ду ё якчанде аз онҳо бе пайвандак ба ҳам пайваст шуда метавонанд» [21, с.36].

Аммо маълумоти додашудаи ин китобҳо номукамал мебошанд. Муаллифони «Грамматикаи забони тоҷикӣ» бошанд, таърифи зеринро ба чумлаҳои мураккаби бепайвандак маъқул донистанд: “Чумлаҳои мураккабе, ки аз чумлаҳои сода бе пайвандак сохта мешаванд, чумлаҳои мураккаби бепайвандак ном доранд» [97, с. 32]. Ин таъриф ба ҳақиқат андаке рост меояд. Вале он маънои умумӣ дорад. Аз тарафи дигар, нақши оҳанг (интонатсия) дар

он ба назар гирифта нашудааст. Чумлаи мураккаби бепайвандак дар романи “Фирдавсӣ” аз ду чумлаи содаи хуллас низ сохта шудаанд: *Торикӣ фуромад, шамоли сард вазид* (с. 44).

Дар саҳифаи минбаъдаи китоби зикршуда се вазифаи чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак (яквактӣ, пайдарҳамӣ, муқобилгузори амалу ҳодисаҳо) нишон дода мешавад.» [97, с. 52]. Расторгуева В.С. ҳам ин фикрро дар «Очеркҳои мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ» тасдиқ кардааст [114, с. 237].

Забоншиносон Б. Ниёзмӯхаммедов ва Ш. Ниёзӣ бошанд, ба маънои вазифаҳои болоии чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маъноҳои эзоҳию амалу натиҷаро илова менамоянд [97].

Китоби дигаре, ки оид ба чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маълумоти саҳеҳтар додааст, «Грамматикаи забони тоҷикӣ» аст [35 с.123]. Муаллифи ин боб Ш. Ниёзӣ дар бораи чумлаҳои мураккаби мазкур муфассалтар таваққуф намуда, онҳоро аз рӯи муносибати дохилии қисмҳои он ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардааст:

1. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати байни чумлаҳои содаи онҳо якхела аст: *Фирдавсӣ ба танг омад, аз рости суханро нагуфтаниш пушаймон шуд* (с. 189).

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати байни чумлаҳои содаи онҳо гуногун аст: *Ҳамдуллоҳ муллобачаи ғарибу бечорае буд, аз зодгоҳаш шаҳри Сараҳс ба Нишонур, пойтахти Хуросон, барои илмомӯзӣ омада буд* (с. 60-61).

3. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати байни чумлаҳои содаи онҳо хилофи якдигаранд: *Дар хонаи шоир Фотима фурӯши зеварҳои худаш – ёдгори айёми ҷавониву арусииро таклиф кард, шоир розӣ нашуд* (с. 29).

Муҳаққиқон дар ҳалли ин масъала ба «Грамматикаи забони русӣ» такя намудаанд, аммо дар он дар хусуси гурӯҳҳои дуюми чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак чизе гуфта нашудааст. Дар натиҷа, муносибати

гуногуни байни чумлаҳои содаи онҳо норавшан мондаанд. Ғайр аз ин, дар китоби номбаршуда дар бораи чумлаҳои мураккаби пайвасти беспайвандак эзоҳӣ ва гуногунмаъно ишораеро дарёфт намекунем, ҳол он ки ин гуна чумлаҳои мураккаб ҳам дар забони тоҷикӣ вучуд доранд.

Ҳамин тариқ, аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки оид ба чумлаҳои мураккаби пайвасти беспайвандак дар забоншиносии тоҷик баъзе маълумотҳои умумӣ дода шуда бошад ҳам, мутаассифона, ягон асаре, ки дар он хусусиятҳои гуногуни ин навъи чумлаҳо пурра эзоҳ ёфта бошад, вучуд надорад. Бинобар ин, мо кӯшиш кардем, ки бо китобҳои назариявии дар боло номбаршуда такя карда, мувофиқи донишу фаҳмиши худ хусусиятҳои асосии чумлаҳои мураккаби пайвасти беспайвандакро дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода ба қадри имкон таҳлилу тадқиқ намоем. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки Сотим Улуғзода соҳиби услуби хос буда, фикри худро бештар бо чумлаҳои мураккаб ифода кардааст. Аз ин ҷост, ки дар романи нависанда чумлаҳои мураккаби пайвасти беспайвандак дар қатори чумлаҳои навъи дигар мавқеи муайян дошта, омӯхтани онҳо аз аҳамият холӣ нест.

«Агар чумлаҳои сода дорои як предикат бошад, чумлаҳои мураккаб аз ду ва зиёда воҳидҳои предикативӣ иборат шуда метавонад. Чумлаи сода аз калимаву ибораҳо сурат меёбанд, аммо чумлаҳои мураккаб аз чумлаҳои сода ташкил мешаванд. Тафовути чумлаи сода аз мураккаб асосан сохторист. Чумлаҳои сода дар натиҷаи якҷоя шудани шаклҳои ифодаи категорияҳои замон, модалият ва шахс ташкил мешаванд. Чумлаҳои мураккаб метавонанд, дар натиҷаи алоқаи узвии байни ҳамдигарии марказҳои конструктивии омилҳои мазкури чумлаҳои сода шакл гиранд. Аммо байни чумлаҳои сода ва мураккаб аз ҷиҳати иҷрои вазифа тафовуте нест. Онҳо ҳарду як вазифавоситаи алоқа ва ифодаи афкори одамонро иҷро мекунанд» [15, с. 11].

Чумлаҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати шаклашон «пайвандакдор» ва «бепайвандак» мешаванд, ки аввалӣ нисбат ба дуҷумӣ серистеъмолтар аст. Дар романи «Фирдавсӣ» чумлаҳои мураккаби беспайвандак зиёд истифода шудааст: *Хизматгори чобук аз ҳавли дарун*

якандозҳои атласу шоҳӣ овард, Фирдавсӣ меҳмононашро хезонда якандозҳоро ба тағи онҳо андозонд (с. 53). Маро талабида буд, рафтаи, мусоҳиба кардем (с. 54). Аз он пештар ман бо ҳамроҳии шайх пирамарди муътабарӣ деҳа ба додхоҳӣ ба дорулҳукума рафта будам, додро мо барои ҳамаи мардуми деҳа хостор будем, на ин ки ҳар яке барои ҳадаш (с.55).

Муносибати маъноиву грамматикӣ ин ҷумлаҳо ба мисли ҷумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдор равшану возеҳ ифода намеёбад. Бо вучуди ин вобаста ба интонатсия, таносуби ҷумлаҳои сода, тарзи ифодаи хабарҳо, ҷойи ҷумлаҳо ва воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакӣ пайиҳам

Дар ин ҷумлаҳо ҳодисаву воқеаҳо, амалу аломатҳо пай дар пай рӯй медиҳанд: *Торикӣ фуромад, шамоли сард вазид* (с. 44).

Дар ҳолати маъноӣ шумурро ифода кардани ҷумлаи мураккаби пайвасти, ҷумлаи содаи таркиби он мустақилияти худро пурра нигоҳ дошта метавонад.

Агар дар ҷумлаи мураккаби пайвасти мубтадо ба таври мувозинат ту-ман, шумо-ман, ману вай омада бошанд, ҷойи ҷумлаҳои содаи онро иваз кардан мумкин аст: *Ман...аз шумоён...розиам..., шумоён ҳам аз ман... розӣ бошед...* (с.263). *Каламу қоғаз бигиред, ман мегӯям, шумо нависед* (с. 208). *Шумо як руқъа барои Исфаринонӣ бинависед, мо онро бо “садака” ба вай дода мефиристонем* (с. 208).

Аммо дар баъзе ҳолатҳо ҷойи ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккабро иваз кардан мумкин нест:

1. Ба шарте ки ҷумлаи содаи якум фикри асосиро ифода кунад: *То фарёди бомдодии хурӯсон зан мехонду шӯ мешунид* (с. 47). *Бо қабули ин маблағ шумо ба ман марҳамат мекунеду маро андаке ҳам бошад аз ҳиҷолат мебароред.* (с. 52).

2. Дар ҷумлаи якум субъект (*мубтадо*) ифода шуда, дар ҷумлаи дуюм амалиёти дигари он зикр шуда бошад ва он агар субъекти ягонаи ҷумла бошад,

бо чонишин ифода мегардад: *Ҳофиз ва ровии хушхон дар шахр овоза шуд, ўро барои дostonхонӣ якзайл ба давраҳо ва маъракаҳо даъват мекарданд (с. 48).*

3. Агар дар ҷумлаи мураккаби пайвасти муносибати кулу чузъ ифода ёфта бошад: *Якчанд ҳазор саворони ҳоқон аз қабати талҳои шафат роҳ ёфта баромаданду бо ҳамлаи шадид боли рости сипоҳи Баҳромро парешон карданд; Чӯбина худ савора сари роҳи сарбозони гурезонашро гирифта бо шамшер се нафарро сарнагун сохт, дигар гурезаҳо ночор пас гашта боз ба ҷанг даромаданд (с. 120).*

4. Агар муносибати пайхамзамонӣ бошад: *Шаби тор ва сафири боди сард бар дилтангии шоир меафзуд, вай бархоста аз ҳавлии дарун занаширо садо кард (с. 45).*

5. Агар чунин ҷумлаҳо дар муносибати пайхамзамонӣ бошанду ба воситаҳои луғавии **ақибӣ, дунболи, паси** ифода ёфта бошанд, ҷойи онҳоро иваз кардан мумкин нест: *Қутайб ба Нишопур омада, чанд гоҳ дар девони иншои волӣ хизмат кард ва сониян Симҷурӣ девони рисолати худро ба вай дод (с. 54). Ҳозирон бо ҳамроҳии Чавҳарӣ даст ба рӯй кашиданд ва ҳар кадоме чизе аз худ афзуда гуфтори ўро қувват доданду сипас сухан боз ба сари мумониати сафари Ғазнии шоир баргаишт (с. 125).*

Ҷумлаи мураккаби пайвасти бепаивандак дар романи “Фирдавси” чунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. Тобишҳои маъноии ҳамзамонӣ. Амалу ҳолати хабарҳои таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти бепаивандак дар як вақт воқеъ мегардад: *Ду навҷавони хушсурати зарринқамар дар хизматаш ҳозир мебуданд: яке ҳар дам ба вай аз кӯзачаи нуқрагин ба ҷоми булӯрин май рехта меод, дигаре пояширо мемолид ва барояш калён ҳозир мекард (с. 31).*

2. Тобишҳои маъноии пайхамзамонӣ: Дар ин тип ҷумлаҳо воқеаву ҳодисаҳо пайхам рӯй медиҳанд ва ин дар хабар инъикос меёбад. Аксар хабари ин ҷумлаҳо феълӣ мешаванд: *Боре Ҳушанг аз “Шоҳнома”-и падараш қиссаи набарди Рустам бо Ашкабусро ба мадраса оварда дар ҳалқаи*

рафиқонаш хонд, онҳо бо шавқу завқ шуниданд, баъзе толибилмон қиссаро рӯбадор карда гирифтанд (с. 47).

3. Тобишҳои маъноии сабабу натиҷа. Дар ин тип ҷумлаҳо дар аввал сабаб ё асоси фикр ифода ёфта, натиҷаву хулосаи он дар ҷумлаи дуюм ифода меёбад. Як ҷумла боиси ба вучуд омадани дигаре мегардад: *Қалам аз дасти шоир афтод, вай бархоста берун баромад (с. 11). Моҳ аз сояи сиёҳ баромада боз дурахшону хандон шуд, шаъшааи он пардаи чун “парри зог”-и шабро ба ҳарири латифу шаффоф табдил дод (с. 46).*

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки сабабу натиҷа бештар ба типии ҷумлаҳои баста хос аст, бинобар он аксар аз ду ҷумла таркиб меёбанд: *Қалам аз дасти шоир афтод, вай бархоста берун баромад (с. 11). Моҳ аз сояи сиёҳ баромада боз дурахшону хандон шуд, шаъшааи он пардаи чун “парри зог”-и шабро ба ҳарири латифу шаффоф табдил дод (с. 46).*

1. Тобишҳои маъноии қиёсиву хилофӣ. Дар ин намуди ҷумлаҳо факту ҳодисаҳо ва амалу аломатҳо бо ҳам муқоиса карда шуда, нобаробарии онҳо ба таври муқоиса нишон дода мешавад: *Вале аз байн як ҳафта гузаит, шайх ўро даъват накард (с. 16). Дар хонаи шоир Фотима фуруши зеварҳои худаи – ёдгории айёми ҷавониву арӯсиашро таклиф кард, шоир розӣ нашуд (с. 29). Зимистон рафт, баҳор омад (с. 249).*

Воҳидҳои луғавии **бо вучуди ин, бархилофи ин, сарфи назар аз ин, ба ҷойи ин, ба ин нигоҳ накарда, баръакс, мутаассифона** ва ғайра дар ифодаи хилофу муқобилгузорӣ ёрӣ мерасонанд: *“Мардак қасдан маро беҳурмат карданист ё ки бо вучуди устоди сухан будан будан бетамиз ва аблаҳ аст?” мегуфт ў ба худ (с. 152).*

2. Тобиши маъноии эзоҳӣ. Дар ин намуд ҷумлаҳо ҷумлаи содаи дуюм барои шарҳу эзоҳ додан ва муайяну мушаххас намудан ё тафсил додани ҷумлаи якум ё ки яке аз аъзоҳои он меояд: *Богча аз се тараф дар иҳотаи похсадевори пастаке афтода буд, хона сӯйи ҳавличаи Ҳошим паҳлу гардонда меистод, онро аз пеш ва аз чап дарахтону тоқзор панаҳ мекарданд (с. 240).*

Хусусияти сохтории ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак:

а) Мувозин (параллизмҳо)-и сохторӣ-структорӣ. Яке аз хусусиятҳои дигари сохтори ҷумлаи мураккаби пайваст мебошад, ки гоҳо ҷумлаҳои содаи он аз ҷиҳати тарзи ифода ва тартиби аъзоҳояшон нисбати якдигар ба таври мувозӣ меоянд. Асоси маъноии чунин ҷумлаҳои сода он аст, ки онҳо мазмунан ба якдигар мувофиқу монанданд: *Тамом, ман гуфтам, ту шумидӣ, – навкар пас гашту аз зинаоя боло рафт* (с. 237).

б) Ба тарзи симетрӣ ифода ёфтани ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб бо таркибҳои **гурӯҳе...гурӯҳи дигаре, яке...дигаре, як қисм...қисми дигаре;** воҳидҳои туфайлии **якум...дуҷум аввал...сониян** ва ғайраҳо вобаста мебошад: *Сарлавҳаи як манзумаи дастнависи шоир «Андарзнома навиштани Баҳроми Гур ба коргузарони худ» буд, сарлавҳаи дигараш «Нома навиштани Нӯширвон ба кордорон дар бораи додгустарӣ»* (с.31).

в) Дигар воситаҳои алоқа ин воҳидҳои нисбӣ ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ мебошанд: *Қиссаро шумо, албатта, дар Қуръон хондаед, ба фикратон назми он чӣ қадар вақт лозим дорад?* (с. 89).

Ҷумлаҳои мураккаби ҳолӣ

Дар забони тоҷикӣ як навъи ҷумлаҳои мураккаби пайваст мушоҳида мешаванд, ки аз ҷиҳати сохт ва ифодаи хабарҳо аз ҷумлаҳои муқаррарӣ каме фарқ мекунанд. Фарқ дар ҷумлаи якум мушоҳида мешавад. Хабарҳои ҷумлаи аввал бо феъли ғайритасрифӣ – сифати феълӣ ифода мегардад. Хабарҳои ҷумлаи дуҷуми ҷумлаи мураккаби мазкур мисли ҷумлаҳои муқаррарӣ бо феълҳои тасрифӣ ва ё хабарҳои номӣ ифода меёбад. Агар хабарҳои ҷумлаи якум феълӣ бошад, бо сифати феълӣ ва агар номӣ бошад, ба ҷойи бандаки хабарӣ феълҳои ёридиҳандаи **будан** ва **шудан** дар шакли “**буда**” ва “**шуда**” меоянд: *ӯ ба духтаратон ошиқ **шуда**, Ширин ҳам гӯё ба ӯ бемайл нест* (с. 234). *Дарвозаи баланди оҳанкӯби қалъа боз **шуда**, аз вай як даста навқарон як банди нимбараҳнаи даст ба пушт бастаро бароварданд* (с. 42).

Алоқаи сохторӣ ва маъноии ин ҷумлаҳо зичтар аст. Сабаб ва ё аломати ин ифодаи хабарҳои ҷумлаи якум аст. Шакли сифати феълӣ ба нотамомии фикр

ва сохти грамматикӣ далолат мекунад: *Дарвозаи баланди оҳанкӯби қалъа боз шуда, аз вай як даста навкарон як бандии нимбараҳнаи даст бап пушт бастаро бароварданд* (с. 42).

Чунон ки аз таҳқиқ ва таҳлили ҷумлаҳои мураккаби пайваст маълум гардид, се намуди ҷумлаҳо дар романи “Фирдавсӣ” фаровон корбаст гардидааст, ки ҷумлаи мураккаби пайвасти паиҳам ва хилофӣ назар ба ҷумлаи мураккаби пайвасти ҷудой бештар мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ҷумлаҳои таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ ба ҳамдигар муносибати наҳвӣ доранд. Ба ин воситаҳо пайвандакҳо, интонатсия, муносибати шаклҳои феълии хабарҳо, тартиби ҷумлаҳо, эллипсис, такрори калима, ҷонишинҳои энклитикӣ, воҳидҳои нисбӣ, аъзоҳои умумӣ ва воҳидҳои ёрирасон мансубанд.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайвандакдор низ назар ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак бештар ба чашм расид.

3.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ

Ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ мустақилияти маъноӣ ва оҳанги худро суст карда, ба воҳиди яклухти забонӣ табдил ёфтаанд. Муносибати маъноӣ ва сохти ҷумлаҳои содае, ки ба таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ дохил мешавад, як хел нестанд: дар ҷумлаҳои содаи алоҳида ё ҷумлаҳои таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст мустақилияти ҷумлаҳои сода ба дараҷае нигоҳ дошта мешавад, аммо дар ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ як ҷумла ба ҷумлаи дигар вобаста, тобеъ шуда мемонад, яъне мустақилии худро ин ҷумлаҳо гум мекунанд. Бинобар ин, ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба воситаҳои гуногуни забонӣ бо ҳам муносибат пайдо мекунанд:

Пайвандакҳо - воситаи асосии алоқаи байни ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба шумор мераванд. Онҳо ҳамеша дар таркиби ҷумлаи пайрав ҷой мегиранд. На танҳо алоқаи байни ҷумлаҳои сода, балки тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайравро таъмин мекунанд, ҷойи ҷумлаҳои

пайрав низ бештар ба пайвандакҳо вобаста мебошад. Онҳо метавонанд дар аввал, мобайн ва охири ҷумлаи пайрав ҷой гиранд.

Пайвандаки **ки** нисбатан сервазифа ва серистеъмол аст. Он қариб ҳамаи ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла алоқаманд мекунад. Инчунин, пайвандаки **ки** бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ омада, пайвандакҳои таркибии семантикӣ месозад. Пайвандакҳо метавонанд дар як ҷумла ба ду қисм ҷудо шуда, як қисмаш дар аввали ҷумлаи пайрав, ҷузъи дуюмаш дар охири он ояд. Дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби тобеъ пайвандакҳо ҷуфт шуда омада метавонанд ва бо ин восита онҳо сохтор ва предикатсияи мантикӣ-маъноии ҷумлаи мураккаби тобеъро таъмин мекунад. Дар бораи пайвандаки **ки** забоншинос Б.Камалидинов соли 1978 мақолаи «Баъзе хусусиятҳои грамматикӣи пайвандаки «**ки**»-ро дар маҷаллаи «Мақтаби советӣ» ва Шаҳобова М. «Подчинительный союз **ки** в современном таджикском языке»-ро ҷоп мекунад. Дар ин мақолаҳо сервазифагӣ ва серистеъмолии пайвандаки **ки** ҳаматарафа таҳлил шудааст.

Мусаллам аст, ки пайвандакҳои тобеъкунанда **наҳвӣ** ва **семантикӣ** мешаванд: пайвандакҳои наҳвӣ танҳо вазифаи грамматикӣ – алоқаманд кардани ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро таъмин менамоянд. Дар байни пайвандакҳои тобеъкунандаи наҳвӣ сервазифатарин пайвандаки **ки** мебошад. Он тақрибан ҳамаи ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунад: *Дар поёнии тақопӯи чораҷӯиҳо вай донист, ки гайр аз фуруиши замин чора нест (с. 30). Фирдавсӣ якчанд рӯзе, ки мунтазири омадани вай буд, як сатр ҳам навишта натавонист (с. 30). Дар майдони пеши қалъа издиҳоми мардумон ҷамъ шуда, гавго андохта талаб мекарданд, ки воли арзи онҳоро шунавад (с. 42). Пас, ман саҳв накардаам, ки ўро ба араб монанд кардам (с.51).*

Пайвандакҳои семантикӣ бошанд, одатан тобишҳои маъноӣ дошта, аз ҷиҳати миқдор хеле зиёданд. Д.Т. Тоҷиев дар китоби «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» роҳҳои ташаккули пайвандакҳои семантикиро бо пайвандаки **ки** ва дигар воситаҳои грамматикӣ муайян карда

менависад: “Дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайвандакҳои тобеъкунанда ниҳоят зиёданд ва онҳо навъҳои сершумори ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла вобаста мекунанд. Онҳо дар таркиби ҷумлаи пайрав ҷой гирифта, фарқияти маъно, сохт ва ё хосияти услубии онҳоро нишон медиҳанд. Аксари пайвандакҳои тобеъкунандаи забони адабии тоҷик ба воситаи пайвандаки **ки** ва ҳиссаҳои номии нутқ, пешояндҳо ташаккул ёфтаанду тобишҳои маъноиро дар ҷумла ифода мекунанд” [143]:

1. Аз исмҳо бо морфемаи **-е** ва пайвандаки **ки**: вақте ки, замоне ки, ҳангоме ки, даме ки, ҷое ки: *Инак, шабе аз шабҳои тор, ҳангоме ки чароғи хонаҳои деҳа хомӯш буданд, баногоҳ дарвозаи ҳавлии шоир оҳиста кӯфта шуд (с.52). Хирад бародари дод аст, ҷое ки хирад нест, дод нест (с. 102).*

2. Аз таркибҳои пешоянддори исм бо морфемаи **-е** ва **ки**: ба тавре ки, ба шарте ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки, дар ҷое ки, то ҷое ки, аз бозе ки, дар сурате ки:...*Ба ақидаи ин фақир, аз бозе ки каломии мавзунӣ форсӣ зуҳур кардааст, шоире ба дунё наомадааст, ки на чунин дostonҳои оламошӯб нигошта лаоли шоҳсавори маониро ба силки назм кашида ва на гоҳе чунин дурри обдори сухан ба гӯши мустамеъон расонида бошад (с. 188). Ҳар ду ба сабаби сағри син аз мамнуъ будани ошиқиву маъшуқӣ ё издивоҷ дар сурате ки ихтилофи мазҳаб дар миён бошад, беҳабар буданд (с. 87).*

3. Аз пешояндҳои сода, ишорачонишин ва пайвандаки **ки**; то он ки, аз он ки, бе он ки, аз ин ки: *Калимаи “Филмасал”-ро дар ҳар ҷумла ба кор мебарад, бе он ки маънои онро фаҳмида бошад (с. 113). Ҳасудон ва рақибонаш, пеш аз ҳама Ҳасани Майвандӣ бо ҳар гуна росту дурӯғ варо назди султон бад кардан гирифтанд, то он ки вай аз пой дарафтид (с. 163).*

4. Аз пешояндҳои содаи изофӣ, ишорачонишинҳо ва пайвандаки **ки**; барои ин ки, барои ҳамин ки, мисли он ки, баъди он ки: *Ман намегӯям, ки маликушишӯаро ҳасуданд, вале аз гуфторашон бӯи ҳасад меомад, мисли ин ки шоири забардастро рақибӣ худ медониста бошанд (с. 139).*

5. Аз пешояндҳои таркибӣ, ишорачонишинҳо ва пайвандаки **ки**; пеш аз он ки, баъд аз он ки, пас аз он ки, қабл аз он ки, аз қабилӣ ин ки, сарфи назар

аз он ки: *Шоир мебоист бо тамаллуқ чизи дигаре мегуфт, аз қабилӣ ин ки иштиёқи дидори мубораки ноиб душвориш рохро осон кард, ё худ : касе ки ба хизмати ҳазрат мешинобад, магар душвориҳои сафарро ҳис мекунад?* (с. 77).

6. Аз пешояндҳои таркибӣ, исм, морфемаи **-е** ва пайвандаки **ки**; то ба дараҷае ки: *Вай зани барнои нозанинашро чӣ қадар ки дӯст дошта бошад, ба писари хурдсоли вай ҳамон қадар меҳрубон ва ғамхор буд, ӯро ҳудаи таълим меод, дониш меомӯхт* (с. 54).

7. Аз пайвандакҳо ва пайвандаки ки; то ки, ки то, зеро ки: *Шояд баъди маъзул ва назарбанд шудани аз ёрони худ дур афтода, дар танҳои дилтанг мешуд ва муҳтоҷи ҳамдаме гардида буд, **то ки** дар суҳбати вай дили ҳасратзадаашро холӣ кунад* (с. 166). *Баъд аз ду рӯз Аббос бо зану кӯдакониш пагоҳӣ ба Бож омаданд, **то ки** ба Фирдавсӣ шукру сипос гӯянд* (с. 68).

8. Аз пайвандак, ҷонишини ишоратӣ ва пайвандаки ки; то он ки, то ин ки: *Шаб ҳама шаб дар меҳмонсаро аҳвол ҳамин буд, **то он ки** бомод дамиду Абу Дулаф савор шуда ба роҳ афтод* (с. 240). *Ҳасудон ва рақибонаш, пеш аз ҳама Ҳасани Майвандӣ бо ҳар гуна росту дурӯғ вайро назди султон бад кардан гирифтанд, **то он ки** вай аз пой дарафтид* (с. 163).

9. Аз пешояндҳои таркибии изофӣ, ишоратҷонишинҳо ва пайвандаки **ки**; бо вучуди он ки, аз қабилӣ он ки, аз сабаби ин ки, бо мақсади он ки ва ғайра.

*Вале **бо вучуди ин** эътимоди султон ба “ҳукми шаръӣ”-и шайх кам нашуд, ӯ ба имом ва пири худ ихлосу эътиқоди тамоми дошт* (с. 205).

Д.Т. Тоҷиев бо ҳамин тариқ ҳабадҳои воситаи ташаккулёбии пайвандакҳои семантикии тобеъкунандаро муайян кардааст.

Инкишофи давраҳои таърихии забон нишон медиҳанд, ки пайвандакҳо метавонанд дар аввал, мобайн ва охири ҷумлаи пайрав ҷой гиранд. Забоншинос Тоҷиев Д.Т. исбот кардааст, ки аксарияти пайвандакҳо дар аввали ҷумлаи пайрав, пайвандаки **ҳам** дар охири ҷумлаи пайрав, пайвандаки **ки** баъзан дар мобайни ҷумлаи пайрав омада метавонанд. Набояд фаромӯш кард, ки баъзе пайвандакҳои забони тоҷикӣ дар ҷумла якҷанд вазифаи грамматикиро адо карда метавонанд. Баъзан пайвандакҳои таркибӣ дар

ташаккули ҷумлаи мураккаб метавонанд дар ду қисми ҷумлаи пайрав ҷой гиранд, яъне яктои он дар қисми аввали ҷумлаи пайрав, дуюмаш дар охири ҷумлаи пайрав ояд: *То султон бармегардаду арзи туро шунида фармоне мебарорад, ки ҳазорон марду зану кӯдак гуруснамарг мешаванд!... (с. 159).*

Барои ташаккули ҷумлаи мураккаби тобеи забони адабии тоҷик ва қувват додани маъноӣ вазифаи ҷумлаи пайрав якҷанд пайвандаки тобеъкунандаи ҷуфт низ кор фармуда мешавад. Ҳиссаи аввали ҷумлаи пайвандакҳо одатан дар аввали ҷумлаи пайрав меоянд, ки пеш аз сарҷумла воқеъ гардидаанд, ҳиссаи дигари он дар таркиби сарҷумла меояд: **Ҳар қадаре ки..., ҳамон қадар; ба қадаре ки..., ҳамон қадар, чи қадаре ки..., ҳамон қадар** ва ғайра: *Шайх он қадар ба мутолиаи онҳо шавқманд шуд, ки гаштаю баргашта мехонду боз ҷӯи дostonҳои дигар мешуд (с. 26).*

Забоншинос Бозидов Н. дар китоби «Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик» дар бораи ҳар як пайвандак, вазифаҳои грамматикӣ онҳо ва ифодаи тобишҳои маъноӣ онҳо маълумоти мукаммал дода, қайд кардааст, ки пайвандакҳои нахвӣ пайвандакҳои мебошанд, ки танҳо барои алоқаманд кардани ҷумлаҳо меоянд, аммо пайвандакҳои семантикӣ дар баробари таъмин кардани алоқии ҷумлаҳои сода, боз тобишҳои маъноӣ иловагиро ифода мекунанд: *Вай зани барнои нозанинашро **чӣ қадар ки** дӯст дошта бошад, ба писари хурдсоли вай ҳамон қадар меҳрубон ва ғамхор буд, ӯро худаи таълим меод, дониш меомӯхт (с. 54).*

Ҳоло дар забони адабии тоҷик, чунон ки дар боло қайд кардем, бо воситаи пайвандаки **ки** пайвандакҳои сершуморе сохта шуда, тобишҳои маъноӣ ҷумлаҳои пайравро бо сарҷумла муайян мекунанд.

1. Калимаҳои ҳамнисбат воситаи муҳими алоқии нахвӣ ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла мебошанд. Калимаҳои ҳамнисбат одатан **ишорачонишинҳо** (ин, он, ҳамин, ҳамон, ончунон, инчунин, ҳамин тавр, бо мақсади ин (он), артикли -е, баъзе ибораҳо, шумораи миқдории як) мебошанд. Калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла ба вазифаи ягон аъзои он омада ҷой мегиранд. Маъноӣ калимаҳои ҳамнисбат дар ин ҳолат умумӣ буда, ҷумлаи

пайрав махсус онро шарҳу эзоҳ дода, равшан мегардонад. Дар ин ҳолат бо туфайли калимаҳои ҳамнисбат муносибати ҷумлаи пайрав ба сарҷумла мустаҳкамтар мешавад: *Хабари озодӣ аз бочу хироҷ Фотимаро он қадар шод кард, ки вай шавҳараширо оғӯш карда рӯи пурришу пешони фарохи ӯро якчанд бор бӯсид (с. 59).* 3. *Ҳар гоҳ пулдорон донанд, ки шумо бо даъвати ноиби амири Ироқ ба Бағдод меравед, чӣ қадар ки қарз хоҳед, медиҳанд (с. 74).* 4. *Кор то чи ҷое расид, ки ӯ як нагоҳ сари як мочаро қаҳр карда аз хона бадар рафт (с.97).*

Калимаҳои ҳамнисбат сарҷумла ва ҷумлаи пайравро бо ҳам муттаҳид карда, ба як ҷумлаи том табдил медиҳанд. Калимаҳои ҳамнисбат задаи мантиқӣ қабул карда, ҷумлаи пайрав бошад, пеш аз ҳама ба калимаҳои ҳамнисбат муносибат пайдо мекунад.

Хулоса, калимаҳои ҳамнисбат чунин вазифаро адо мекунанд:

1. Калимаҳои ҳамнисбат нақши эквиваленти исмшавандагиро бозида ба вазифаи мубтадо, хабари номӣ ва пуркунанда меоянд: *Ин ҳама тӯҳмату ҳақорат, ҳар як калимаи султон дашнае буд, ки ба ҷигари шоир меҳалид (с.215).*

2. Калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла ба вазифаи ҳол омада метавонанд: – *Ман назди султон “Шоҳнома”-и шуморо он қадар таърифу тавсиф кардам, ки ҳеч напурсед (с. 176).*

3. Калимаҳои ҳамнисбат одатан бо пайвандаки **ки** хеле серистеъмол мебошанд ва ҳатто ҷойи сарҷумларо таъин мекунанд, яъне ҷумлае, ки дар таркибаш калимаи ҳамнисбат дошта бошад, он сарҷумла буда, ҳамеша пеш аз ҷумлаи пайрав ҷой мегирад: *Ақидаи ӯ бар он буд, ки аввалан мизбон бояд ҳурмати меҳмонро ва он ҳам меҳмонро, ки худаи даъват кардааст, бачо орад (с. 77).*

Ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат таркибҳои **барои ин, барои он, барои ҳамин, дар он, аз он...**, калимаҳо ва таркибҳои, ки морфемаи –е доранд, омада метавонанд, вале дараҷаи истеъмоли онҳо хеле маҳдуд аст: **вакте, тавре, ба тавре, ба ҳадде...**инчунин, баъзе ибораҳои зарфии навъи **он вақт, ҳамон**

дам, ҳамон замон, он чо дар мавриди фақат ба вазифаи ҳол омадани онҳо, калимаи ҳамнисбат мешаванд: *...муросилоту мукотибот ҳамон вақте ба форсӣ навишта шаванд, ки мухотаб арабӣ надонад (с. 155). Фикри дидор кардан бо Ҳусайни Қутайб дар Фирдавсӣ ҳамон рӯз, ки меҳмонони Шарафуддини Моҳак аз Қутайб ёдовар шуданд, пайдо гардид (с. 200).*

Шумораи миқдории **як** низ калимаи ҳамнисбат шуда метавонад: *Дар як баҳор, баҳоре, ки хонаводаи шоир ҳамчунин мебоист онро то “ҷавдарав” ба нимгуруснагӣ ба сар мебурд, вай якест аз нусхаҳои “Шоҳнома”-ро қисм-қисм дар карбос печонда ва ба хӯрчин андохта, аспакӣ ба роҳ афтод (с. 94).*

2. Мутобиқати шаклҳои феълӣ. Ин ҳам яке аз воситаҳои асосии алоқаи наҳвӣ мебошад, ки хабари ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб дар як қисми ҷумлаҳо бо як замони феълӣ ифода меёбанд: *Баъд аз ду рӯз Аббос бо зану кӯдаконаш пагоҳӣ ба Бож омаданд, то ки ба Фирдавсӣ шукру сипос гӯянд (с. 68). Аламнок аст, вақте ки фарзандон аз мақсуду омоли волидайн бегонаанд ва онро намефаҳманд (с. 71).*

3. Оҳанг (интонатсия). Оҳанги тобеъ монанди дигар пайвандакҳо ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккабро бо ҳам мепайвандад. Бояд қайд кард, ки чунин ҷумлаҳоро ҷумлаи мураккаби бепайвандак меноманд ва ҷумлаи пайрави он фақат бо туфайли оҳанги тобеъ (интонатсияи тобеъ) ба сарҷумла тобеъ шуда, маъно ва оҳанги ягонро дороанд. Дар хат аломатҳои китобат ифодакунандаи оҳанг мебошанд: - *Мегӯянд, тарҷумаи “Худойномак” ҳам аз паҳлавӣ ба форсии дарӣ бо фармони амири Сомонӣ ба амал омада? (с.157). Майвандӣ рӯй туриш кард: дар бораи арабҳо чунин суханони кароҳатомез гуфтани Фирдавсӣ ба вазири арабидӯст хуш наомад (с. 158).*

4. Ҷойи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав. Дар забони адабии муосири тоҷик ҷойи сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав гуногун аст. Дар ҷумлаи мураккаби пайваст ҷойи ҷумлаҳои сода ба тобиши маъноии ҷумла дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷойи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба пайвандакҳо вобаста аст.

А). Пеш аз сарҷумла омадани ҷумлаи пайрав: *Вақте ки якчанд кас шунид, шоеъ шудани ҳаҷвия аҷобате надорад (с. 167).*

Б). Дар мобайни сарчумла омадани чумлаи пайрав: *Сарзамине, ки дар вай рӯди Ҳирманд ҷорист, дар қадим Зобулистон номида мешуд (с. 197).*

В). Дар чумлаи мураккаби тобеъ чумлаи пайрав баъд аз сарчумла омада метавонад: *Фирдавсӣ хост бидонад, ки интизории гузаронидани “Шоҳнома” ба дарбор боз чи қадар тӯл мекашида бошад (с. 167).*

Одатан, чумлаи пайрав ба кадом аъзои сарчумла тобеъ шуда ояд, онро шарҳу эзоҳ медиҳад ва он аз рӯйи маъно ва вазифа гуногун мешавад. Чун одат чумлаи пайрав ҳангоми таҳлили наҳвӣ ба воситаи саволгузорӣ ва дар таркиби худ нигоҳ доштани пайвандакҳои тобеъкунанда муайян карда мешавад. Саволи чумлаи пайрав аз калима иборае, ки дар сарчумла ҷой гирифтааст ва ё аз худи сарчумла пайдо шуда ба чумлаи пайрав гузошта мешавад: *Гуфтугӯи дароз гӯё як навъ муқаддимае буд, ки баъд аз он Аскофӣ ниҳоят ба сари матлаб омад (с. 89). Суханоне, ки бузургтарин шоири замон дар оғози ин достони худ дар бораи шоҳасари пешинааш менӯяд, ба мо чигунагии кайфияти рӯҳии ӯро дар он давра ба хубӣ нишон медиҳад (с. 90).*

Дар боби чумлаҳои мураккаби тобеи забони адабии тоҷикӣ сермаъногии чумлаҳои пайрав яке аз масъалаҳои муҳим ва дар айни замон кам таҳқиқшуда ба ҳисоб меравад.

Аз наҳвшиносони тоҷик ба ин масъала бештар профессор Д.Т. Тоҷиев таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Ӯ ҳангоми таснифи чумлаҳои пайрав доир ба сермаъногии онҳо изҳори ақида намуда, баъзе омилҳои сермаъношавии чумлаҳои пайравро ошкор намуда, аз чумла чунин қайд намудааст: “Чумлаҳои пайрав аз ҷиҳати сохти наҳвӣ ва ифода баъзан ба ҳамдигар зоҳиран монанд шаванд ҳам, бо тобишҳои зиёди маъноӣ фарқ мекунанд. Сермаъногии онҳо ба маъно ва вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбат, ба ифодаи хабар ва мутобиқати шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибатҳои маъноӣ асосӣ ва иловагӣ, хусусиятҳои интонатсионӣ ва ҷойи чумлаи пайрав вобаста аст [144, с. 21.]”

Чумлаи пайрави мубтадо

Чумлаи пайрави мубтадо соҳиби аломати сарчумларо ифода мекунад, ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** алоқаманд мешавад. Сарчумла бошад, танҳо зоҳиршавии аломатро мефаҳмонад ва соҳиби аломат дар чумлаи пайрав ифода мешавад: *Ў ба хазинадор амр кард, ки ба Фирдавсӣ бист ҳазор дирам фиристад (с.221).*

Агар чумлаи пайрави мубтадоро ба чумлаи сода баргардонем, он ҳатман дар мақоми мубтадои сарчумла гузошта мешавад, дар натиҷа чумлаи содаи дутаркиба ҳосил мешавад: *Бо амри ӯ хазинадор бояд ба Фирдавсӣ бист ҳазор дирам фиристад.*

Чумлаи пайрави мубтадо якчанд роҳҳои ифодашавӣ дорад. Чумлаи пайрави мубтадо бар эзоҳи хабарҳои меояд, ки бо калимаҳои модалии **ЛОЗИМ, ЗАРУР, ДАРКОР,...**ифода шуда бошанд: *Ба Абӯалии дурандеш ҳамин даркор буд: аҳолӣ ӯро дӯст дошта бошанд, то ки ҳар гоҳ ки ӯ алами исён барафрӯзад, ӯро ҳаводорӣ намоянд (с.51).*

Яке аз қолабҳои маъмули ташаккули чумлаи пайрави мубтадои бепайвандак он аст, ки мубтадои чумлаи пайрави бо таркибҳои **ҲАР КӢ, ҲАР ЧӢ ҲАР ОН ЧӢ, ҲАР КАС КИ...**ифода меёбад ва дар ин ҳолат чумлаи пайрави мубтадо пеш аз сарчумла ҷой мегирад: *...ҳар ки хонд, ба он дил бохт...(с.56). Ҳар чи дар он рӯзгорон аз ниёгони мо зухур омадааст, хоҳ нек ва хоҳ бад, хоҳ савоб ва хоҳ хато, ҳама пандомез аст (с.192).*

Чумлаи пайрави мубтадо бар эзоҳи мубтадои бо ҷонишинҳои **ИНҲО, ОНҲО, ОНОН...**ифодашудаи сарчумла омада метавонад, ки дар ин ҳолат чумлаи пайрави мубтадо бевосита пас аз калимаҳои эзоҳшаванда (ҷонишинҳои зикрффта), дар мобайни сарчумла ҷой мегирад: *Оне, ки шоир аз ӯ умеди некӣ дошт, бадӣ пеш овард (с.242).*

Қолаби дигаре, ки чумлаи пайрави мубтадо ташаккул меёбад, он аст, ки хабари сарчумла бо таркиб ва калимаҳои **МЕГӢЯНД, МАЪЛУМ АСТ, МАЪЛУМ МЕШАВАД, МАЪЛУМ** ифода ёфта, чумлаи пайрав маъноии **ОГОҲ ШУДАН, ОГОҲ БУДАН, ДОНИСТАНИ ВОҚЕА,** ҳодисаи дар чумла дарҷшударо медиҳад:

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо вобаста ба ҷузъҳои таркиби он ва тарзи ифодаи сарҷумлаю ҷумлаи пайрав мебошад: *Меғӯянд, ки шайхи бузург хуни Фирдавсиро мубоҳ кардаанд (с. 223).*

Тобиши маъноии натиҷа дар ҳолате зоҳир мешавад, ки сарҷумлаи ҷумлаи пайрави мубтадо хулосаи ҳодиса, воқеаро ифода кунад ва хабари сарҷумла бо ифодаҳои **аён буд, маълум, маълум шуд, маълум гардид**, ифода шуда бошад: *Аён буд, ки ҷавоби шоир ба ӯ хуш наомад (с. 77).* Тобиши маъноии шарт дар ин ҷумла дар ҳолате рух медиҳад, ки хабари онҳо бо сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шуда бошад: - *Ҳар ки мункири ин нукта бошад, нодон аст,- луқма партофт Ибни Абдулмалик, тоҷики арабинависи миёнсол, ки одатан қачбаҳс ва тундгӯӣ буд (с. 147).*

Тобиши маъноии сабаб ҳангоме рух медиҳад, ки хабари ҷумлаи пайрав бо сифаи хабарӣ ифода шуда бошад ва сарҷумлаи он натиҷаву хулосаро ифода кунад: *Ҳар касе ки ӯ парварид ё дастгириаш кард, акнун хор аст... (с. 116).*

Тобиши маъноии пурқунандагӣ лаҳзае ба амал меояд, ки хабари сарҷумла бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифода шуда бошанд: *Он чӣ дар мусаннифоти шумо ба мушоҳида расид, аввало мадҳ ва тамҷиди маҷусия ва габрия буд...(с.29).*

Тобиши маъноии мақсад: *Манишурӣ ошнои дерини Фирдавсӣ буд, ӯ хост, ки аз омадани худ пеш аз Ҳама ба Ҳамин ошнояш хабар диҳад (с.127).*

Ҷумлаи пайрави хабар

Ҷумлаи пайрави хабар ҷумлае мебошад, ки бар эзоҳи хабари номии бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифодашуда меояд. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаби хабар пайвандаки **ки** ва **оҳанги тобеъ** мебошанд. Калимаҳои ҳамнисбати ҷумлаи пайрави хабар ҷонишинҳои ишоратие мебошанд, ки дар таркиби хабари сарҷумла омада, ҷумлаи пайрав бошад, ба онҳо муносибати грамматикӣ пайдо мекунад. Хабарҳои ҷумлаи пайрави хабар бо таркибҳои **ин хел, ин тавр, дар ин, дар он, дар ҳамин, дар ҳамон, он аст, ин аст** ифода шуда метавонад. Инчунин, бо ин таркибҳо метавонад, феълҳои ёридиҳандаи **буд, аст, кард, шуд** ва бандакҳои феълӣ

хабарии (-ам,-й, -ем,-ед,-анд; -ам, -й, -аст, -ем, -ед, -анд) ҳамроҳ шаванд: *Адолати ҳақиқӣ он аст, ки аз вай ҳамаи ҷабрдидагон баҳра бардоранд, -ҷавоб гардонд шоир (с.36)*. Дар ин ҷумла ҷузъи якуми он сарҷумла буда, хабари он бо ҷонишини ишоратии **он** ва бандаки хабарии **аст** ифода шуда, он шарҳу эзоҳро талаб мекунад ва ба саволи **чист?** ифода шуда, талаб мекунад, ки ҷавоби саволи мазкур ҷумлаи пайрави хабар шуда ояд. Ҷузъи дуюми ҷумлаи додашуда, ҷумлаи пайрави хабар буда, он ҷавоби саволи аз сарҷумла баромадаи (чист?) мебошад. Ин ду ҷумла ба воситаи пайвандаки **ки** бо ҳам муносибати грамматикӣ пайдо карда, барои ташаккули ҷумлаи мазкур бо ҳам алоқаи зич доранд. Дар ҷумлаи «*Ҳамин буд, ки оли Сомон шуарои форсизабонро мепарвариданд*» сарҷумла бо хабаре ки таркиби **ҳамин буд**, ифода шуда пайрави он ҷумлаи дуюмӣ, ки ба саволи (чӣ буд?) ҷавоб мешавад, мебошад. Умуман, ҷумлаи пайрави хабар ба воситаи шарҳи ҷонишинҳо, моҳияти мубтадои сарҷумла, аломату нишонаи он, умумият ва монандии мубтадоро бо ашёҳои дигар наздик ва ё инкор мекунад: *Аммо ҳақиқат ин аст, ки Ҳасани Абулқосим дар айёми таҳсилаш ба илмомӯзӣ майлу рағбати азим зоҳир карда, донишманди мумтозе шуда ба воя расид (с .б)*.

Агар ба маънои сарҷумла диққат диҳем, мушоҳида мекунем, ки гарчанде хабари сарҷумла мавҷуд бошад ҳам, аммо маънои мубтадои сарҷумла пурра равшан нест. Он маъно танҳо бо овардани ҷумлаи пайрав аниқу равшан мегардад. Ҷумлаи пайрав дар навбати худ бештар ҷонишинҳои дар таркиби хабари сарҷумла овардари муайян карда, ба он вобаста мебошад. Яъне, чӣ маъно доштани ҷонишини дар таркиби хабари сарҷумла омада, дар муносибати якҷояи бо мубтадо доштааш, муайян мегардад. Дар ҷумлаи пайрави хабар мубтадои сарҷумла бештар бо исмҳои маънӣ ифода меёбад, бинобар ин тобишҳои маъноии зиёдро ифода карда, дар он чунин ҳолатҳое рӯй медиҳад, ки маънои ҷумлаи пайрав ва муносибати онро бо сарҷумла далолат мекунад:

а). Муносибати муайянкунандагӣ: *Худат мегуфтӣ, ки ӯ марди ҷоҳилест, аз мунозира кардан бо ҷоҳил чӣ суд? (с. 27)*.

Б). Муносибати монандӣ: *Султонеро, ки шоир ҳеҷ гоҳ надидааст, бояд ба моҳи раҳшону хуршеди тобон монанд кард (с. 104).*

В). Муносибати мақсад: *Ў хост, ки бо шоири шаҳири Хуросон дидор бикунад (с. 100).*

Г). Муносибати натиҷа: – *Он чӣ дар мусаннифоти шумо ба мушоҳида расид, аввало мадҳ ва тамҷиди маҷусия ва гамбрия буд ва ин дар замири банда, ки мусулмони содиқ ҳастам, муҷибӣ истеъҷоб ва эътирозот гардид (с.29).*

г) Муносибати қиёс, пурқунандагӣ: *Султон сухани гӯяндаро зоҳиран бемайл гӯш кард, мисли он буд, ки гуфтори ӯро наметисандад ё аз шунидани чунин тумтароқиҳо дилгир шудааст (с. 189).*

Чумлаи пайрави муайянқунанда

Чумлаи пайрави муайянқунанда чумлаест, ки ягон исми дар сарчумла ба вазифаи ягон аъзои чумла омадаро, ки он бештар морфемаи –е қабул мекунад, шарҳу эзоҳ медиҳад. Одатан он исм бо чумлаи пайрав шарҳу эзоҳ меёбад ва ба саволҳои чӣ хел? кадом? ҷавоб мешавад. Воситаи алоқа ва калимаҳои ҳамнисбат дар чумлаҳои пайрави муайянқунанда **ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон, ҳамин тавр** ва ғайра аст. Пайвандаки **ки** нисбатан сервазифа ва серистеъмол аст. Муайяншавандаи дар сарчумла буда, метавонад ба воситаи ҷонишин, масдар ифода шавад. Аломати асосии чумлаи пайрави муайянқунанда он аст, ки вай бояд ба яке аз аъзоҳои исмгардидаи сарчумла муносибати маъноиву грамматикӣ дошта бошад:

Бо исм: *Баъд аз хатми мадраса ягон шугле, ки маоши зиндагиашонро барорад, пайдо накард (с. 61).*

Бо ҷонишин: *Ў хост, ки бо шоири шаҳири Хуросон дидор бикунад (с.100).*

Бо масдар: *Вай “таноби роҳ сӯйи Тирмиз кашидан”-ро, ки Моҳак барои ӯ салоҳ дида буд, ихтиёр накард (с.238).*

Чумлаи пайрави муайянқунанда вобаста ба маъною аломатҳои грамматикӣ ба хелҳои зерин чудо мешавад:

а) Чумлаи пайрави муайянкунандаи тавсифӣ. Он аломат ва хосияти предметро нишон дода, сифатҳои зоҳирию ботинии онро ифода мекунад: *Вай вориди боргаҳ шуда марди хурдҷуссаи сиёҳҷурдаеро дид, ки дар танаиш қабои зарбофти осмониранг ва бар сараш дастори сафеди ҷавохирнишон, дар пешгаҳ нишаста буд (с. 76).*

б) Чумлаи пайрави муайянкунандаи ташбеҳӣ, ки аломат, ҳолат, вазъияти як ашёро ба аломату хусусияти ашёи дигар монанд ё муқоиса мекунад: *Аз қафои ҳоким марди қаддарозе қадам мезад, ки зоҳиран мулозими ӯ буд (с. 62).*

в) Чумлаи пайрави муайянкунандаи ҳолий. Дар чунин чумлаҳои пайрави муайянкунанда ҳолат, вазъияти ашё муайян мешавад: *Вой бар ҳоли дарборе, ки дар вай гайбатпеши азиз ва шоҳ гайбатшунав бошад (с. 103).*

г) Чумлаи пайрави муайянкунандаи табиноӣ: *Марде, ки то чилухаштсолагӣ хонадор нашуда ва дар орзуи оила умр ба сар бурдааст, албатта, бояд шавҳари гамхору меҳрубоне бишавад (с. 64).*

д) Чумлаи пайрави муайянкунандаи соҳибӣ чумлаест, ки ба кӣ мансуб будани ашёро мефаҳмонад: *Абӯбақри Исмоил аз дӯкони китобфурӯшӣ, ки дар растан бозор дошт, баргашт (с. 118).*

е) Чумлаи муайянкунандаи тавзеҳӣ аломати ҳолати ашёро мефаҳмонад: *Дарро дӯшизаи соҳибҷамоле кушод, ки бодбезаки нафисе дар даст дошт, зоҳиран пашшаҳоро аз сару рӯйи хоҷа ронда нишаста будааст (с. 132).*

Бояд қайд кард, ки морфемаи –е дар ҳамон аъзои чумлае меояд, ки он бо чумлаи пайрав муайян карда мешавад ва саволи чумлаи пайрав аз калимаи эзоҳшаванда ба чумлаи пайрав гузошта мешавад: *Як рӯз вай барои дидани ҷоҳое, ки Баҳроми Чӯбина дар он ҷоҳо бо ҳоқони турк ҷангида буд, аз шаҳр берун рафт (с. 119).*

Чумлаи додашуда аз ду чумлаи сода иборат буда, сарчумлаи он “*Як рӯз вай барои дидани ҷоҳое аз шаҳр берун рафт*” ва чумлаи пайрави он «*Баҳроми Чӯбина дар он ҷоҳо бо ҳоқони турк ҷангида буд*” ба саволи «кадом ҷойҳо?» ҷавоб шуда, чумлаи пайрави муайянкунанда мебошад ва исми дар сарчумла омадаи «ҷойҳо»-ро аз ҷиҳати ҳолат муайян кардааст. Чумлаи пайрави мазкур

бо пайвандаки **ки** ба сарчумла тобеъ шуда, мубтадои сарчумларо муайян кардааст.

Чумлаи пайрави муайянкунанда ҳамон вақт ба муайянкунанда тобеъ мегардад, ки агар муайянкунанда бо исм ё калимаҳои дигари исмгардида ифода ёфта бошад. Дар ин ҳолат муайянкунанда як навъ хусусияти мушаххасу муайянкунии шайъи эзоҳшавандаро дошта, нисбат ба муайяншаванда хусусияти исмии он равшантар ба назар мерасад. Дар ин тарзи ифода аксар вақт калимаи муайяншаванда мубтадои сарчумла буда, муайянкунандаи он мубтадои чумлаи пайрави муайянкунанда ба шумор меравад [143, с. 29].

Як мансабдори ношинос, ки зоҳиран аз наздикони Абӯалии Симҷӯрӣ буд, ба болои суфаи сангии пеши дарвоза, бо овози баланд: – Халоиқ!-гӯён ба издиҳом муроҷиат кард (с. 51).

Забоншинос Ш. Рустамов дар таҳқиқоти худ 10 намуд тобишҳои маъноии чумлаи пайрави муайянкунандаро зикр намудааст [122, с. 251].

Бояд қайд намуд, ки дар таҳқиқи тобишҳои маъноии чумлаи пайрави муайянкунанда ба муаллиф таъя намуда, аз романи “Фирдавсӣ” 14 намуди тобишҳои маъноии чумлаи пайрави муайянкунандаро пайдо намудем:

1. Тобиши маъноии хилоф: *Замона ва анъана чунин буд, ки китобе агар ба номи амيره, шоҳе нигошта ё ба вай бахшида нашаваду аз тарафи вай тақдир наёбад, эътибор пайдо намекард ва аксаран пора-пора дар дасти ҳар кас парешон монда ва ҳатто фаромӯш мегардид (с.72).*

2. Тобиши маъноии замон: *Ошноии дуяшон дар вақтҳое, ки саҳҳоф бо кори хариду фурӯши китобҳои нодир ба Тус ҳам мерафт, ба вуқӯъ пайваста ва пас аз якчанд мулоқот ба дӯстии сидқӣ табдил ёфта буд (с. 121). Фикри дидор кардан бо Ҳусайни Қутайб дар Фирдавсӣ ҳамон рӯз, ки меҳмонони шарафуддини Моҳак аз Қутайб ёдовар шуданд, пайдо гардид (с. 210).*

3. Тобиши маъноии макон: *Абӯдулаф ва Бобакро хоб зер мекард, онҳо барои хоб ба ҳуҷрае, ки дар паҳлӯи меҳмонхона буд, фиристода шуданд (с.122). Ӯ ба ҳоли шоири ҷафокаш, ки ба ночорӣ дар ин кунҷи узлат пинҳон шудааст, мегирист (с. 244).*

4. Тобиши маъноии мақсад: *Фирдавсӣ ба ягон корвони роҳгузаре, ки аз тарафи Ғазнӣ мерафта бошад, мунтазир буд (с. 128).*

5. Тобиши маъноии миқдору дараҷа: *Чӣ таҳсину тасанное, ки эшон ба номи шумо нахондаанд! (с.60).*

6. Тобиши маъноии шарт: *...ҳомӣ мебоист шоҳ, ҳоким ё тавонгаре мебуд, ки тавонад он шоир ё олимро дастгирӣ кунад ва кӯмаки моддиаш расонад (с. 102).*

7. Тобиши маъноии натиҷа: *Ин ҳама туҳмату ҳақорат – ҳар як калимаи султон дашинае буд, ки ба ҷигари шоир меҳалид (с. 227).*

8. Тобиши маъноии монандӣ: *Вай, ки аз шӯйи ҷавонмаргшудааш ҳанӯз доғ дар дил дошт, худро бо зани Аббос ҳамдард ҳис кард (с. 74). Ҳоли Фирдавсӣ ва ҳоли нахчире, ки сайёдон аз шааш тараф дар иҳотааш гирифта, роғу рахнаи гурезашро бафта бошанд, монанд буд (с. 239).*

9. Тобиши маъноии ҳолату вазъият: *Ман тарсидам, қариб буд номи ошноямро, ки рисола аз ӯ ба ман амонат расида буд, бигӯям, вале нагуфтам, андешидам, ки мабодо ӯро ҳам гунаҳкор кунанд (с. 77).*

10. Тобиши маъноии тафсир: *“Шоҳнома”-и ман аз Қаюмарс, ки нахустин бор дар ҷаҳон расми подшоҳиро овард, оғоз шуда бо шоҳаншоҳи Эрон Яздигурди охирин анҷом хоҳад ёфт (с. 68).*

11. Тобиши маъноии сабаб: *Фирдавсӣ аз ин хабар як қадар маълул шуд, зеро дар ин сурат таваққуфи ӯ дар Ғазнӣ дер мекашид (с. 128).*

12. Тобиши маъноии гумону шубҳа: *Дар рӯзҳои охир дар сари шоир чунин ҳаёле пайдо шуда буд, ки агар хидматгорзанаки хонаводааш Равшан бо Найсонӣ издивоҷ кунад, чӣ шавад? (с. 77).*

13. Тобиши маъноии тасвир: *Он ҷо дар соҳили ҷанубии баҳри Хазар боғи дилкушое буд, ки лимӯзору хурмозор ва гулзорҳои атрафшон дошт (с. 267).*

14. Тобиши маъноии тахмин: *Масъуд магар аз ҷумлаи охирини падараш норозӣ буд, ки ба вай як назари ало афканд (с. 79).*

Хулоса, дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрав хеле зиёд буда, воҳидҳои нисбӣ дар алоқаи ҷумлаи

пайрави муайянкунанда ба сарчумла аз омилҳои асосӣ ба ҳисоб мераванд. Ба вазифаи воҳидҳои нисбӣ пеш аз ҳама ҷонишинҳои ишоратӣ меоянд, ки онҳо вазифаи ҳамаи аъзои ҷумларо дар ҷумлаи пайрави муайянкунанда иҷро карда метавонанд.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда

Бояд тазаққур дод, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи яке аз аъзои сарчумла омада, маънои онро аз ҷиҳати объект (пуркунандагӣ)- и амал пурра мекунад, яъне ҷумлаи пайрави пуркунанда ба чунин сарчумла тобеъ шуда метавонад, ки хабари он ба зикри объекти амал эҳтиёҷ дорад. Ҷумлаи пайрави пуркунанда бавосита ва бевосита мешавад.

Бояд қайд кард, ки дар тобеъ намудани ҷумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла мавқеи асосиро ҷузъҳои асосии феълҳои таркибӣ мебозанд, ки онҳо аз рӯйи маъно ба се гурӯҳи худ ҷудо мешаванд:

а). Феълҳои гуфтор, муомила, муносибат: *гуфтан, нақл кардан, хабар додан, эълон кардан, хоҳиш намудан, маълум кардан, таъкид кардан, огоҳ кардан, илова кардан, эзоҳ додан, арз кардан, хотиррасон кардан, бовар кунонидан...* Агар хабари сарчумлаи ҷумлаи пайрави пуркунандаи бевосита бо ин таркибҳо, ифодаҳо зикр шуда бошад, ҷумлаи пайрави пуркунандаи бевосита ташаккул меёбад: *Манишурӣ ҳайрон шуд ва донист, ки дар вақти бо шавқу ҳаяҷон сухан рондани ӯ дар бораи ганҷи шоҳ шоир ба чӣ хаёлу андеша будааст (с. 130)*. Дар ин ҷумла ҷузъи «Манишурӣ ҳайрон шуд ва донист» сарчумла мебошад, маънои хабари сарчумла «хайрон шуд ва донист» умумӣ буда, мушаххас ифода нашудааст. Он шарҳу эзоҳро талаб мекунад. Аз хабари сарчумла саволи (чиро?) ба ҷумлаи пайрав гузошта, маънои хабари сарчумларо возеҳ карда, онро мушаххас мегардонем, ки ҷавоби саволи гузошташудаи ҷумлаи пайрав ҷумлаи “дар вақти бо шавқу ҳаяҷон сухан рондани ӯ дар бораи ганҷи шоҳ шоир ба чӣ хаёлу андеша будааст” мебошад.

б). Феълҳои ҳиссиёт, эҳсос ва равандҳои фикриро ифода мекунанд: *дидан, доништан, аз ёд кардан, ёд кардан, шунидан, дарк кардан, тасаввур кардан...*; низ дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ, агар ба вазифаи хабари

сарчумла истифода шаванд, чумлаи пайрави пуркунанда сохта мешавад ва онҳо низ шарҳу эзоҳро талаб мекунад. Чунин ташаккулёбии чумлаи пайрави пуркунанда, маънои онро дорад, ки чумлаи пайрав бар эзоҳи хабари объекти амали сарчумла омада, чумлаи пайрави пуркунандаи бевоситаро ташаккул медиҳад ва дар он ҳамеша феълҳои гузаранда истифода бурда мешаванд.

В). Феълҳои *хурсанд шудан, шарм доштан, ҳайрон шудан, афсӯс хӯрдан, чуръат кардан, таачҷуб кардан, шикоят намудан, арз кардан* феълҳои монда буда, дар ҳолати ба вазифаи хабари сарчумла омадани онҳо, чумлаи пайрави пуркунандаи бавосита ташкил меёбад.

Дар забони тоҷикӣ чумлаи пайрави пуркунандаи бар эзоҳи хабари сарчумла бо феълҳои сода ифодаёфта кам дучор мешавад: *Майвандӣ бовар дошт, ки вазири собиқ ба дӯсти шоираш, албатта, аз султон ва аз худи Майвандӣ бадгӯӣ кардааст (с.210).*

Сарчумлаи он «Майвандӣ бовар дошт» буда, он чумлаи содаи дутаркибаи хуллас аст, ки мубтадо «Майвандӣ» ва хабари он «бовар дошт» буда, чумлаи пайрави он чумлаи дутаркибаи тафсилёфтаи «*вазири собиқ ба дӯсти шоираш, албатта, аз султон ва аз худи Майвандӣ бадгӯӣ кардааст*» мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** муносибат пайдо карда, ба саволи (ба чӣ?) ҷавоб шудааст.

Ҳолатҳое мешавад, ки дар таркиби сарчумлаи чумлаи пайрави пуркунанда калимаҳои ҳамнисбат ҷой мегиранд ва чумлаи пайрав маҳз ба шарҳу эзоҳи онҳо меояд. Дар ин ҳолат алоқаи чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла мустаҳкам буда, чумлаҳои сода мустақилияти худро пурра гум мекунад: *Оқибати кори Исфарионӣ бад-он анҷомид, ки вай ин сад ҳазор динорро дода натавонист... (с.212).*

Дар ин чумла, ки чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда мебошад, пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо ҷонишини ишоратӣ (калимаи ҳамнисбат) ифодашударо эзоҳ медиҳад: *Хурсандиаш аз он буд, Аскофиро некхоҳ ва ҳимоятгари худ донист (с.89).*

Ҳамаи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ба саволҳои пуркунанда ҷавоб шуда ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: ҷумлаи пайрави пуркунанда, ки барои пурра намудани хабари сарҷумла меояд ва ҷумлаи пайрави пуркунанда, ки барои эзоҳ додан ва кушодани мазмуни аъзои пайрави пуркунандаи дар сарҷумла ҷой гирифта меояд. Дуюм он, ки категорияи предикатсияи сохторӣ-структуравии ҳар сеи ҷумлаҳои зикршударо ҷумлаҳои пайрави мубтадо, хабар ва пуркунандаро хуб донанд.

Ҷумлаи пайрави ҳол яке аз бобҳои калонтарини ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Доир ба ин боб профессор Д.Т. Тоҷиев китоберо бо номи «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» соли 1981 навиштааст. Ин асар доир ба ҷумлаҳои пайрави ҳол, хелҳои он, ҷумлаҳои сертаркиби забони тоҷикӣ маълумоти муфассале медиҳад.

Профессор Д.Т. Тоҷиев қайд мекунад: «Ҳанӯз муайян кардани маънои асосӣ ва иловагии ҷумлаҳои пайрав, сермаъноии онҳо яке аз масъалаҳои таҳқиқнашудаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мебошанд. Омӯхтани маъно ва вазифаи пайвандакҳои сершумори тобеъкунанда – пайвандакҳои таркибӣ ва доираи истеъмоли онҳоро дар мадди назар доштан лозим аст». [143]. Маводи бисёри забонӣ шаҳодати он аст, ки ҳар як ҷумлаи пайрави ҳол ба худ хусусиятҳои махсуси наҳвӣ дорад. Масалан, ҷумлаи пайрави ҳоли замон, шарт, хилоф бештар пеш аз сарҷумла меоянд, аммо ҷумлаҳои пайрави сабаб, мақсад, натиҷа пас аз сарҷумла меоянд. Сабаби чунин ҷойгиршавии ҷумлаҳои пайрав дар чист? Қолиби диққат аст, ки ҷумлаҳои пайрав боз маъноҳои зиёди иловагиро ифода карда метавонанд.

Ҷумлаи пайрави ҳол аз хелҳои зерин иборат мебошад: ҷумлаи пайрави тарз, ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа, ҷумлаи пайрави монандӣ, ҷумлаи пайрави сабаб, ҷумлаи пайрави мақсад, ҷумлаи пайрави натиҷа, ҷумлаи пайрави замон, ҷумлаи пайрави макон, ҷумлаи пайрави шарт, ҷумлаи пайрави хилоф, ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ.

1) Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави тарз

Чумлаи пайрави тарзи амал бештар ба ҳоли тарзи амал ва ё калимаҳои хамнисбат, ки дар сарчумла вазифаи ҳоли тарзи амалро иҷро мекунанд, тобеъ шуда меоянд: *Маъзарат меҳоҳам, ҳазрат, он тавр ки банда фаҳмидам, дар таъбири фикраҳо муболиға рафтааст (с.204).*

Дар “Грамматикаи забони тоҷикӣ”(1963) ин хели чумлаи пайрав ба ду навъ тақсим карда шудааст: а) чумлаи пайрави тарзи амал; б) чумлаи пайрави андозаю миқдор. Вале Б. Ниёзмухаммадов дар китоби “Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик” (1960) чумлаҳои пайрави тарзи амалро ба се хел- тарзи амал, андозаю миқдор ва монандӣ ҷудо кардааст [98, с.121]. Мо ба гуфтаи забоншинос Б. Ниёзмухаммадов таъя намуда аз романи “Фирдавсӣ” оид ба чумлаи пайрави тарз чанд мисол меорем:

А). **Чумлаи пайрави тарзи амал:** *Шоир тавре сухан мегуфт, ки гӯё пеши худ андешаи шунаво мекард (с. 14).*

Б). **Чумлаи пайрави миқдору дараҷа:** *Банда аз ҳамнишиниву ҳамдамии шумо ва аз «Шоҳнома»-и шумо он қадар ҳаз мебурдам, он қадар саодат насибам шуд, ки ба шукронааш агар ҳамаи давлатамро пеши поятон гузорам, садяки подоши он намешавад (с. 218).*

В). **Чумлаи пайрави монандӣ:** *Бобак рӯй ва лабонаш пар мезаданд, мисли ин ки ҳамин замон гиряро сар медиҳад (с. 217).*

Дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода чумлаи пайрави тарзи амал бештар ба воситаи пайвандаки **чунон** тобеъ шудааст, ки муносибати тарзи амал равшан аст: *Ў дар рӯйи Замин **чунон** як кохи муаззаме аз назм барафрошт, ки завол ҳаргиз ба он роҳ наёбад, дар Замин тухми бебаҳое, ки исмаи сухан аст, кошт (с.242).*

Чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ бо пайвандакҳои ба сарчумла тобеъ шудаанд, ки барои ин ду чумла умумӣ буда, вале аз рӯйи ифодаи маъно ва вазифа фарқ мекунанд: *Ҳам гӯё ки ўро аз китфаи зер карда бошанд, ҷуссааш хамид, чашмонаш нӯшида шуданд (с. 223).*

Дар романи “Фирдавсӣ” ҷумлаи пайрави тарзи амал дар ду ҳолат вазифаи худро иҷро менамояд: а) барои эзоҳи таркиби хабари сарҷумла; б) барои шарҳи ҳоли тарзи амали сарҷумла.

2) Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа миқдор ва дараҷаю андозаи амалу аломати сарҷумларо шарҳ медиҳад [35, с. 121]: *Шайх он қадар ба мутолиаи онҳо шавқманд шуд, ки гаштаю баргашта мехонду боз ҷӯёи дostonҳои дигар мешуд (с. 26).*

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа боз дараҷа ва андозаи амалу аломати сарҷумларо шарҳ медиҳад.

А) дараҷаи амал: *Омадани вай Фирдавсиро он қадар шод кард, ки гӯё писараш зинда шуда, ба суроғи падараш омада буд (с. 249). Хабарӣ озодӣ аз боҷу хироҷ Фотимаро он қадар шод кард, ки вай шавҳараширо оғӯш карда рӯйи пуррушу пешони фарохи ӯро якчанд бор бӯсид (с. 59).*

Б) дараҷаи аломат: *-Хуш бирав, азизам, ту ба ман ҳамчу фарзанди худам арҷмандӣ, Абӯ Дулаф, ман дар ин ҷаҳон аз ҳеҷ кас ин қадар некиҳо, ин қадар сидқу вафодорӣ надидам, ки аз ту дидам, миннати ту дар ду ҷаҳон бар гардани ман аст (с. 232).*

Аз рӯйи мушоҳидаҳо ва таҳқиқи ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷаи романи “Фирдавсӣ” мо ба ин натиҷа расидем, ки дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷаи романи “Фирдавсӣ” пайвандакҳои “ба қадре ки”, “ҳар қадар ки” ва “ба андозае ки” ниҳоят серистеъмоланд. Барои барқарор кардани алоқаи байни ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ба сарҷумла бештар калимаҳои ҳамнисбати **ҷунон, чандон, ҳамҷунон** омадаанд.

3) Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави монандӣ

Ҷумлаи пайрави монандӣ амали сарҷумларо ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса шарҳ медиҳад [35, с.123].

Дар романи “Фирдавсӣ” ҷумлаҳои пайрави монандӣ маънои монандиро ба воситаи муқоиса низ истифода менамоянд ва тамоми сарҷумларо шарҳ медиҳанд: *Ин занакӣ ҳавобаланд ба ҳар чиз хӯрдагирӣ мекунад, ба ҳама панд*

мехонад, гуфтораи ҳама аз набию васию имоми шаҳид аст, мисли ин ки онҳо амуҳояи мебошанду вай ҳадисҳои ононро аз забони худашон шундааст (с.15). Ёли аспон, сарутани саворон мисли ин ки ҳар се дар об гута хӯрда баромада бошанд, обшор гаит (с. 220).

Чумлаи пайрави монандӣ дар баробари амали сарчумларо шарҳ додан бар эзоҳи дигар аъзоҳои чумла низ омада метавонанд: – *Шумо, ҷаноб, – гуфт ӯ сӯйи Ибни Абдулмалик, – забони модарии худро бад дида, забони бегонаро бар вай тарҷеҳ додаед, ин монанди он аст, ки аз модари худ рӯй гардонаду мояндарро хуш кунад (с. 148).*

Тазаккур бояд кард, ки дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода чумлаҳои пайрави монандӣ дорои воситаҳои гуногуни тобеъкунанда мебошанд. Онҳо ба воситаи пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ ба сарчумла тобеъ мешаванд.

Дар романи “Фирдавсӣ” пайвандакҳои **ки, мисли ин ки, чунон ки, монанди он (ин) ки** хеле серистеъмол аст.

Тазаккур бояд кард, ки муҳаққиқ Ф. Зикриёев дар таҳқиқоти хеш чумлаҳои пайрави монандиро аз рӯйи ифодаи ҳодисаву воқеаҳо ба ду гурӯҳи калон: чумлаҳои пайрави монандӣ, ки ифодакунандаи ҳодиса, амалу ҳолатҳои воқеӣ (реалӣ)-анд; чумлаҳои пайрави монандӣ, ки ифодагари фикрҳои гумонӣ-ғайривоқеӣ (ирреалӣ) мебошанд, чудо намуда, вазифаҳои грамматикӣ онҳоро дар алоҳидагӣ мавриди омӯзиш қарор додааст [49, с.14-15]:

Ба воситаи пайвандаки **ки** чумлаи пайрави монандӣ бо калимаҳои ҳамнисбат, ки вазифаи ҳоли сарчумларо иҷро мекунанд, алоқаманд шудаанд:

Меҳрон мисли ин ки гуфтори вакилро ноҳолисона ёфта ба рамузи он пай бурда бошад, абрӯ қач карда, ба вай ало назар андохт (с. 33).

Пайвандакҳои таркибии **чунон ки** ва **ҳамчунон ки** бештар дар нутқи китобӣ қор фармуда шуда, сарчумларо ё ба воситаи монандкунӣ шарҳ медиҳад ва ё ки вазифаи монандкуниро бо роҳи муқоиса адо мекунанд: *Бобак рӯй ва лабонаш нар мезаданд, мисли ин ки ҳамин замон гиряро сар медаҳад (с. 217).*

Чи тавре ки дар боло қайд намудем, ҷумлаҳои пайрави монандие, ки бо пайвандакҳои **чунон ки, мисли он ки, монанди он ки** ва **гӯё ки** тобеъ гардидаанд, дар ҳама ҳолатҳо омада метавонанд: *Мисли он аст, ки шоир он набардро ба чаши дуда ва ба гӯши худ шунида, тасвири онро дар ҳама ҷо карда бошад (с.181). Бурида бод ин забони ман, ки гӯё аз қаланфураш сохтаанд (с. 33).*

Таҳлили маводди гирдовардаи мо нишон дод, ки ҷумлаи пайрави монандӣ дар романи “Фирдавсӣ” бештар пеш аз сарҷумла ва ё пеш аз амали сарҷумла меояд.

Г) Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб

Ҷумлаи пайрави сабаб сабаби фикри дар сарҷумла ифодашударо шарҳ медиҳад [144, с. 72].

Дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ҷумлаҳои пайрави сабабро аз рӯйи шарҳи сабаби амалу ҳолат ва аломати сарҷумла ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

а) Ҷумлаҳои пайрави сабабе, ки пас аз сарҷумла омадаанд: *Аслан хондам гуфтан хатост, устод, зеро Рустаму Сухроб аз бисёрӣ қироат карданам ба ман қариб ёд шудааст (с. 51). Фирдавсӣ ба танг омад, аз ростии суханро нагуфтаниш пушаймон шуд (с. 189). Банда, вақте ки дostonҳоро мутолиа мекардам, таваҷҷуҳам бештар ба нафосату салосати сухани Фирдавсӣ буд, ба муҳассаноти шеърӣ буд, бинобар ин агар чизе аз назари дин номақбул дар онҳо бошаду надида бошам, гуноҳи ман аст (с. 197).*

б) Ҷумлаҳои пайрави сабабе, ки пеш аз сарҷумла омадаанд: *...барои он ки дар роҳи ҳаҷ роҳзанӣ нақунанду ҳоҷиён бе ҳаросу бим аз Хуросон ба тавофи каъба рафтан тавонанд, ҷувол-ҷувол зару сим дода, уламои динро санохони худ кард (с. 203).*

Ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла ҳангоме ҷой мегирад, ки пайвандакҳои **азбаски, модом ки, ҳар гоҳ ки** омада бошанд: *Ҳар гоҳ ки ба ҳуҷраи худ даромада сари мизи таҳрираш менишаст, ташвишҳои зиндагиро дар паси дар мегузошт (с. 44).*

Пайвандаки **модом** сермаъно буда, дар чумлаи пайрави сабаб дар ду шакл вомахӯрад: **модоме ки, модом ки**: – *Модом ки издивоҷи марду зан фарз аст, дар ин амр така ба таваккал бояд кард (с. 64).*

Пайвандакҳои сабаби **барои ин ки, барои он ки** муштараквазифа буда, ҳам дар чумлаи пайрави сабаб ва ҳам дар чумлаи пайрави мақсад истифода бурда мешаванд: *Мегӯянд, ки вай, султон, қориш худ Абдулвоҳидро талабидааст – барои чӣ? Магар барои он ки “Шоҳнома”-ро хононда шунавад? (с. 176).*

Сотим Улуғзода ба ҷойи пайвандаки **зеро** варианти дигари он **охир**-ро истифода бурдааст: *Вай дар рафти иштирои дostonҳо ба қаҳрамононаш дилбаста мегардад, – охир, онҳо муддатҳои дароз ҳамдаму ҳамнишиниаш, ёрони шабҳои бедорхобиаш буданд, ба ӯ роз мегуфтанд, Эраҷ низ инчунин (с.176).*

Пайвандакҳои **аз он ки, бо он ки, бе он ки, аз он ҷо ки** пайвандакҳои камистеъмоли чумлаи пайрави сабаб ба шумор мераванд ва ба услуби китобӣ хосанд: *Калимаи Филмасал»-ро дар ҳар ҷумла ба кор мебарад, бе он ки маънои онро фаҳмида бошад (с. 113).*

Дар романи «Фирдавсӣ» чумлаи мураккаби тобеи бепайвандак, ки тобеи пайраваш сабаб аст, бештар ба ҷашм расид: – *Напурсед, гуноҳ ба худӣ ман аст (с. 171).*

Ғ) Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави мақсад

Чумлаи пайрави мақсад барои шарҳу эзоҳи мақсади фикри дар сарҷумла ифодашуда меояд: *-Чӣ магар вай барои он омадааст, ки бо хоинони давлати мо дидор бикунанд бо баҳонаи тақдими “Шоҳнома” (с. 207).*

Чумлаи пайрави мақсад ба тамоми сарҷумла тобеъ шуда меояд, ба шарте ки бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат наомада бошанд.

Баъзе чумлаҳои пайрави мақсад бар эзоҳи хабарҳои алоҳида омада, ба воситаи онҳо ба сарҷумла низ тобеъ мешаванд ва хабарҳои онро таъкид мекунанд: *Ман бояд инро нависам, то панду ҳикмати қисса ошкор шавад (с.13). ”Бикӯшед, то ранҷҳо кам кунед” (с. 32).*

Таҳлили ҷумлаҳои пайрави мақсад баъзан шаҳодати он мешаванд, ки онҳо бевосита тобиши маъноии мақсадро нашошта, балки маъноии мақсад бо маъноии табиноат омехта шуда меояд: *Фирдавсӣ муддаои нурсандаро фаҳмид: вазир барои он ки рақибии худро мустаҳқиқи ҷазои сахтаре гардонид тавонад, далелу ҳуҷҷати тоза меҷӯяд (с. 207).*

Ғоҳи ҷумлаи пайрави мақсад метавонад тамоми сарҷумла ва ё бар эзоҳи калимаҳои дар сарҷумла ҷойгирифта омада, муносибати грамматикӣ пайдо кунад. Инчунин, ҷумлаи пайрави мақсад метавонад танҳо хабарии сарҷумла, яъне мақсади иҷрошавии амали сарҷумларо шарҳ диҳад: *Шояд баъди маъзул ва назарбанд шудани аз ёрони худ дур афтода, дар танҳои дилтанг мешуд ва муҳтоҷи ҳамдаме гардида буд, то ки дар суҳбати вай дили ҳасратзадаашро холӣ кунад (с. 166).*

Дар забони тоҷикӣ ғоҳи барои ифодаи маъноии таъкид ва мақсад сарҷумлаи ҷумлаи пайрави мақсад, бо як калима (ҷумлаи хуллас иборат аз хабарии ҷумла), ифода мешавад: *...Худашон илтимос карданд ки бидиҳам, то бихонанд (с.167).*

Воситаҳои алоқии ҷумлаи пайрави мақсад бо пайвандҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ, инверсия ва оҳанги тобеъ сурат мегиранд: *Бо ҳамин мақсад вай ба имоми шодобӣ супориш карда буд, ки қиссаҳои Фирдавсро нурратару амиқтар мутолиа намуда, “далелу ҳуҷҷатҳои қотее” ҷамъ оварад (с. 20).*

Д) Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави натиҷа

Ҷумлаи пайрави натиҷа хулоса ё натиҷаи фикри дар сарҷумла ифодашударо шарҳ медиҳад. Профессор Д. Хоҷаев дар хусуси шинохти ҷумлаи пайрави натиҷа чунин ибрози ақида кардааст: ”Ҷумлаи пайрави натиҷа қолаби муродифии ҳоли натиҷа надорад. Ин хели ҷумлаи пайравро на бо роҳи муқоиса бо аъзоҳои ҷумлаи сода, балки дар асоси муносибати маъноии байни сарҷумлаю ҳиссаи пайрав метавон муайян кард [153, с.9].

Бояд қайд кард, ки ҷумлаи пайрави натиҷа ба ҷумлаи пайрави мақсад аз ҷиҳати предикатсияи сохторӣ ба ҳам монандӣ дорад, онро танҳо бо воситаи

саволгузорӣ ва аз рӯйи ифодаёбии хабархояш фарқ кардан мумкин аст: хабари ҷумлаи пайрави натиҷа бо шаклҳои феълии замони гузашта ифода меёбад. Ҷумлаи пайрави натиҷа бо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа низ омехта карда мешавад. Фарқи ҷумлаи пайрави натиҷа аз ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар он аст, ки ҷумлаи пайрави натиҷа танҳо бо пайвандаки **ки** ба сарҷумла тобеъ гардида, натиҷаи маъноӣ умумии сарҷумла ва ё натиҷаи амалу ҳолати хабари сарҷумларо нишон медиҳад. Ҳангоми дарёфтани ҷумлаи пайрави натиҷа ҳамеша натиҷаи фикри дар сарҷумла ифодашуда, бо пайвандаки **ки** тобеъ мешавад: *Шуморо ҳам ранҷондам, ки бори аввал аз гуноҳам гузаред, аз ин баъд мекушам, ки аз тунд гуфтан худдорӣ кунам* (с. 33).

Бояд қайд кард, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ маъноӣ сабабу натиҷа хеле зиёд зоҳир мегардад. Тобиши маъноӣ сабабу натиҷаро на танҳо дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст *Фирдавсӣ ва Мохак ба ин маслиҳати хоҷа аввал хандиданд, вале андеша карда, онро маъқул донистанд* (с. 162), балки дар якҷанд намуди ҷумлаи пайрав дучор кардан мумкин аст: *Ҳасудон ва рақибонаш, пеш аз ҳама Ҳасани Майвандӣ бо ҳар гуна росту дурӯғ вайро назди султон бад кардан гирифтанд, (дар натиҷа чӣ шуд?) вай аз пой дарафтид* (с. 163).

Бояд зикр кард, ки ҷумлаи пайрави натиҷа камистеъмол мебошад. Сабаби камистеъмолиаш дар он аст, ки ҷумлаи пайрави натиҷа ҳамеша ба маъноӣ тамоми сарҷумла тобеъ буда, натиҷаи маъноӣ сарҷумларо ифода мекунад. Мустақилияти ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи пайрави натиҷа зиёдтар аст, зеро ки он натиҷаи маъноӣ сарҷумларо ифода карда бо як пайвандак ба сарҷумла тобеъ мешавад.

Е) Ҷумлаи пайрави замон

Ҷумлаи пайрави замон замони иҷрошавии амали сарҷумларо ифода мекунад ва ё онро шарҳу эзоҳ дода ба саволҳои **кай?**, **аз кай?**, **то кай?** ҷавоб мешавад. Хусусиятҳои грамматикӣ ҷумлаи пайрави замон аз тарафи забоншинос Х. Ҳусейнов таҳқиқ карда шуда, китобе бо номи «Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон дар забони адабии тоҷик» (1980),

мақолаҳои «Хусусиятҳои асосии ҷумлаи пайрави замон», «Муносибати замони сарҷумла ва ҷумлаи пайрави замон»-ро менависад. Дар ин маъхазҳо хусусиятҳои грамматикӣи ҷумлаи пайрави замон таҳлил карда шудаанд. Забоншинос Д.Т. Тоҷиев овардааст: «Пайвандакҳои ҷумлаи пайрави замон ба дараҷае миқдоран бисёранд, ки ҳамаи муносибатҳои сершумори замони ҷумлаи пайраву сарҷумла бо туфайли ҳамин пайвандакҳо амалӣ мегарданд» [143]

а) Ҷумлаи пайрави замон амалеро ифода мекунад, ки бо амали ҷумлаи сарҷумла дар як замон воқеъ гардида бошад: *Вақте ки саворон ба дарвозаи қалъа расиданд, (замони ҳозира) вакили молиёт бо ду мулозимааш халтаҳои нимапур ба даст пайдо шуда ба роҳи сипаҳсолор тангаҳо пошиданд (феъли замони гузашта)*

б) Амали ҷумлаи пайрави замон пеш аз амали сарҷумла ба вуқӯъ меояд: *Ҳар гоҳ ки кина роҳбари ақл шуд, ҳосилаш ба ҷуз дасисаву ихонат нахоҳад буд (с. 18).*

в) Амали ҷумлаи пайрави замон пас аз амали сарҷумла воқеъ мешавад: *Чун андаке хомӯшӣ барқарор гашт, мансабдор хитобаширо давом дода ва ба бандӣ ишора карда гуфт... (с. 43).*

Ҷумлаи пайрави замон дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ хусусият ва ҳолатҳои гуногунро мегирад: он бештар муносибатҳои замони ҳодиса ва воқеаҳои ҳам сарҷумла ва ҳам ҷумлаи пайравро таъмин намуда, бар эзоҳи тамоми сарҷумла меояд. Ҷумлаи пайрав метавонад яке аз аъзои сарҷумларо шарҳу эзоҳ дода ба он тобеъ шавад: *Пас аз он ки Регистон аз издиҳомии халқ холитар шуд, Фирдавсӣ бо Муҳаммади Лашкарӣ хайрбод карда, ҳамроҳи Абӯ Дулаф ба манзили ӯ равон гардид (с. 42). Ҳар гоҳ ки ба ҳучраи худ даромада сари мизи таҳрираш менишаст, таъвишҳои зиндагиро дар паси дар мегузошт (с. 44). Инак, шабе аз шабҳои тор, ҳангоме ки чароғи хонаҳои деҳа хомӯш буданд, баногоҳ дарвозаи ҳавлии шоир оҳиста кӯфта шуд (с. 52).*

Ҷумлаи пайрави замон ҳоли замонро, ки дар сарҷумла ҷой дошта бошад, шарҳу эзоҳ медиҳад: *Бача зирак ва хушзеҳн буд; калонтар ки шуд, ба хондани*

достонҳо ва ашъори ирфониву ахлоқӣ рағбат пайдо кард (с. 54). Ҷумлаи пайрави замон бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат омада, алоқаи байни ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобеъро мустаҳкам мекунад: *...ҳамон вақт буд, ки Абулқосим шефтаи он китоб гардид (с. 57).*

Пайвандакҳои **дар он вақт ки** дар ҷумлаи пайрави замон омада амалеро мефаҳмонад, ки пеш аз амали сарҷумла воқеъ гардида, дар ин ҳолат хабари ҷумлаи пайрав бо феълҳои замони гузашта ифода меёбанд: *Дар он вақт ки ҳикояти мо аз он сар мешавад, Абулқосими Фирдавсӣ бо ҳамсараи Фотимабону, писари бистудусолаи Ҳушанг ва духтарчаи ҳаитсолаи Манижа да Бож ба ҳавлии мероси худашон мезистанд (с. 6).*

Пайвандаки камистеъмоли **аз бозе ки** низ дар ҷумлаи пайрави замон дар роман истифода шудааст: *Ғазнӣ ним аср пеш шаҳраки музофотие беи набуд, аммо аз соли 962 ба ин ҷониб, - аз бозе ки сарлашқари Сомониён Алптегин ёғӣ шуда сӯйи он шаҳри ҷанубии сарҳадӣ гурехту дар вай аморати мустақили худро бунёд кард, - шаҳр васеъ ва обод шудан гирифт (с. 128).*

Агар дар ҷумла пайвандаки **аз бозе ки** ояд, амалеро ифода мекунад, ки он пеш аз амали сарҷумла ифода мешавад. Ҳангоме ки дар ҷумлаи пайрави замон пайвандаки **вақте ки** ояд, муносибатҳои гуногуни замони ҷумлаи пайраву сарҷумларо ифода мекунад. Дар ин ҳолат ҷумлаи пайрави замон муносибати ҳамзамонӣ ва пайхамзамониро ифода мекунад: *Ку бигӯ, вақте ки аз Бузургмеҳр дар бораи росткориву шоистагии инсон суол карданд, ҳақим чӣ посух дод? (с. 185).*

Пайвандакҳои таркибии ҷумлаи пайрави замон ибора ва таркибҳои **ҳар вақте ки, ҳар вақт ки, ҳар боре ки, ҳар бор ки, ҳар гоҳ ки, акнун ки, ҳоло ки, гоҳе ки, даме ки** шуда метавонанд: *Даме ки номаро ба қуттича меандохт, пардадор даромада ба салом омадани Абулқосими Фирдавсӣ ном шоири тусиро маълум кард (с. 115).*

Ё) Ҷумлаи пайрави макон

Ҷумлаи пайрави макон ҷумлаест, ки макон, сӯй, ҷойи воқеъ шудани амали сарҷумларо мефаҳмонад. Ҷумлаи пайрави макон аз якчанд ҷиҳат

макони ичрошавӣ ва ё ичронашавии амали ҷумларо шарҳ медиҳад, яъне маъно ва вазифаҳои зеринро адо мекунад: – *Аз ҳамон ҷо, ки ҳар вақт мегурифтӣ, бигир (с.26).*

а) Ҷойи ичрошавии амали сарҷумларо шарҳ медиҳад: – *Ҷое, ки ҳасад омад, ибo мегурезад, – сари надомат ҷунбонид саҳҳоф (с. 125).* Гуфтан ба маврид аст, ки ин ҷумла ҳам тобиши макон дорад ва ҳам замон. Яъне, вақте ки ҳасад омад, ибo мегурезад.

б) *Тараф, сӯйи амали сарҷумларо ифода мекунад: Дар кӯчаи дароз, то ҷое ки чаши мерасад, гарди гализи печон ба ҳаво меҳазид (с. 41).*

Бояд қайд кард, ки ҷумлаи пайрави макон ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда монандӣ дорад. Зеро дар ҷумлаи пайрави макон калимаи **ҶОЙ** монанди калимаи **ВАҚТ** хусусияти грамматикӣ гирифта, вазифаи калимаи ҳамнисбатро адо мекунад, пайвандаки таркибӣ сохта маъно ва вазифаи маконро ифода мекунад. Илова бар ин, маънои луғавии калимаи **ҶОЙ** ба дараҷаи нигоҳ шуда, ҷумлаи пайравро муайян мекунад. Ҷумлаи пайрави макон одатан сарҷумларо аз чунин чиҳатҳо шарҳ медиҳад:

а) Ҷумлаи пайрави макон пеш аз ҳама ҳоли макони дар сарҷумла бударо шарҳ дода, ба он тобеъ мебошад: *Дар кӯчаи дароз, то ҷое ки чаши мерасид, гарди гализи печон ба ҳаво меҳазид (с. 41).*

б) Ҷумлаи пайрави макон воҳидҳои нисбии дар сарҷумла ҷойгирифта ро шарҳу эзоҳ медиҳад: *Халифа дар саросари мамлакаташ гашта барои бунёди пойтахти нав ҷойи муносиб мечуст, ҷойеро мечуст, ки дар соҳили рӯди киштигард воқеъ ва аз вараҷа барӣ бошад (с. 81). Кор то чи ҷоие расид, ки ӯ як пагоҳсари як мочаро қаҳр карда аз хона ба дар рафт (с. 97).*

Доир ба ҷумлаи пайрави макон Д. Тоҷиев мақолаеро бо номи «Ҷумлаи пайрави макон», бо ҳамин ном забоншинос Ҳусейнов Ҳ. [164] навишта қайд мекунад, ки ҷумлаи пайрави макон пайвандакҳои зиёди таркибӣ дошта, онҳо аз ибораҳои ҳолшарҳкунандаи маконӣ, яъне пайвандакҳои семантикии **ба ҷое ки, аз ҷое ки, аз кучоё ки, ба кучоё ки, дар ҷое ки, ҳар ҷо ки, ҳар ҷое ки, ҳар кучоё ки, ба ҳар кучоё ки, дар он ҷое ки, дар ҳамон ҷое ки** ва ғайраҳо

иборат мебошанд: *Китоб дар саросари мамлакат шухрат пайдо кард; дар ҳар ҷо ки “Шоҳнома” дастрас мегардид, онро бо шавқу ҳавас мехонданд..(с. 56).* – *Биёр, боз ҳазор дирам биёру ба кучое ки хоҳӣ, рафтан гир, мо туро надидаем, ту моро надидай (с.239).*

Ҷойи ҷумлаи пайрави макон вобаста ба хусусиятҳои грамматикӣ пайвандакҳо метавонад гуногун бошад: агар ҷумлаи пайрави макон бо пайвандакҳои таркибӣ ба сарҷумла муносибат дошта бошад, ҷумлаи пайрави макон пеш аз сарҷумла ҷой мегирад: *Хирад бародари дод аст, ҷое ки хирад нест, дод нест (с.102).*

Ж) Ҷумлаи пайрави шарт

Ҷумлаи пайрави шарт шартӣ воқеъ шудани амали сарҷумларо ифода мекунад: – *Хушанҷон, ман пештар ба ту гуфта будам ва акнун ҳам мегӯям, ки чӣ хуш буд, агар ту гирди ҷангҳои шоҳону паҳлавонон камтар мегаштӣ ё ҳеҷ намегаштӣву дostonҳое монанди Рустаму Таҳмина, Золу Рудоба менигаштӣ (с. 14).*

Пайвандакҳои **ки, агар (гар, ар), агар ки, ба шарте ки, ба шартӣ он ки, дар сурате ки, то, вақте ки, модоме ки, чун (чу)** дар ташаккули ҷумлаи пайрави шарт нақши асосиро мебозанд:

Бо пайвандаки **агар**: *Вай гоҳ-гоҳ ҳамин тавр мекард: агар дар навиштани достоне душворӣ, сакта, норавонӣ пеш ояду қораи пеш наравад, онро ба вақти дигар гузошта дostonи навро ба даст мегурифт (с.11).*

Ҷумлаи пайрави шарт бо пайвандаки **агар** оянд, тобиши натиҷаро низ доранд: *Агар ба қатъзадагон аз давлат ва аз дороён кӯмак нарасад, боз ҳазорон мардум аз гуруснагӣ мемиранд (с.159).*

Бо пайвандаки **то**: - *То шумо маро наронед, ман аз хонаатон, аз хизмататон рафтан намехоҳам,- гуфт Равшан, -ман ба даргоҳи шумо омада ба ҷойи модарам модар, ба ҷойи падарам падар ёфтам, меҳрубониҳои шумо занги хориву кулфатҳои кашидаамро аз дилам зудуд (с.65).*

Ҷумлаи пайрави шарт бо пайвандаки **то** дар услуби гуфтугӯӣ бештар баъд аз сарҷумла меояд: – *Ман ба даргоҳи шумо омада ба ҷои модарам модар,*

ба ҷои падарам падар ёфтам, меҳрубони шумо занги хориву кулфатҳои кашидаамро аз дилам зудуд, ман аз хонаатон, аз хизмататон рафтан намехоҳам, -то шумо маро наронед,- гуфт Равшан (с.65).

Дар қисмати ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баъзан ҳодисае мушоҳида мегардад, ки як муносибати нахвӣ бо якчанд тарзу қолаб баён мегардад ва гоҳе як тарзи ифода якчанд муносибати нахвиرو ифода менамояд [1, с. 138].

Аз андешаҳои муҳаққиқ М.А. Абдурахмонова бармеояд, ки дар заминаи ифодаи муносибати маъноии шарт тобишҳои дигари маъноиро низ дода метавонанд. Агар ҷумлаи пайрав бо пайвандаки **то** пеш аз сарҷумла ояд, дар аксар маврид тобиши маъноии шарт ва замонро ифода мекунад ва агар баъди сарҷумла ояд, тобиши маъноии мақсадро ифода мекунад:

1. Шарт: ***То** худатон маро наронед, – такрор кард Равшан, – ман хоҳ шавҳар равам ва хоҳ наравам, дар хизмати шумо мемомам (с.65).*

2. Замон: ***То** султон бармегардаду арзи туро шунида фармоне мебарорад, ки ҳазорон марду зану кӯдак гуруснамарг мешаванд! (с.159).*

3. Мақсад: *Боз онро як-дурӯза ба Фарруҳӣ ва Асҷадӣ додан лозим омад, худашон илтимос карданд ки бидиҳам, **то** бихонанд (с.167).*

*Бо пайвандаки **модом ки**: – Модом ки издивоҷи марду зан фарз аст, дар ин амр така ба таваккал бояд кард (с.64).*

Пайвандаки **агар** ба шарҳу эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат низ меояд ва дар ин ҳолат ҷумлаи пайрави шарт пас аз сарҷумла ҷой мегирад: *Устод, ба шумо як супориш ҳаст,- шуруъ кард ӯ,- агар қабул кардед, ба атову эҳсони мулукона мушарраф хоҳед шуд (с.89).*

Пайвандаки шартии **агар**, ки шакли ихтисоршудаи он **гар, ар** аст, бештар дар назм дучор мешаванд. Ин нуқтаро забоншинос М.Н. Қосимова низ дар маҷмуи мақолаҳои худ қайд кардаанд [85, с. 20]. Азбаски ҳақим Фирдавсӣ худ шоир буд, дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода мисолҳо бо пайвандаки ихтисоршудаи **гар, ар** хеле зиёд вохӯранд:

Гар умри ту чун қадди ту будӣ ба дарозӣ,

Ту зинда бимондӣву бимурдӣ маликулмавт (с.22).

*Гар ин гардиши ҷанги ман дод нест,
Равонам бад-он гетӣ обод нест (с.102).*

Бояд зикр намоем, ки бо пайвандаки ихтисоршудаи ар низ дар намунаи байтҳои Фирдавсӣ истифода шудааст:

*Кунун гар ба дастам бувад ҷону тан,
Надорам дарез, **ар** бихоҳад зи ман (с.95).*

Пайвандакҳои **ба шарте ки, ба шарти он ки** ба услуби китобӣ мансубанд: – *Ба гумонам, кор боз ягон даҳ сол тӯл хоҳад кашид, – ҷавоб дод Фирдавсӣ ва афзуд: – Албатта, **ба шарте ки** умрам вафо кунаду тандурустӣ ҳам тарки ман нагӯяд (с.58).*

Ҷумлаи пайрави шарт агар бо пайвандаки **ба шарте ки** сурат гирифта бошад, он метавонад пеш ва ё пас аз сарҷумла ҷой гирад: *Баъдан ман ўро огоҳ кардам, гуфтам: издивоҷи шумо мумкин мебуд **ба шарте ки** ту Марияро мусалмон бикунӣ, ё ақаллан ў қавл диҳад, ки мусалмон хоҳад шуд (с.87).* Дар ин ҷумла ҷумлаи пайрави шарт баъд аз сарҷумла омада, онро шарҳу эзоҳ додааст.

Калимаҳои ҳамнисбати ҷумлаи пайрави шарт калимаҳои мебошанд, ки дар сарҷумла омада вазифаи ҳоли шартро адо мекунанд. Дар ҳолате ки дар таркиби сарҷумла воҳидҳои ҳамнисбат ба вазифаи ҳоли шарт омада бошанд, ҷумлаи пайрави шарт ба он воҳидҳо тобеъ мешавад: *Банда ба назди шумо барои машварат омадам: чӣ кор бояд кард, ба Фирдавсӣ чи тавр огоҳӣ диҳем, то ки чораи эҳтиётро бубинад? (с.224).*

Ҷумлаи пайрави шарт шарти иҷрошавии амали сарҷумларо ифода мекунанд ва ба саволи **ба кадом шарт?** ҷавоб мешавад: *То аризаи соҳиббаридро ба ман нишон надихед, бовар намекунам (с.211).*

Ҷумлаи додасуда аз ду ҷумлаи содаи яктаркиба ташкил шудааст. Ин ҷумлаҳо ба воситаи пайвандаки **агар**, ки дар дохили ҷумлаи пайрав ҷойгир шудааст, муносибати грамматикӣ пайдо карда, ҷумлаи мураккаби тобеъро ташаккул додаанд. Сарҷумла «бовар намекунам» буда, ҷумлаи пайрав «*То аризаи соҳиббаридро ба ман нишон надихед*» аст ва ба саволи **ба кадом шарт**

бовар намекунам? ҷавоб мешавад. Дар ҷумлаи мазкур ҷумлаи пайрави шарт барои шарҳу эзоҳи сарҷумла омадааст.

Дар забони тоҷикӣ шартҳои барои иҷрошавии фикри дар сарҷумла гузошташуда имконнопазир (иҷронашаванда, ирреалӣ) ва имконпазир (иҷрошаванда, реалӣ) шуда метавонад. Ҳангоми имконнопазир будани шартӣ гузошташуда, онро донишҷӯ зарур аст, ки он маънои тахмин, гумонро ифода мекунад ва хабарҳои сарҷумлаю ҷумлаи пайрав бо шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягӣ ифода мешавад [105, с. 284]. Мисолҳои зер тасдиқи гуфтаҳои боло ҳастанд:

– Агар кори банда фақат назм кардани қиссаҳои тайёр мебуд, кор сахл буд, – гуфт дар охир Фирдавсӣ-аммо дар ҳақиқат ин тавр нест (с.58). ...хоҳиш намуд, ки агар Аббос дар воқеъ ҳам гуноҳе дошта бошад, ҳақим ба карами худ гуноҳи ӯро афв фармуда аз ҳабс озод бикунад (с.67). Боз меандешид, ки агар мабодо хабари воқеа ба дарбор расад, султон рафтори ӯро нахоҳад тасаннуд... (с.124).

Забоншинос М.Н. Қосимова дар «Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик» воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави шартро муайян карда менависанд, ки воситаҳои асосии алоқаи ҷумлаи пайрави шарт ба сарҷумла пайвандакҳои тобеъкунандаи шарт, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ, инверсия ва оҳанги тобеъ мебошанд. Мутобиқати шаклҳои феълӣ дар ин намуди ҷумлаи пайрав аҳамияти махсус дорад [85, с. 19-27]. *Агар писари ҳоқим ба мадади ӯ намерасиду аз мӯяш кашида аз зарқоб берун намеовард, зарқ шуданаиш муқаррар буд (с.95).*

Ҷойи ҷумлаи пайрави шарт дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ гуногун аст. Он метавонад пеш аз сарҷумла, дар мобайн ва баъд аз сарҷумла ояд.

Ҷумлаи пайрави шарт бештар дар аввали ҷумлаи мураккаби тобеъ омада, сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад: *Агар додгар бошӣ, эй шаҳриёр, бимонӣ ба гетӣ яке ёдгор (с.215). Агар саводе дошта бошад, кӯрсаводе беш нест (с.113).*

Агар гӯянд ки Пашан исми ҷанг аст, на исми шахс, зимнан чунин маънӣ мебаромад, ки султон кундфаҳм аст (с.189).

Гоҳо ҷумлаи пайрави шарт дар мобайни ҷумлаи мураккаб низ омадааст:

Шоҳам, агар гуфтори банда бечост, аз карами ҳумоюнӣ бахшоиш мехоҳам (с.192). – Ман ба ҳеҷ ваҷҳ набояд бо ин навқарон рӯбарӯ шавам, инҳо Фирдавсиро, агар ёбанд, баста ба Ғазнӣ мебаранд (с.236).

Дар ҷумлаи дуҷумлаи пайрави шарт бо як калима ифода шудааст, ки ин гуна ҷумлаҳо дар романи “Фирдавсӣ” хеле кам ба назар расиданд.

Мусаллам аст, ки ҷумлаи пайрави шарт дар ҷумлаи мураккаби бебайвандак низ бо як калима ифода шудааст: *Зинда бошем, мебинем (с. 166).*

Ҷумлаи пайрави шарт баъд аз сарҷумла низ бештар мавриди истифода қарор гирифтааст: *Аз дараиш намеравам, то маро бор надихад (с.125). Се мисраи аввалро шумо, ман ва боз ягон шоири дигар, Асқадӣ ё Зинатӣ мегӯянд, чаҳорумро бигузored Фирдавсӣ бигӯяд, агар тавонад (с.181).*

Дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода ҷумлаи пайрави шарт дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби омехта ва ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави чида ва ғайричида низ истифода шудааст:

а) Ҷумлаҳои мураккаби омехта: *-Бақия, албатта, ҳаст, вале қазоӣ нест, агар фаразан ситонида шавад ҳам, ба чаҳоряки ин ҳазор ҳазор намерасад (с.27). Фирдавсӣ ба ӯ гуфт, ки дар ин шахр Абусаъди Маншурӣ ном шоир ва баққол зиндагӣ мекунад, балки Салоҳиддин ӯро мешинохтагист? (с.127).*

б) Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо ҷумлаҳои пайрави чидаи шарт:

Акнун агар шоҳ боре аз “Шоҳнома” боби ҷанги Пашанро хонад ё барояш хонанд, дурӯғи шоир ошкор хоҳад шуд, он гоҳ вой ба ҳоли дурӯғгӯӣ (с.189).

Дар ин ҷумла ҷумлаҳои пайрави шарт “Акнун агар шоҳ боре аз “Шоҳнома” боби ҷанги Пашанро хонад” ва “ё барояш хонанд” буда, бо ҳам чида шуда омадаанд.

Ваҳҳоб ба шарте ба назди қозӣ меравад, ки агар ўро шиносад, ба ў боварӣ дошта бошад (с.68).

Дар ин ҷумла “*Ваҳҳоб ба шарте ба назди қозӣ меравад*” сарҷумла буда, “*ўро шиносад*” ва “*ба ў боварӣ дошта бошад*” ҷумлаҳои пайрави чидаи шарт мебошанд.

Ё дар мисоли дигар: *Агар гуноҳ карда бошад, шумо, ба хотири ин ки ман ният дорам ўро хостгорӣ кунам, ин бор аз гуноҳаш гузаред,- оромонаву дӯстрӯёна гуфт бону (с.234).*

Дар ин ҷумла «*ин бор аз гуноҳаш гузаред*» сарҷумла буда, «*Агар гуноҳ карда бошад*» ва «*шумо ба хотири ин ки ман ният дорам ўро хостгорӣ кунам*» ҷумлаҳои пайрави чидаи шарт буда, ба саволи “*ба кадом шарт ин бор аз гуноҳаш гузаред?*” ҷавоб мешаванд.

3) Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби дарача:

Ба Фирдавсӣ мегуфт, ки агар шугли дигаре ёбад, девонхонаи қозиро тарк мекунад (с.65).

Ҷумлаи “*Ба Фирдавсӣ мегуфт*” сарҷумла буда, агар ба он саволи *чӣ мегуфт?* гузорем, ба ин саволи сарҷумла ҷумлаи пайрави пурқунанда “*девонхонаи қозиро тарк мекунад*” ҷавоб мешавад. Агар ба ҷумлаи пайрави пурқунанда саволи “*ба кадом шарт девонхонаи қозиро тарк мекунад?*” гузорем, “*агар шугли дигаре ёбад*” ҷумлаи пайрави шарт мешавад.

Ё дар мисоли дигар: *Агар манзумае мутазаммини тавба мефиристанд, шак нест, ки султон гуноҳашонро мебахшид (с.243).*

Дар ҷумлаи зерин низ “*шак нест*” сарҷумла буда, ду ҷумлаи пайрави гуногун ба шарҳу эзоҳи сарҷумла омадаанд. Ба сарҷумла саволи ба кадом шарт шак нест? гузорем, ҷумлаи пайрави шарт “*Агар манзумае мутазаммини тавба мефиристанд*” ҷавоб медиҳад ва агар ба сарҷумла саволи ба чӣ шак нест? гузорем, ҷумлаи пайрави пурқунанда “*ба он ки султон гуноҳашонро мебахшид*” ҷавоб мешавад.

Дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода ҷумлаҳои пайрави шарт чунин тобишҳои маъноии ифода доранд:

А) тобиши мақсад: *Ман бояд инро нависам, то панду ҳикмати қисса ошкор шавад (с.13). Навиштам ва менависам, то шояд савобу хатои пешиниён ба имрӯзиёну фардоиён дарси ибрат шавад... (с.14).*

Б) тобиши хилоф: *Ту альён аз Абӯ Дулаф ва Маҳмуд ба хабаркашӣ гунаҳкор шудӣ, вале агар чизе набошад, онҳо аз чӣ чиз хабар мекашанд? (с.8). Ман туро на фақат намеронам, балки агар тақдират бошаду шавҳар кунӣ ҳам, умедворам ки хонаи моро тарк накуниву омада хизмат карда гаштан гирӣ (с.65).*

В) тобиши замон: *Агар бинӣ, овоз деҳ ба вай! (с.178).*

Г) тобиши симетрӣ: *Агар шумо он авлоди худатонро, ки ҳазор сол баъд аз сари шумо ба дунё хоҳанд омад, пешакӣ шинохта метавонистед, ниёғони дури мо ҳам пайғамбари моро шинохта ва аз китоби вай огоҳ буда метавонистанд (с.40).*

Ғ) тобиши шодиву фараҳ ё дуой оллативӣ: *Нахустин бор аст ва илоҳо охирин бор мабод, ки ҳокими шаҳр ба меҳмони банда меоянд, агар банда шарти ин меҳмондори боифтихорро ба ҷо наёрам, як умр дар ҳасрату надомат мемонам (с.53).*

Д) тобиши кибру ғурур: *Дар сурате ки хушнависон бо нусхабардорӣ ва фурӯши баъзе дostonҳои шоир музде меёфтанд, шоири асилзодаи ҳимматбаланд то вақтҳои охир аз «чаканафурӯшӣ»-и асараи ор кард, агар аз ҷое музд таклиф шавад ҳам қабул наменамуд (с.72).*

Ё) тобиши ноумедӣ: *Фақат акнун аз фишори мӯҳтоҷӣ, агар харидоре пайдо мешуд, ӯ ба «фурӯхтан»-и китобаи розӣ буд [72]. Агар ба Фирдавсӣ ҳукми қатл барояд, хуни ноҳақ рехта хоҳад шуд [7.с.204].*

Ж) тобиши умедворӣ: – *Агар он ҳуҷҷат дар ҳақиқат вуҷуд дошта бошад, шумо онро ба ман бидиҳед, ман шуморо аз зиндон озод мекунонам ва осуда мегузорам (с.211). – Агар боз ҳазор дирами дигар ёбаму биёрам, шумо маро ҳақиқатан раҳо мекунед? (с.239). Агар ин муяссар шавад, обрӯ ва нуфузи «шайхи бузургвор» чӣ қадарҳо баланд хоҳад шуд (с.20).*

З) тобиши таъкид: *Агар ба давлати Сомониён завол расад, аз ҳамин парвардагони туркашон мерасид (с.79). – Агар ба фиреб пай баранду баргашта ба шумо дарафтанд, ки чаро дурӯғ гуфтӣ, шумо чӣ кор мекунед?- хотиррасон кард Фирдавсӣ (с.226). Ё ки, агар не гӯед, ин корро ба ман ҳавола кунед (с.172).*

И) тобиши таҳдид: *Аз дараиш намеравам, то маро бор надиҳад (с.125).*

К) тобиши эҳтимолият: *Агар писари ҳоким ба мадади ӯ намерасиду аз мӯяиш кашида аз зарқоб берун намеовард, зарқ шуданиш муқаррар буд (с.95).*

Л) тобиши майлу хоҳиш: – *Чӣ хуш буд агар каме шароб ҳам меовардӣ,- аз паси ӯ хоҳишгарона гуфт Фирдавсӣ (с.12). Агар ту маъқул донӣ ва падару модараш розӣ шаванд, ихтиёрат (с.60). Агар майл доред, биёед бо ҳам меравем, ганиматҳо дар воқеъ диданианд (с.129). – Ман фардо бегоҳӣ устодро ба меҳмонӣ мехонам, агар шумо ҳам лутфан ба кулбаи банда қадам ранҷа мекардед...(с.142).*

М) тобиши миннатдорӣ: *Агар подоиши ин нақӯкорӣ, ин лутфу марҳамати шумо аз банда ва аз он озодшудагон нагардад, аз худованд мегардад, – инро гуфта бархост ва бо таъзими эҳтиромӣ боргоҳи ҳокимро тарк кард (с.68). Агар дар ин ҷо дер монед, ман боз меоям, ба дидоратон мерасам (с.232).*

Н) тобиши тарсу ваҳм: *Агар мегуфт, он ошнояш ҳам, албатта, гирифтормегардид (с.68). – Агар дурӯғ гуфта бошам, забонамро бибуранд (174).*

Забоншиноси нозукбин М.Н. Қосимова дар мақолаи худ “Чумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик” овардааст, ки дар чумлаи пайрави шартӣ хабари чумла бо шаклҳои сиғаи шартӣ, сиғаи хабарӣ ва сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад [79]. Мо ба гуфтаи ин забоншинос такя намуда, дар вақти таҳлили роман боз ду намуди ифодаёбии хабарро бо сиғаҳои эҳтимолӣ ва сиғаи амрӣ дарёфт намудем: *Агар ихтиёр ба Майвандӣ мебуд, шояд ӯ ба шоири шиамазҳаб як дирами пучак ҳам намедод (с.221). – Хуҷҷат дар дасти одами муътамади ман аст, агар шумо ба ман боз беш аз он ки кардед, бадӣ*

кунед, одами ман он хучҷатро фавран ба султон мерасонад,- такроран огоҳӣ дод Исфароинӣ ба вазир (с.211).

Аксарияти чумлаҳои мураккаби романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзодаро чумлаҳои мураккаби тобеъ ташкил медиҳанд. Хусусан, чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави шарт хеле зиёд истифода шудаанд ва қолабҳои гуногуни ифода доранд. Ба гуфтаи забоншинос Б. Камолиддинов “Ҳар кадоме аз қолабҳои ифода дорои чандин мувозиҳои (вариантҳои) шаклӣ, грамматикӣ, луғавию грамматикӣ мебошад. Муродифу мувозиҳои нахвӣ домони имконоти ифодаи матлабро фарохтар ва тарзи баёнро рангинтар мегардонанд” [67. с. 106]. Чумлаҳои пайрави шарт, ки нависанда дар асараш овардааст, аз тобишҳои маъноӣ хеле бою гуногунанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нависанда дар эҷод намудани асарҳои насрӣ сабки фардии нигорандагии худро пайдо намудааст.

3) Чумлаи пайрави хилоф

Одатан чумлаи пайрави хилоф ба иҷрои амали сарчумла мамониат эҷод кунад ҳам, бо вучуди ин амали сарчумла иҷро ё тасдиқ мешавад. Чумлаи пайрави хилоф ба чумлаи пайрави шарт шабоҳат дорад. Фарқ дар он аст, ки чумлаи пайрави шарт аксар шартеро пеш мегузорад, ки он сабаби иҷрои амали сарчумла мегардад: *Агар ту маъқул донӣ ва падару модараш розӣ шаванд, ихтиёрат. Ту маъқул донӣ ва падару модараш розӣ шаванд ҳам, ихтиёрат* (с.60).

Пайвандакҳои чумлаи пайрави хилоф: **ҳам, агарчи, (гарчи, арчи), агар ки (ар ки), агарчанде (гарчанде, арчанде), агарчанде ки, ҳарчанде ки, бо вучуди ин (он) ки, сарфи назар аз ин (он) ки, қатъи назар аз он (ин) ки, ба ҷое ки, дар ивази он ки, бо он ки, ки:** *Ҷавонзан ду сол боз бева аст, ба вай шавҳар, ба сағираҳояш мураббӣи мардина даркор аст, агарчи паяндар ҳам бошад* (с.64). *Шоир ва ҳақими бузургҳамин тавр дар чандин мавриди дигар ҳам ҷангҳои ноҳақ ва зоратгаронаро, агарчи аз ҳамватанони худаш ба амал омада бошад, ҳам маҳкум кардааст* (с.106).

Дар порчаи назмии “Шоҳнома”, ки Сотим Улуғзода дар романи “Фирдавсӣ” истифода намудааст, пайвандаки **агарчи** дар шакли **агарчанд** омадааст:

Агарчанд бад кардан осон бувад,

Ба фарҷом з-ӯ дил ҳаросон бувад (с.56).

Пайвандакҳои чуфт: **агар... ҳам, вақте ки... ҳам, агар чи (гарчи)... ҳам, ҳарчанд... ҳам** дар романи “Фирдавсӣ” мавриди истифода қарор гирифтаанд: *Аз талабагони пешқадам ба шумор мерафт, шеър мегуфт, гарчанде ки ашъораи ба фикри суханиносон хом ва каммаънӣ мебароманд (с.61). «Хоҷа ва шумо ягона мутакко, ягона сарвару сарпаноҳи ман ва бачаҳоям хастед, агар барои ман ҳаминро лозим ва муносиб мевода бошед... ман чӣ ҳам мегуфтам?» (с.65).* Дар ин ҷумла ҷумлаи пайрави хилоф ба иҷрошавии амали сарҷумла мамониат эҷод кунад ҳам, лекин он иҷро мешавад.

Ба ибораи дигар, ҷумлаи пайрави хилоф ба фикри сарҷумла мухалиф бошад ҳам, он тасдиқ мегардад. Ҷумлаи пайрави хилоф одатан бар эзоҳи тамоми сарҷумла меояд ва ҷойи он бештар пеш аз сарҷумла аст. Баъзан ҷумлаи пайрави хилоф дар байни сарҷумла, пас аз ҳоли хилоф меояд. Ҷумлаи пайрави ҳоли хилоф ба сарҷумла бо пайвандакҳои **ҳам, агарчи (гарчи, арчи), агар ки, (ар ки), агарчанде, агарчанде ки, ҳарчанд, ҳарчанд ки, бо вучуди ин (он) ки, қатъи назар аз ин (он) ки, ба ҷое ки, ба ҷое он (ин) ки, дар ивази ин (он) ки, ки** алоқаманд мешавад. Ҷумлаи пайрави хилоф бо пайвандаки **ҳам** ҳамеша пеш аз сарҷумла меистад: *Ҳикояти меҳмонаширо бодикқат шунида бошад ҳам, аз тулу тафсили он хаста шуда буд (с.63).*

Агар ҷумлаи пайрави хилоф, ё хабари он чида шуда омада бошад, пайвандаки **ҳам** бо яке аз хабарҳо омада, ба ҳамаи хабарҳои дигари чидашуда баробар алоқаманд мегардад. Пайвандаки **ҳам** ҳамеша дар охири ҷумлаи пайрав ҷой мегирад: *Маликушшуаро дар маҷлиси мушоара ба маҳорати бадеҳагӯии Фирдавсӣ тан дода дасти ӯро бӯсида бошад ҳам, аслан натиҷаи мушоара димоғи ӯро сӯзонда буд (с.195).*

И) Ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба фикри дар сарчумла дарҷшуда, боз ягон фикри дигар илова карда мешавад ва ягон муносибати худро нисбати фикри дар сарчумла буда, ҳамроҳ мекунад. Номи иловагӣ додан ба маънои асосии сарчумла ба хусусияти сохтори ин намуди чумла вобастагӣ дорад. Дар ин қолаби чумлабандӣ сарчумла аз ҷиҳати таркиб мазмунан пурра буда, мисли сарчумлаҳои пайрави дигар шарҳу эзоҳ талаб намекунад. Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ чумлаест, ки он нутқ, мавзӯи сухан ва муҳокимаро ифода намуда, маънои сарчумларо бо роҳи иловакунӣ пурра мегардонад. Пайвандакҳои чумлаи пайрави ҳамроҳӣ **ғайр аз ин ки, ғайр аз он ки, ба ғайр аз ин (он) ки, аз ғайри ин ки, ба болои ин (он) ки, ба ҷуз ин (он) ки, дар баробари ин (он) ки** буда, бояд гуфт, ки баъзе ин пайвандакҳоро дар чумлаи пайрави пурқунанда дучор кардан мумкин аст. Дар чумлаи пайрави ҳамроҳӣ муносибати чумлаи тобеъ ба сарчумла ҳамеша дар алоқаи иловакунӣ, ҳамроҳӣ мебошад. Барои фарқ кардани чумлаи пайрави ҳамроҳӣ ва чумлаи пайрави пурқунанда (ҳангоме ки онҳо пайвандакҳои якхела доранд) ба хонанда лозим меояд, ки ба маънои он чумлаҳо диққат диҳад.

Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ метавонад ба тамоми сарчумла муносибати маъноиву грамматикӣ дошта бошад. Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба воситаи яке аз аъзои он ба сарчумла муносибати маъноию грамматикӣ пайдо мекунад. Чумлаи пайрави ҳамроҳӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешавад:

1. Чумлаи пайрави ҳамроҳие, ки ба фикри дар сарчумла буда ягон фикри дигар илова карда мешавад.

2. Дуюм, чумлаи пайрави ҳамроҳие, ки муносибати гӯяндаро ба фикри дар сарчумла буда ифода мекунад. То алҳол ин намуди чумла пурра таҳқиқ ва омӯхта нашудааст.

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа: *Вай зани барнои нозанинашро чӣ қадар ки дӯст дошта бошад, ба писари хурдсоли вай ҳамон қадар меҳрубон ва ғамхор буд, ӯро худаш таълим меод, дониш меомӯхт (с.54).*

3.3. Чумлаи мураккаби омехта

Ўмлаи мураккаби омехта гуфта чунин ӯмлаҳоро меноманд, ки ӯмлаи содаи таркибашон на камтар аз сето буда, агар он ӯмлаҳои сода ҳам бо пайвандакҳои пайвастананда (масалан, ӯмлаи содаи якуму дуом) ҳам ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда (ӯмлаи дуому сеом) ба ҳам алоқаманд шуда бошанд. Яъне, ӯмлаи мураккабе, ки алоқои байни ӯмлаҳои содаи таркиби он ҳам бо роҳи пайвастанӣ ва ҳам бо роҳи тобеъкунӣ сурат гирифтааст, ӯмлаи мураккаби омехта номида мешавад [169, с. 425].

Оид ба ӯмлаҳои мураккаби омехта дар китобҳои дарсии мактабҳои миёна В. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров “Грамматикаи забони тоҷикӣ” (қ.2. Синтаксис, 1948, с.81) бо номи “ӯмлаҳои мураккаби тобеъ ва ғайритобеъ” ва Б. Ниёзмӯҳаммадов ва Ш. Ниёзӣ “Грамматикаи забони тоҷикӣ” (қисми 2, Синтаксис, 1954, с.114) бо номи “ӯмлаҳои мураккаб бо пайвастан ва тобеъкунӣ” маълумоти мухтасар оварда шудааст.

Нависандаи Сотим Улуғзода дар романи “Фирдавсӣ” дар ӯмлаорой аз чунин намуди ӯмлаҳо хеле зиёд истифода намудааст: *Гузашти рӯзгорон омӯзгори хубест, ҳар кӣ аз ӯ таълим гирифтаан хоҳад, ин омӯзгори пурдоннахуст ба вай ситамкорӣ бар зердастонро манъ мекунад (с.14). Шумо китобро нахуст ба номи султон Маҳмуд кардаед, атои султон ба шумо гарчанде ба қадри арзиши китоб набуда ва шумо онро қабул накардаед, вале ба ҳар ҳол китоб аз назари ҳумоюнӣ гузаштааст (с.258).*

Шумо худ на фақат шоир, балки олим ва зоҳид ҳам ҳастед, мусалмонон аз шумо ашъору дostonҳое чаши доранд, ки бар қуввати ислом афзоянд (с.19).

Дар байни ин ду ӯмлаи мураккаб, ки ӯмлаи якум **Шумо на фақат шоир** ва **олим ва зоҳид ҳам ҳастед** ӯмлаи якум бо ӯмлаи дуом ба воситаи пайвандаки пайвастанандаи **балки** пайвастан шудааст. Дар ӯмлаи дуом сарӯмла **мусалмонон аз шумо ашъору дostonҳое чаши доранд** ва **бар қуввати ислом афзояд** ӯмлаи пайрав мебошад.

Он гоҳ *ӯ* ба худ қарор дод, ки аввалан ба «бидъаткориш» Фирдавсӣ тавассути имоми шодобӣ ва шахсони дигар далелу бурҳони лозима ҷамъ кунаду сониян *ӯ*ро ба масъулият кашонад (с.20).

Охир инҳо далел намешаванд ва агар шаванд ҳам, далелҳои сустанд (с.25).

Устод онро ба ҷаноби Муҳаммади Лашкарӣ тақдим карда будаанд, он ҷаноб ориятан ба ман дода буданд, ки фаслери аз ёд кунам (с.48).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои мураккабе низ вомехӯранд, ки аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои сода таркиб ёфта, дар он ҷумлаҳои сода аз як тараф баробархуқуқанд, ё яке аз ҷумлаҳои сода ба дигараш тобеъ мешавад.

Дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” зери таҳрири профессор Б.Ниёзмӯхаммадов ба 4 хели ҷумлаҳои мураккаби омехта ишора шудааст, ки чунин хелҳои ҷумлаи мураккаби омехтаро низ нависандаи чирадаст Сотим Улуғзода истифода намудааст:

1. Ҷумлаи мураккаби омехтае, ки ҷумлаи пайрав ба яке аз ҷумлаҳои сода тобеъ гашта бошад ҳам, ба ҳамаи ҷумлаҳои содаи мураккаби омехта як хел таъсир мебахшад: *Вақте ки дарбон ба Исфароинӣ хабар дод, ки пирамарде омадасту хочаро дидан мехоҳад, хоҷа ҳайрон нашуд ва ба айвон баромада, дар он пирамарди “рустой” шоирро шинохт...*(с.162)

Дар ин мисол ҷумлаи “*вақте ки дарбон ба Исфароинӣ хабар дод*” пайрави замон буда, ба сарҷумлаи “*хоҷа ҳайрон нашуд*” тобеъ бошад ҳам, ба ҷумлаи пайрави дуюм, ки пайрави пурқунанда мебошад, “*пирамарде омадасту хочаро дидан мехоҳад*” ва ҷумлаи охир “*ба айвон баромада, дар он пирамарди рустой шоирро шинохт*” як хел муносибат дорад ва ин ҷумлаҳоро низ аз ҷиҳати вақту замон шарҳ медиҳад.

2. Ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки ҷумлаи пайрав ба яке аз ҷумлаҳои содаи ҷумлаи мураккаби омехта тобеъ гашта, фақат ҳамон ҷумлаи содаро шарҳ медиҳад: *Шоир дар меҳмонхонаи Моҳак аз ӯ кӣ будани он пиракиро пурсид, маълум шуд, ки имоми даргоҳи шоҳ, пири ӯ ва номиш Шайх маҳамшод будааст* (с. 194).

3. Ҷумлаҳои мураккаби омехта, ки дар онҳо ҳар кадом ҷумлаи сода ба худ ҷумлаи пайрав гирифтааст: *Аз “Кохӣ Фирӯзӣ”-и худ то масҷиди “Аруси фалак” роҳи тинҳонӣ созонда буд, то битавонад ба осонӣ дар намози ҷамоат ҳозир шавад; дар масҷид мақсурае барои худ дошт, ки дар вай бе ташвиш машғули ибодат мегардид (с.203).*

4. Ҷумлаи мураккабе, ки яке аз ҷумлаҳои сода ва ё ҳар кадом ҷумлаи содаи муқобили якдигар гузошташуда пайрав дошта бошад, ҷумлаи мураккаби омехта номида мешавад: *Зару моли беҳисобе, ки аз зорату яғмои кишварҳо ба даст овардааст, ба хазинаҳояш намегунҷад, вале раиятҳои бадбахташ аз хирочҳои гарон хонабардӯшанд ё аз гуруснагӣ ҷон мекананд (с.258).*

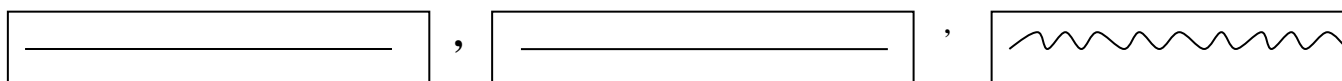
Профессор Д.Т. Тоҷиев ҷумлаҳои мураккаби омехтаро ба се гурӯҳ ҷудо намудааст:

1. Ба гурӯҳи аввал ҷумлаҳои мураккаби омехтае дохил мешаванд, ки ҷумлаҳои пайвасти он як ё якчанд ҷумлаи пайравро тобеъ мекунанд:

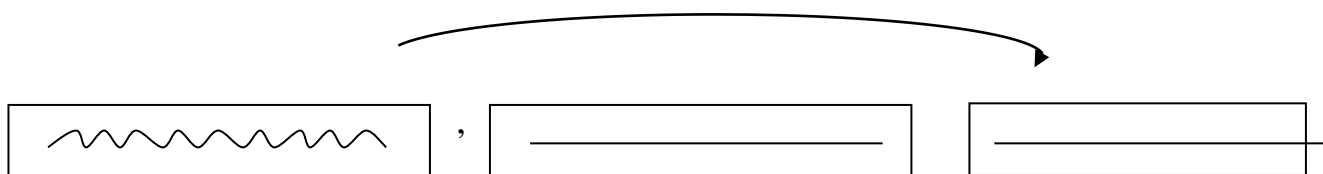
2. Ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки ҷумлаҳои пайрав ба ҳама ё аксарияти ҷумлаҳои пайваст баробар тобеъ мешаванд.

3. Ҷумлаҳои мураккаби омехтае, ки ҷумлаҳои пайрав ба ҳама ё ба аксарияти ҷумлаҳои пайваст тобеанд ва пайравҳои пайрави дигар барои эзоҳи ҷумлаи пайвасти алоҳида омадаанд [41, с. 69]

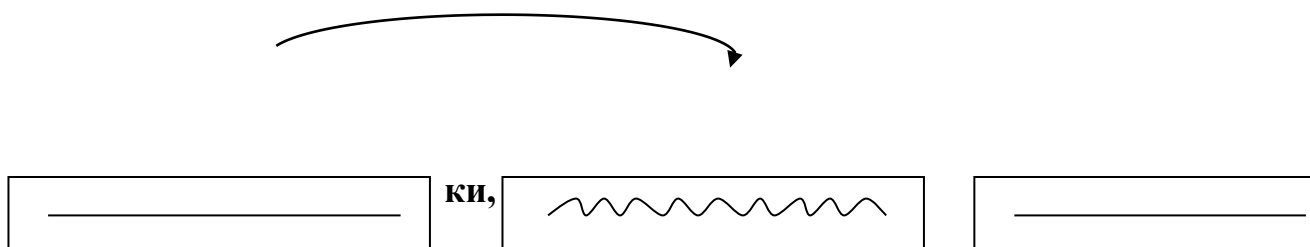
Барои тақвияти фикр якчанд намуна аз хели ҷумлаҳои мураккаби омехтаи романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода бо нақшааш меорем:

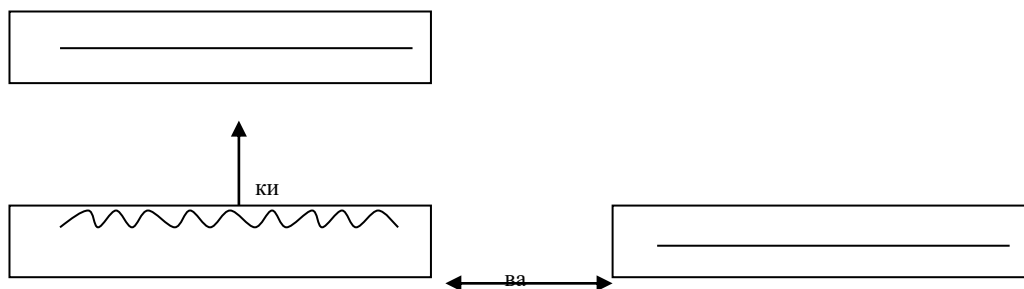
Ҳамин фикр аз дили Абу Дулаф ҳам мегузашт, вале ҳар дуяшон ҳам онро ба забон овардан намехостанд ва умед мекарданд, ки ин тавр нахоҳад шуд (с. 232).

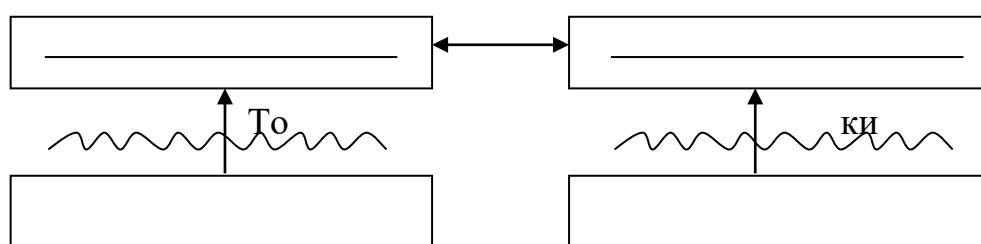
Агар устод ба зистани дар он деҳкада розӣ шаванд, лоақал Бобак бояд дар хизматашон бошад, ба устод дастёр даркор аст (с. 229).

Абу Дулаф боз хабар овард, ки дар хонаҳо ва мафҳилҳои тӯсиён шоҳномаҳои дар авҷ аст, ҳатто авомон ҳам абёти китобро аз бар карда месароянд (с. 249).

Маро лозим меояд, ки аз анвои ривоятҳои ҳар як достон беҳтаринашро баргузинам ва сипас ин беҳтаринҳоро аз ҳар гуна зиёдаҳои, берабтиҳо ва ғайруҳу тоза, ноҳамвориҳоро ҳамвор кунам, ҷойҳои холиро пур кунам, миёни воқеаҳо равобити ботиниашро дарёбам ва барқарор созам, маъно ва мафҳуми онҳоро бичӯям (с. 58).

Аз “Кохи Фирузӣ”-и худ то масҷиди “Аруси фалак” роҳи пинҳонӣ созанда буд, то битавонад ба осонӣ дар намози ҷамоат ҳозир шавад; дар масҷид мақсурае барои худ дошт, ки дар вай бе таъвиши машғули ибодат мегардид (с.203).

Ҷумлаҳои мураккаби омехта аз рӯи миқдори ҷумлаҳои таркиби худ ва вобастагии онҳо хеле гуногун мешавад. Муносибати маъноии байни ҷумлаҳои мустақил мисли ҷумлаҳои мураккаби пайваст буда, алоқаву муносибати ҷумлаҳои пайрав нисбат ба сарҷумла мисли ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аст.

Ҳама хелҳои ҷумлаҳои пайрав бар эзоҳи ҷумлаҳои мустақил омада метавонанд. Барои намуна чанд намуди ҷумлаҳои мураккаби омехтаро аз назар мегузаронем.

1. Ҷумлаи мураккаби омехтае, ки ҷумлаи пайрав ҷумлаи содаи мустақили дуҷумро шарҳу эзоҳ додааст: *Шумо худ на фақат шоир, балки олим ва зоҳид ҳам ҳастед, мусулмонон аз шумо ашъору дostonҳое чаши доранд, ки бар қуввати ислом афзоянд* (с. 19).

2. Ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрави гуногун ҷумлаи мустақили дуҷумро эзоҳ додаанд: *Вақте ки хизматгор ба шайх хабар дод, ки Абулқосими Фирдавсии шоир ба зиёрат омадааст, шайх як қадар бесаранҷом шуда монд: деҳқон ва шоири божӣ дер боз ба зиёрати ӯ наомада буд, бешак ин омаданаи бо аризаи Абдунабии имоми шодобӣ алоқаманд аст* (с. 17).

Ҷумлаи пайрав дар шакли дараҷа низ бар эзоҳи ҷумлаи мустақили дуҷумро меояд: *Хучраи хоссаи шайх дар ҳавлии беруни ӯ буд, Фирдавсӣ аз дарвоза даромада ба хизматгори ӯ - мардаки солхӯрдае бархӯрд, ки барраи сафедеро аз арғамчини гарданаи кашида сӯйи собот мебурд, барра аз рафтани саркашӣ мекард* (с. 16).

Чунин намуди ҷумлаҳо дар романи “Фирдавсӣ” хеле серистеъмоланд.

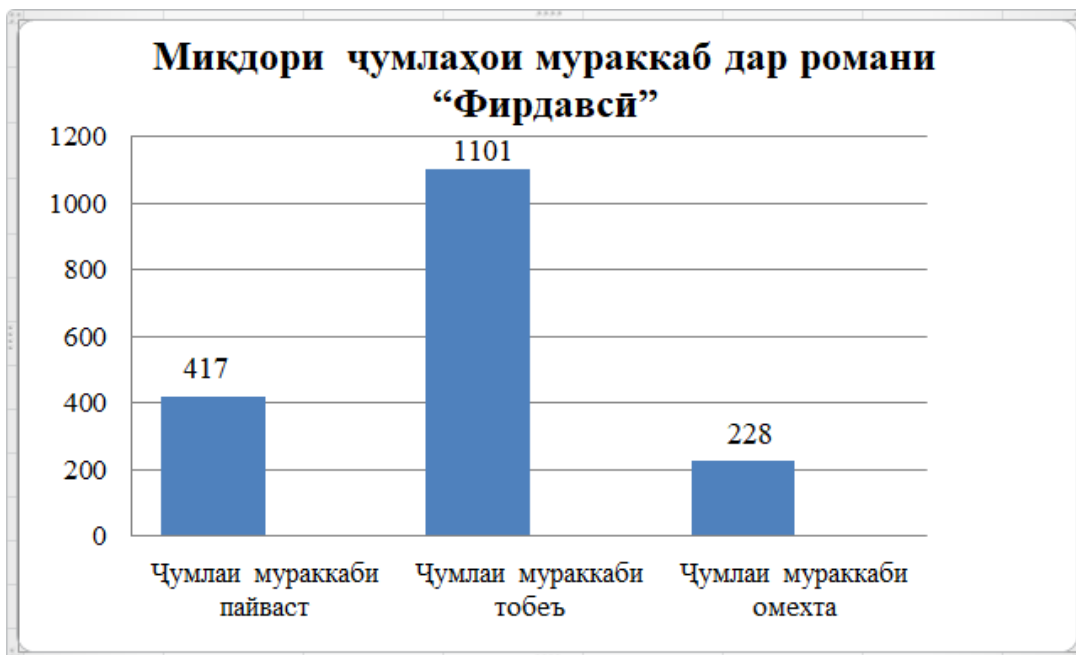
3. Ҷумлаи мураккаби омехтае, ки фақат ҷумлаи мустақили якум ҷумлаи пайрав гирифтааст: *Шоире ки дар дostonаи ба мардум “Маёзор мӯре ки донакаш аст, ки ҷон дораду ҷони ширинаш хуш аст, гӯён панд меод, ба чӣ хаёлҳои гарон рафту аз дилаш чиҳо гузаит, инро бо ибораи маъмул гӯем “худаи медонисту худо”* (с. 85).

Ҷумлаи мустақили якумро ҷумлаҳои пайрави чида эзоҳ додаанд:

Замона ва анъана чунин буд, ки китобе агар ба номи амуре, шоҳе нигошта ё ба вай бахшида нашаваду аз тарафи вай тақдир наёбад, эътибор пайдо намекард ва аксаран пора-пора дар дасти ҳар кас парешон монда ва ҳатто фаромӯш мегардид (с. 72).

Ҳамин тавр, миқдори ҷумлаҳои мураккаб дар романи “Фирдавсӣ” дар диаграммаи 2 оварда шудааст.

Диаграммаи 2. Миқдори хелҳои ҷумлаҳои мураккаб дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода

Хулосаи боби сеюм

Ҷумлаҳои сода дар дохили ҷумлаҳои мураккаб бо ду роҳ: пайвасткунӣ ва тобеъкунӣ ба ҳам алоқаманд мешавад. Аз ин рӯ, онҳоро ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ном мебаранд. Дар романи “Фирдавсӣ” дараҷаи истеъмоли ҷумлаи мураккаб бартарӣ дорад, зеро мазмуну муҳтавои асар онро тақозо намудааст. Ҷумлаҳои мураккаб аз рӯи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳои содаи таркиби худ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ.

Сотим Улуғзода дар романи “Фирдавсӣ” ба ғайр аз ду намуди ҷумлаҳои мураккаб боз аз ҷумлаҳои мураккаби омехта хеле ба маврид истифода кардааст ва сохту таркиб, тарзи ҷумлабандиҳои нависанда ба сохти наҳвиёти забони адабии тоҷикӣ ҷилои нав медиҳад. Аз таҳқиқи боби сеюм ба чунин хулоса омадем:

1. Пайвандаки хилофӣ **аммо** дар ҷумлаи пайвасти хилофӣ романи “Фирдавсӣ” назар ба пайвандакҳои **вале, лекин** бештар мавриди истифода қарор гирифтааст;
2. Дар романи “Фирдавсӣ” бо пайвандаки **ё** ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой назар ба дигар хелҳои он камистеъмоланд;
3. Дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода барои тобеъ кардани ҷумлаҳои пайрави шарт пайвандаки **агар** серистеъмолтарин пайвандак ба шумор меравад;
4. Бештари ҷумлаҳои пайрави шартӣ романи “Фирдавсӣ” пеш аз сарҷумла ҷой гирифтаанд ва ин гуна ҷумлаҳо бо пайвандаки “то” дар романи мазкур хеле зиёд истифода шудааст;
5. Ҳангоми таҳқиқи романи “Фирдавсӣ” мо ҷумлаҳои пайрави замонро вохӯрдём, ки бештар бо пайвандаки **вақте ки** сурат гирифтаанд.

ХУЛОСА

Баҳсҳои илмӣ дар атрофи қоидаҳои забон аз замони бостон то асрҳои миёна дар Шарқи бостон, Ҳиндустон, Чин ва Юнон оғоз шуда, то ба имрӯз идома дорад. Тадричан доираи таҳқиқот густариш ёфта, хусусиятҳои нав ба нави забон омӯхта шудаанд, ки сабаби пайдоиш ва таҳаввули риштаҳои нав дар илми забоншиносӣ гардидаанд ва равишу усулҳои нави кори таҳқиқотӣ ба вучуд омаданд. Хусусан, таҳқиқоти наҳвӣ имконият медиҳад, ки ба кадом тағйирот дучор шудани меъёрҳои наҳвии забонро дар тури инкишофи он муайян намоем.

Аз натиҷаи баррасии таҳқиқоти диссертатсионӣ метавон чунин хулоса намуд:

1. Забоншиносӣ ҳамчун илм таърихи бостонӣ дошта, аввалин бор дар Юнони қадим ва Ҳиндустон пайдо шудааст. Забоншиносони Ҳиндустон бештар ба масъалаҳои амалии забон тавачҷуҳ намуда, дар Юнони қадим вобаста ба фалсафа ба масъалаи назариявии забон эътибор додаанд. Мактабу чараёнхое, ки дар Аврупо арзи вучуд карданд, ба пешрафту таҳаввулоти забоншиносии русу тоҷик низ бетаъсир намондааст [4-М];

2. Аз андешаи муҳаққиқони рус оид ба наҳв чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки дар баёни фикр онҳо назари гуногун доранд. Аз ҷумла Ф.Ф.Фортунатов ва Мелетий Смотрицкий чихати расмии забонро ба назар мегирифтанд. Онҳо ба наҳв ҳамчун илм дар бораи ибора баҳо медоданд. Бояд тазаққур дод, ки наҳв на танҳо ибора, балки сохтори ҷумлаи сода ва мураккабро низ фаро мегирад. Нисбат ба сохтори ҷумла ақидаи забоншиносон А.Х. Востоков, Н. Курганов, Д.Н. Овсяннико-Куликовский, В.В. Виноградов, А.А. Шахматов, Л.В. Шерба, В.А. Богородитский, И.И. Мешанинов ва А.Г.Руднев ҷолиби диққат аст [4-М];

3. Доир ба таърихи наҳви рус се ақида вучуд дорад: 1) Наҳв чун илм доир ба ҷумла ва аъзоҳои он фаҳмида мешавад ва ибора ба ин дахл надорад; 2) Наҳв гуфта ибораро мефаҳманд (намояндагон Ф.Ф. Фортунатов, В.К.Поржезинский, М.Н. Петерсон, А.М. Пешковский); 3) Предмети наҳв

ҳам ибора ва ҳам ҷумла мебошад (намояндагон В.В. Виноградов, Н.Ю.Шведова, В.А. Белошапкова, В.Н. Ярцева, О.С. Ахманова);

4. Муҳаққиқони тоҷик ба афкори забоншиносони Аврупо ва рус такя намуда, доир ба ҷойгоҳи ҷумла дар низоми наҳви забони тоҷикӣ, сохтори ҷумлаҳои сода ва мураккаб, вижагиҳо дар корбурди онҳо, воситаҳои алоқаи калимаҳо дар ҷумла, тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав таҳқиқотҳои назаррасе анҷом додаанд, ки дар такомул ва рушди наҳви забони тоҷикӣ назаррасанд [4-М];

5. Ҷумла яке аз воҳидҳои асосӣ ва маҳаки марказии илми наҳв ба шумор меравад, зеро вазифаи аввалиндараҷаи забон муносибати байни одамон аст. Муносибатро ҷумла ифода мекунад. Пас, яке аз аломатҳои муҳимтарини ҷумла ҷиҳати коммуникативии он аст. Ҷумла бо ин хусусияти худ аз дигар воҳидҳои забон – калимаю ибора фарқ мекунад;

6. Дар натиҷаи таҳлил метавон хулоса намуд, ки таҳқиқотҳои ҷудогонаи забоншиносоне, ки назарияи онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтанд, то андозае барои шинохти **ҷумлаи мураккаб ва хусусиятҳои наҳвии он** асос шуда метавонанд, аммо мо бештар ҷиҳати корбурд ба “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” (1989) такя намудаем;

7. Сотим Улуғзода дар эҷоди наср ба муваффақиятҳои калон ноил гардидааст, ки мо онҳоро, пеш аз ҳама, дар забон ва услуби ниғориши ӯ мебинем. Нависанда ҳамаи хелҳои ҷумлаҳоро дар наср бо услуби хос ва аз назари адабӣ хунармандона кор бурда, дар рушди илми забоншиносии тоҷик низ саҳми босазое гузоштааст. Тасвирҳои нависанда (рӯйдодҳои олами воқеӣ, манзараҳои табиат) воқеӣ буда, кӯшидааст, ки нутқи персонажҳо бо тобишҳои услубӣ ва обуранги бадеӣ фардӣ намояд ва ин гуна вижагиҳо боис шудаанд, ки сабки фардии ниғорандагии нависанда ба вучуд ояд [1-М; 2-М; 3-М]. Асарҳои Сотим Улуғзода аҳаммияти бузурги илмиву адабӣ дошта, вожаҳои офаридаи ӯ на танҳо асарҳояшро тавонист, ки барҷаста намояд, балки луғати китобии забони тоҷикиро хеле мукамал гардонид. Инчунин, забони асарҳои

нависанда образнок буда, диққати хонандаро ба худ ҷалб мекунамд [1-М; 2-М; 3-М; 6-М; 7-М];

8. Дар насри Сотим Улуғзода, гарчанде ки “Фирдавсӣ”-ро дар замони шуравӣ навишта шудааст, қонунҳои забони арабӣ ва тақлидкуниҳо хусусиятҳои қадим ва аслии худро хеле хуб нигоҳ дошта омадааст, ки ин аз устувории сохти наҳвии забони тоҷикӣ дарак медиҳад. Аз ин нуқтаи назар, омӯхтану таҳқиқ кардани вижагиҳои наҳвии осори нависанда аҳамияти муҳими назарӣ ва амалӣ дорад;

9. Таҳқиқи навъи ҷумлаҳои содаи романи “Фирдавсӣ” нишон медиҳад, ки Сотим Улуғзода аз ҳама намуди ҷумлаҳои сода моҳирона истифода кардааст. Нависанда аз воситаҳои гуногуни наҳвӣ истифода бурда, барои бойтар шудани ифодаи аъзоҳои ҷумла, гуногунбаёнӣи ҷумлаҳо, бойтару суфтатар гаштани насри муосири тоҷик хизмати арзанда кардааст [1-М; 2-М];

10. Дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода дар байни ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ ҷумлаи яктаркибаи феълии муайяншаҳс бештар қорбурд шудааст;

11. Таҳлили маводи сарчашмаи таҳқиқ ва масъалаҳои назариявӣи ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба собит намуд, ки теъдоди ҷумлаҳои яктаркиба 42% ва ҷумлаҳои дутаркиба 58%-ро ташкил медиҳанд. Маълум шуд, ки ҷумлаҳои хуллас нисбатан каммаҳсул мебошанд. Сотим Улуғзода ҷумлаҳои содаи тафсилро назар ба хуллас бештар истифода бурдааст, ки шумораи он ба 1449 адад мерасад. Ҷумлаи хуллас ба 40 адад мерасад;

12. Аз ҷиҳати оҳанг ҷумлаҳои содаи ҳикоягӣ дар роман хеле зиёд қорбаст шуда, дар ҷойи дуҷум ҷумлаҳои саволӣ қарор доранд;

13. Мавқеи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти пайиҳам ва хилофӣ дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода назаррас аст;

14. Хусусияти назарраси забони романи “Фирдавсӣ” ин аст, ки пайвандҳои тобеъкунандаи *агар* ва *вақте ки* дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ серистеъмол мебошанд;

15. Ҷумлаҳои мураккаби омехта дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода назар ба ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ камтар истифода шуда, зимни таҳлил маълум гардид, ки миқдори онҳо 228 адад аст.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар илми забоншиносии ватанӣ масъалаи омӯзишу баррасии низоми наҳви забон бар мабной осори Сотим Улуғзода ва осори дигар адибон аз нигоҳи назарияпардозӣ ҳанӯз ба таври кофӣ омӯхта нашудааст, аз ин рӯ, ҷиҳати густариши самти мазкур чунин тавсияҳоро зарур мешуморем:

1. Дар илми забоншиносии муосири тоҷик масъалаи густариши илми назарияи забон ҳамчун заминаи асосии дигар бахшҳои забоншиносӣ ва самти афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ пазируфта шавад;

2. Ҷиҳати омӯзиши самтҳои мухталифи осори адибони тоҷик забоншиносони ватаниро зарур аст, ки бо таъя аз ин осори мондагор ба масъалаҳои назарияпардозӣ мароқи хосса зоҳир намоянд;

3. Мавқеъ ва қорбурди ҷумла дар романи «Навобод», асарҳои насрии «Восеъ», «Ривояти суғдӣ», «Достонҳои “Шоҳнома”» ва дигар осори Сотим Улуғзода аз нигоҳи наҳви забон омӯхта шаванд;

4. Беҳтарин осори забоншиносони машҳури хориҷӣ оид ба илми наҳви забон мавриди омӯзиш ва тарҷума қарор гирифта, дар ин замина бо таъя ба осори пурғановати мутафаккирону адибони ниёгон илми назарияи забон дар забоншиносии тоҷик густариш дода шавад;

5. Ҷиҳати бойу рангин ва покиза нигоҳ доштани забони адабии ҳозираи тоҷик ва ба меъёри забони адабӣ наздик қардани забони гуфтор ва танзими шеваи нутқи гуфтугӯ натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур ҳамчун замина истифода хоҳанд шуд.

6. Бо мақсади рушди ҳазинаи фарҳанги забони тоҷикӣ ҳамаҷониба мавриди омӯзиш ва қорбурд қарор додани осори мондагори адибону мутафаккирони тоҷик ва ба ин васила оммавӣ намудани онҳо дар низоми илми забоншиносӣ яке аз масъалаҳои муҳими илми забоншиносии муосири тоҷик маҳсуб меёбад;

7. Таҳия ва нашр намудани фарҳангномаҳо оид ба сабк ва услуби осори адибону мутафаккирон василаи дағар дар шинохти илми забоншиносии тоҷик аст.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

А) Адабиёти илмӣ, таълимӣ, бадеӣ ва оммавӣ

1. Абдурахмонова, М.А. Сермаъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал дар забони тоҷикӣ / М.А. Абдурахмонова // Забон рукни тоат (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2017. - №9. – С. 138-145.
2. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби Мирзо Турсунзода / А. Абдуқодиров. – Душанбе: Дониш, 1978. – 124 с.
3. Абдулазизов, В. Тобишҳои маъноии иловагии ҷумлаи пайрави пурқунанда / В. Абдулазизов // Сохтор ва қорбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1999. – С. 130-136.
4. Абдулазизов, В. Ҷумлаи пайрави пурқунанда аз нигоҳи профессор Д.Т. Тоҷиев / В. Абдулазизов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1990, 132с. – С.6-12.
5. Абдуллоҳочаев, К. Муайянқунанда ва мавқеи он дар ҷумла / К. Абдуллоҳочаев // Мактаби советӣ. - № 11.
6. Абдурахимов, С. Дар хусуси истеъмоли аломати вергул / С. Абдурахимов // Мактаби советӣ. – 1961, №5.
7. Абдурахимов, С. Ҳоли дараҷа / С. Абдурахимов // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1986.
8. Абдурахмонова, М. Сохтор ва маъноии ҷумлаи амрӣ дар забони адабии тоҷик / М. Абдурахмонова. – Душанбе: Матбуот, 2010. – 144 с.
9. Абуалӣ ибни Сино. Осор. Ҷилди 1. - Душанбе: Дониш, 2005. – 852 с.
10. Абуалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ. 2. – Душанбе, 1983. – 237 с.
11. Арзуманов, С.Д. Забони тоҷикӣ. Учебник таҷикӣ-русӣ барои кӯдакони калонсол / С.Д. Арзуманов. – Душанбе, 1951. –250 с.
12. Асозода, Х. Сотим Улуғзода ва фӯҷиҳои ӯ / Х. Асозода [Матн]. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 205 с.
13. Атобуллоев, С. Мақоми артиқл дар ташаккули ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянқунанда / С.Атобуллоев // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1977.

14. Атобуллоев, С. Оид ба таснифи ҷумлаи пайрави мубтадо / С. Атобуллоев // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1967.
15. Атобуллоев, С. Тафовути ҷумлаи пайрави мубтадо аз пайрави пурқунанда / С. Атобуллоев // Мактаби советӣ. – 1968. – №2.
16. Асоев, Р. Ҷумлаи пайрави микдору дараҷа ё натиҷа / Р. Асоев // Мактаби советӣ. – 1978. – №1.
17. Белошапкина, В.А. Современный русский язык. Синтаксис / В.А. Белошапкина, – М., Высшая школа, 1977. – 246 с.
18. Богородицкий, В.А. Общий курс русской грамматики / В.А. Богородицкий – М., 1935. – с.337
19. Бозидов, Н. Пайвандакҳо дар забони адабии тоҷик / Н. Бозидов. – Душанбе, 1985. – 104 с.
20. Бозидов, Н. Пурқунандаи бавосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Н. Бозидов. – Душанбе, 2000. – 178 с.
21. Бузургзода, Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ / Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1942. – 260 с.
22. Буслаев, Ф.И. Историческая грамматика / Ф.И. Буслаев. Ч. I. – М., 1959, 622 с. С. 275
23. Венцкович, Р.М. История языкознания / Шайкевич А.Я., Венцкович Р.М – М., 1974. – 127 с.
24. Виноградов, В.В. Исследования по русской грамматике / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 412 с.
25. Виноградов, В.В. История языкознания / В.В. Виноградов. – М., 1974. – 127 с.
26. Востоков А.Х. Русская грамматика / А.Х. Востоков. СПб. – М., 1831. – 221 с.
27. Гафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Китоби 1, 2. - Душанбе, 1998. - 870 с.
28. Гафуров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил (дар асоси маводи романи «Одамони ҷовид») / Р. Гафуров. – Душанбе: «Дониш», 1966. – 224 с.

29. Гаффоров, Р. Нависанда ва забон / Р. Гаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 204 с.
30. Гаффоров, Р. Суханофарин / Р. Гаффоров // Газетаи муаллимон. – 1987. – 13 октябр
31. Горский, Д.П. К вопросу о соотношении логики и грамматики / Д.П. Горский, Н.Г. Комелев // Вопросы философии. – М., 1953. - №6. – С.68
32. Грамматика современного русского литературного языка. Под редакцией Шведовой Н.Ю. – М: Наука, 1970. – 755 с.
33. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Ҷ.1. - Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
34. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 2. - Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
35. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.3. – Душанбе: Дониш, 1989. - 224 с.
36. Гулназарзода, Ж.Б. Баъзе вижагиҳои услубӣ дар ашъори Мирзо Турсунзода / Ж.Б. Гулназарзода // Паёми донишқадаи забонҳо. - 2021. - №2(42). – С. 5-12.
37. Давыдов, И.И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка / И.И. Давыдов. – М., 1852. – 221 с.
38. Джураев, Р. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков / Р. Джураев. – Душанбе, 1972. – 171 с.
39. Ёраҳмадова, Н. Аломатҳои китобат (барои донишҷӯёни низоми таҳсилоти кредитии ихтисоси забон ва адабиёти тоҷик) / Д.Х. Бахтибекова, З.Қ. Ёқубова, Н. Ёраҳмадова. – Душанбе, 2013. – 115 с.
40. Есперсен, О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М., Иностранная литература, 1958. 362 с.
41. Забон – рукни тоат (маҷмуи мақолаҳо) қисми сеюм. – Душанбе, 2007.
42. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии / муҳаррир Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1984, Ҷ.2: Синтаксис. – 325 с.

43. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Ҷ. 2. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. – Душанбе, 1970. – 268 с.
44. Забон-рукни тоат. Маҷаллаи илмӣ. №9. – Душанбе. – 2017.
45. Забон-рукни тоат. Маҷмуаи мақолаҳо. Китоби шашум. – Душанбе, 2013.
46. Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор / Розӣ Закариё. – Душанбе: Адиб, 1989. – 156 с.
47. Звягинцев, В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / В.А. Звягинцев. Ч.1.-М.: Просвещение, 1964. – 465с.
48. Зикриёв, Ф. Ҷумлаи пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ф. Зикриёв. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 124 с.
49. Зикриёв, Ф. Сложноподчинённые предложения с придаточными образа действия и сравнительными придаточными в современном таджикском литературном языке: автореферат. – Душанбе, 1970. – 21 с.
50. Зикриёв, А. Хусусиятҳои грамматикӣ воҳидҳои тӯфайлӣ / А. Зикриёв // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1984.
51. Зикриёв, Ф. Роҳҳои ташкил ёфтани ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак / Ф. Зикриёв // Мактаби советӣ. № 10. – Душанбе, 1971.
52. Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. - М., 1982.
53. Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 125 с.
54. Иззатмуродова, С. Мубтадои ҷида ва баъзе хусусиятҳои ифодашавии онҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик / С. Иззатмуродова // Сер. фил. – Душанбе, 1970.
55. Искандарова, М.Н. Ганҷи забон ва муъҷизаҳои он / М.Н. Искандарова. – Душанбе, 2023.
56. Исматуллоев, М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.2 / М. Исматуллоев. – Душанбе, 1986.-128 с.
57. Исматуллоев, М.Ф. Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик / М.Ф. Исматуллоев. – Душанбе, 1976. – 342 с.

58. История лингвистических учений (древний мир) / под ред. А. Десницкой, С. Кацнельсона. – Л.: Наука, 1980. – 263 с.
59. Кабиров, Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор / Ш. Кабиров. – Душанбе, 2011. – 317 с.
60. Кабиров, Ш. Ҷумлаҳои беаъзо дар забони адабии ҳозири тоҷик / Ш. Кабиров // Масъалаҳои забон ва ад. Қ.1-2. УДТ. – Душанбе, 1975.
61. Камолиддинов, Б. Наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2010. – 280 с.
62. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1967. – 267 с.
63. Камолиддинов, Б. Қайдҳо доир ба муайянкунандаҳои забони тоҷик / Б. Камолиддинов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ.–Душанбе: Ирфон,1967. – С. 33
64. Камолиддинов, Б. М. Масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷикӣ / Б.М. Камолиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2013. – 132 с.
65. Камолиддинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1986. – 136 с.
66. Камолиддинов, Б. Сухандонон сухан санчида гӯянд / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Эҷод, 2005. – 276 с.
67. Камолиддинов, Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
68. Камолова, Г. Хусусиятҳои грамматикӣ забони насри асри XVI (дар асоси материалҳои “Маҷмуъ-ут-таворих”) / Г. Камолиддинов. – Душанбе, 1973. – 250 с.
69. Каримова, Ҳ. Мухтасар дар бораи морфемаи -е / Ҳ. Каримова // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967.
70. Кенджазода, М.С. Структурно-грамматические особенности простых предложений в современном таджикском литературном языке (на основе материалов современной прозы): автореф. дисс. на соис. учен.степ. докт. филол. наук/ С.М. Кенджазода. – Душанбе, 2021. – 50 с.

71. Кенчаева, О.У. Вижагиҳои сарфӣ ва луғавии феълҳои таркибии номӣ дар насри бадеии Сотим Улуғзода: дисс. барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ / О.У Кенчаева. – Душанбе, 2023. – 172 с.
72. Крамский, И.К. Проблема артикля / И.К. Крамский // Вопросы языкознания. – М., 1963, № 4. – С. 24.
73. Қаландаров, К. Баъзе хусусиятҳои грамматикии пайвандаки “ки” / К.Қаландаров // Мактаби советӣ. - № 5. – 1978.
74. Қаландаров, К. Оид ба навъи ҷумлаи пайрав дар забони тоҷикӣ / К. Қаландаров // Мактаби советӣ. – 1985. - № 8. – С.9-4
75. Қаландаров, К. Ташаккул ва тақомули ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / К. Қаландаров.–Душанбе: Шарқи озод, 2024.–463 с.
76. Қосимова, М.Н. Ҷаҳони рангини забон / М.Н. Қосимова. –Душанбе. – 2023. – 114 с.
77. Қосимова, М.Н. Назаре ба истилоҳоти забоншиносии пешин / М.Н. Қосимова // Паёми Донишгоҳ. Бахши забоншиносӣ. - 1990. - №1. - С. 30
78. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик / М.Н. Қосимова. - Душанбе, 2012.- 568 с.
79. Қосимова, М.Н. Ганҷи суҳан / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг. – 2013. – 620 с.
80. Қосимова, М.Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
81. Қосимова, М.Н. Оид ба баъзе вазифаҳои калимаи “балки” / М.Н. Қосимова // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1967.
82. Қосимова, М.Н. Осори мунтахаб / М.Н. Қосимова. –Душанбе, 2022.-288 с.
83. Қосимова, М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI / М.Н. Қосимова . – Душанбе: Ирфон, 1976. – 216 с.
84. Қосимова, М.Н. Ҷаҳони рангини забон / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2023. –114 с.

85. Қосимова, М.Н. Қумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик / М.Н. Қосимова. – Сталинобод, 1961. – 24-52 с.
86. Қурбонов, П. Дар бораи баёнияи истисноӣ / П.Қурбонов // Мактаби советӣ. – 1960. - №7.
87. Лекант, П.А. Грамматическая форма простого предложения и система его структурно-синтаксических типов в современном русском языке / П.А. Лекант. – М., 1971.
88. Ломоносов, М.В. Краткое руководство к красноречию / М.В. Ломоносов // Полн.сбор.соч.,т. VII. – М.: Изд-во АН СССР,1952. – 117 с.
89. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик мактабҳои ҳафтсола ва миёна / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Нашр. Давл. Тоҷ., 1959. – 250 с.
90. Маъсумӣ, Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат / Н. Маъсумӣ. - Душанбе, 1966.-129 с.
91. Мещанинов, И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1945. – 324 с.
92. Мирзоев, А. Грамматикаи забони тоҷикӣ / А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров. – Душанбе, 1948. – С. 64-65.
93. Мирзоев, А. Ибораҳои синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Мирзоев // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1969, № 4. – С. 54-60.
94. Мирзоев, А. Хелҳои алоқии синтаксисӣ дар ибораҳо / А.Мирзоев // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1975.
95. Мучмалӣ В. Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ун-фунун / В. Мучмалӣ: Ҳиндустон, 1745. – 142 с.
96. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе, 1965.
97. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, Синтаксис. – Душанбе, 1952. – 102 с.
98. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе, 1960, – С.27-30.

99. Ниёзмухаммадов, Б. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Б. Ниёзмухаммадов. – Сталинобод, 1960. – 109 с.
100. Ниёзмухаммадов, Б. Забони тоҷикӣ барои синфҳои 7-8 / Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Рустамов. – Душанбе, 1976. – 248 с.
101. Нодирова, М.А. Чехраҳои адабию фарҳангӣ дар эҷодиёти Сотим Улуғзода: дисс. барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филологӣ / ММ.А. Нодирова. – Душанбе, 2022. – 167 с.
102. Норматов, М. Забони адабии муосири тоҷик (синтаксис). Васоити таълимӣ барои донишҷӯён / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2011.-324 с.
103. Норматов, М. Муқаддимаи забоншиносӣ / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2007.
104. Норматов, М. Омӯзиши ҷумлаҳои содаи яктаркиба / М. Норматов, Ш. Рашидов. – Душанбе, 1988. – 152 с.
105. Норматов, М. Синтаксис / М. Норматов, – Душанбе, 1911. – 324 с.
106. Норматов, М. Таҳлили синтаксисӣ ва навъҳои он (Дастури таълим барои донишҷӯёни мактабҳои олии ва муаллимони забон ва адабиёти мактабҳои таҳсилоти умумӣ) / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2008. –148 с.
107. Норматов, М. Таҳлили синтаксисии ҷумлаи мураккаби тобеъ дар забони тоҷикӣ / М. Норматов. – Душанбе, 1985.
108. Норматов, М. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 184с.
109. Овсяннико-Куликовский. Синтаксис русского языка / Куликовский-Овсяннико. Спб . – М., 1912. – 127 с.
110. Олимҷонов, М. Сухан аз гавҳариёни сухан (мачмуи мақолаҳои илмӣ) / М. Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2017. – 436 с.
111. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1989. – С. 125-130.
112. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – М., 1956. – 511 с.

113. Потевня, А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потевня. – 1959. – 535 с.
114. Расторгуева, В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка / В.С. Расторгуева. – М., 1954. – 237 с.
115. Рахматова, С. Чумлаи чидааъзо дар забони адабии ҳозираи тоҷик / С. Рахматова. – Душанбе, 1984.
116. Рахматова, С. Баъзе хусусиятҳои фарқкунандаи калимаҳои ҳулосакунанда аз баёнҳои истисноӣ / С. Рахматова // Мактаби советӣ. – 1972, №4.
117. Рахматова, С. Воҳидҳои ҳулосакунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик / С. Рахматова. – Душанбе, 1976.
118. Рахматова, С. Хабарҳои чида ва баъзе хусусиятҳои онҳо / С. Рахматова // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1980.
119. Рахматова, С. Чумлаҳои чидааъзо дар забони адабии тоҷик / Рахматова С. – Душанбе, 1991.
120. Рашидов, Ш. Простые односоставные предложения в современном таджикском литературном языке: автореф. дис. канд. филол. наук. / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1969. - 32 с.
121. Рустамов, Ш. Дар бораи як намуди ҳоли макон / Ш. Рустамов, З.Холназарова // Мактаби советӣ, 1967. – №9.
122. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис / Ш.Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 339 с.
123. Рустамов, Ш. Чумлаи мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии тоҷик / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1968. – 344 с.
124. Рустамов, Ш. Чумлаи мураккаби омехта / Ш.Рустамов // Мактаби советӣ, 1966, № 6.
125. Рустамов, Ш. Чумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии тоҷик / Ш. Рустамов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1967.
126. Рустамов, Ш. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави сабаб / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1968.

127. Сабиржанов, С. Собственно вопросительные предложения в современном таджикском литературном языке / С. Сабиржанов. – Душанбе: Мир издателей, 2011. – 200 с.
128. Саидризо Ализодаи Самарқандӣ. Сарфу наҳви тоҷикӣ / Самарқандӣ Саидризо Ализода. – Душанбе, 2006. – 185 с.
129. Сирочиддини Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. – Душанбе, 1992. – 288 с.
130. Смотрицкий, М. Грамматики словенския правильное, синтагма / М. Смотрицкий. – 1618. – 535 с.
131. Собирҷонов, С. Ҷумлаи саволи / С. Собирҷонов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: УДТ. – 1976.
132. Современный русский язык. Синтаксис. – М: Московский университет, 1958. – 515 с.
133. Стенценко, А.Н. Исторический синтаксис русского языка / А.Н. Стенценко. – М., 1972. – 44 с.
134. Сусов, Т.И. История языкознания / Т.И.Сусов. – Тверь, 1999. – 147 с.
135. Тоҷиев, Д. Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик / Д. Тоҷиев. – Душанбе, 1971. – 156 с.
136. Тоҷиев, Д. Оид ба сермаъноии ҷумлаҳои пайрав / Д. Тоҷиев // Мактаби советӣ. – 1970. № 1.
137. Тоҷиев, Д. Оид ба ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс / Д. Тоҷиев // Маориф ва маданият. – 1966. - № 49.
138. Тоҷиев, Д. Т. Ҷумлаи пайрави андозаю миқдор / Д.Т. Тоҷиев // Мактаби советӣ. – 1961, №8.
139. Тоҷиев, Д. Т. Ҷумлаи пайрави монандӣ / Д.Т. Тоҷиев // Мактаби советӣ. – 1966, №8.
140. Тоҷиев, Д. Т. Ҷумлаи пайрави натиҷа / Д.Т. Тоҷиев // Мактаби советӣ. – 1964, №12.
141. Тоҷиев, Д. Т. Ҷумлаи пайрави тарзи амал / Д.Т. Тоҷиев // Мактаби советӣ. – 1966, №6.

142. Тоҷиев, Д. Чумлаи мураккаби тобеи сертаркиба / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 40 с.
143. Тоҷиев, Д. Чумлаи мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик (Чумлаҳои пайрави ҳол) / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Дониш, 1981. – 218 с.
144. Тоҷиев, Д.Т. Осори мунтахаб / Д.Т. Тоҷиев. – Душанбе, 2005. – 484с.
145. Тоҷиев, Д.Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке / Д.Т. Тоҷиев. – Сталинабад, 1955.
146. Тоҷиев, Д.Т. Чумлаи пайрави мақсад / Д.Т. Тоҷиев // Масъалаҳои забоншиносӣ, Қ 1-2. – Душанбе, 1979. – 402 с.
147. Улуғзода, С. Фирдавсӣ: Роман. – Душанбе: Адиб, 1988. – 272 с.
148. Усмонов, К. Бори дигар дар бораи артикли -е / К. Усмонов // Забоншиносии тоҷик, Душанбе: Дониш, 1976. – С.120-127.
149. Фортунатов, Ф.Ф. Избранные труды / Ф.Ф. Фортунатов. – М., 1956. – 449 с.
150. Фрейман, А.А. Статья в хорезмийский язык / А.А. Фрейман // Хорезмийский язык. Материалы и исследования. Т.1.М.-Л., 1951. – С. 224-238.
151. Холназарова, З. Як навъ инкор дар чумлаҳои саволӣ / З. Холназарова. – Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1984.
152. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. – Душанбе, 2013. – 344 с.
153. Хоҷаев, Д. Чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2021. – 140 с.
154. Хоҷаев, Д. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад / Д. Хоҷаев. – Душанбе: «Шуҷоӣён», 2011. – 224с.
155. Хоҷаев, Д. Доир ба сермаъноии баъзе чумлаи пайрав / Д.Хоҷаев // Маҷмуи мақолаҳо. – Душанбе, 1988. – С. 53-60.
156. Хоҷаев, Д. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик / Д. Хоҷаев. – Душанбе.2017. – 303 с.
157. Хоҷаев, Д. Калимаҳои ҳамнисбат дар чумлаи пайрави муайянкунанда / Д. Хоҷаев // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1976.

158. Хоҷаев, Д. Сермаъноии чумлаи пайрави сабаб / Д.Хоҷаев // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1989. – С.17-27.
159. Хоҷаев, Д. Синтаксис ва пунктуатсия / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 60 с.
160. Хоҷаев, Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна / Д.Хоҷаев. – Душанбе: Диловар, 1998. – 149 с.
161. Хоҷаев, С. Як навъ чумлаи яктаркибаи бешахс / С. Хоҷаев // Мактаби советӣ. – 1967, № 4.
162. Ҳоҷиев, С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX / С. Ҳоҷиев // Дар асоси материали “Тухфаи аҳли Бухоро”. Мирзо Сирочи Ҳаким. – Душанбе, 1987. – 168 с.
163. Ҳусейнов, Ҳ. Пунктуатсияи забони адабии ҳозираи тоҷик / Ҳ. Ҳусейнов. – Душанбе, 1977.
164. Ҳусейнов, Ҳ. Чумлаи андозаю микдор / Ҳ. Ҳусейнов // Мактаби советӣ. – 1961, №8
165. Ҳусейнов, Ҳ. Чумлаи мураккаби тобӣ бо чумлаи пайрави замон дар забони адабии тоҷик / Ҳ. Ҳусейнов. – Сталинобод, 1960. – 121 с.
166. Шамс Қайси Розӣ. Ал-муъҷам / Розӣ Шамси Қайс. - Душанбе, 1991.-463 с.
167. Шарифова, Ф. Таҳаввули чумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қ.1 / Ф.Шарифова. – Душанбе, 2012. – 224 с.
168. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка. – Ленинград, 1941. – 621 с.
169. Шербоев, С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ / С. Шербоев. – Душанбе, 2020. – 425 с.
170. Шербоев, С. Асосҳои илмию методии таълими синтаксиси чумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар синфҳои 5-8 / С. Шербоев. – Душанбе, 2006.
171. Шербоев, С. Таълими баъзе масъалаҳои синтаксис / С. Шербоев. – Душанбе, 2000.
172. Шербоев, С. Хабарҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / С. Шербоев. – Душанбе, 2004.

173. Шоев, Э. Доир ба чумлаҳои мураккаби омехта дар романи “Восеъ”-и Сотим Улуғзода / Э. Шоев // Масъалаҳои инкишофи сохти синтаксисии забони тоҷикӣ (маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе, 1988. – С. 61-67.
174. Шокиров, Т. Адиб, забон ва услуб / Т. Шокиров. - Душанбе. - 2001. -175 с.
175. Шокиров, Т. Забон ва услуби Ф. Муҳаммадиев / Т. Шокиров. – Душанбе, 1985. – 134 с.
176. Шукуров, Г.Х. Таҳаввули забони адабии тоҷик дар даврони истиқлол / Г.Х. Шукуров. – Душанбе, 2011. – 156 с.
177. Эмомалӣ, Р. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 1. / Р. Эмомалӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
178. Эшонҷонов, А. Хабарӣ номӣ ва тарзи ифодаи онҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Эшонҷонов // Вопросы тад. языка. Сталинабад, 1959.
179. Эшонҷонов, А. Хабарӣ номӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Эшонҷонов. – Душанбе, 1969.
180. Эшонҷонов, А. Чумлаи чидааъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ он / А. Эшонҷонов // Маҷмуаи илмӣ. Серияи филологӣ. Ҷилди 5. – Душанбе, 1967.

Б) Луғатнома ва сарчашмаҳои электронӣ:

184. Луғати русӣ-тоҷикӣ. – М., 1985. – 1280 с.
181. Муҳаммад Ғиёсиддин. “Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. – Душанбе, 1987, – 480 с.
182. Муҳаммад Ғиёсиддин. “Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 2. – Душанбе, 1988. – 416 с.
183. Муҳаммад Ғиёсиддин. “Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 3. – Душанбе, 1989. – 304 с.
184. Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 1. – Душанбе, 1993. – 416 с.
185. Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 2. – Душанбе, 12004. – 424 с
186. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М., 1969. - 951 с.
187. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М., 1969. – 947 с.
188. Суханронӣ дар Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (27.09.2022) [манбаи электронӣ]. URL: <http://www.president.tj/node/29174> (санаи истифодабарӣ: 28.09.2022).

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. **Эгамбердиева Б.Ғ.** Ҷумлаҳои содаи яктаркиба дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода / Б.Ғ. Эгамбердиева // Паёми Донишкадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2021. – №3 (43). – С. 79-84. ISSN 2226-9355
- [2-М]. **Эгамбердиева Б.Ғ.** Ҷумлаи содаи дутаркиба ва вижагиҳои он дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода / Б.Ғ. Эгамбердиева // Паёми Донишкадаи забонҳо. – Душанбе, 2021. – №4(44). –С.85-91. ISSN 2226-9355
- [3-М]. **Эгамбердиева Б.Ғ.** Ибораҳои исмӣ изофӣ ва вижагиҳои корбурди онҳо дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода / Б.Ғ. Эгамбердиева // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2022. – №6-2(101). – С. 148-153. ISSN 2219-5408
- [4-М]. **Гулназарзода Ж.Б., Юсупова Б.Ғ.** Муқоисаи афкори забоншиносии русу тоҷик дар баҳши наҳви забоншиносӣ / Ж.Б. Гулназарзода, **Б.Ғ. Юсупова** // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2023. – №1(49). – С. 5-12. ISSN 2226-9355

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [5-М]. **Эгамбердиева Б.** Нависандаи ормонӣ / Б. Эгамбердиева // Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ-оммавӣ: “Улуғзода вафодори Ватан буд” / Мурадтиб Абдурауф Муродӣ. – Душанбе, 2021. –С.82-85.
- [6-М]. **Юсупова Б.Ғ.** Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави шарт дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода / Б.Ғ. Юсупова // Забон – ҳастии миллат (маҷмуи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ “Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиқлол: мушкилот ва дурнамо”, 15-уми июни соли 2022. Қисми 1. Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С. 209-216

[7-М]. Юсупова Б.Ғ Қумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода / Б.Ғ. Юсупова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, докторантону магистрантон ва донишҷӯёни ДДЗТ ба номи С.Улуғзода таҳти унвони “Таҳқиқи масъалаҳои муҳими илмҳои гуманитарӣ, ҷомеашиносӣ ва дақиқ дар шароити бисёрфарҳангии таҳсилот”(11.04.2022-16.04.2022). – Душанбе, 2022. – С. 21-24.